Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg XXXVII

ONDER REDACTIE VAN DR REMIGIUS DIETEREN O.F.M.
EN PROF. DR J. C. G. M. JANSEN

EISMA B.V., LEEUWARDEN/MAASTRICHT, 1992

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

STUDIES

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. – Dl. 4 (1959) – . . . . – Maastricht : Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
ISSN 0923-2842
Verschijnt jaarlijks
Jaarboek XXXVII-1992 / onder red. van Remigius Dieteren en J.C.G.M. Jansen. – ill.
ISBN 90-74142-01-X
SISO limb 938 UDC 949.294(058) NUGI 641
Trefw.: Limburg ; sociaal-economische geschiedenis ; jaarboeken.

INHOUD

WOORD VOORAF

In het zevenendertigste deel van de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg staat eens te meer de lange negentiende eeuw centraal, het tijdvak tussen het uitbreken van de Franse Revolutie en het begin van de eerste wereldoorlog. Vier artikelen zijn opgenomen, geografisch en thematisch sterk gespreid. Naast themata uit de historische demografie, de geschiedenis van de landbouw en die van de nijverheid komt een onderwerp uit de sociale geschiedenis aan de orde. Stad en platteland, Noord- en Zuid-Limburg zijn vertegenwoordigd. De vier bijdragen zijn in chronologische volgorde opgenomen.

J.C.G.M. Jansen beschrijft de landbouw in Oirsbeek omstreeks 1800 aan de hand van een tweetal landbouwkundige beschrijvingen. Eén daarvan, een vroeg voorbeeld van orale geschiedvorsing, was sinds lang bekend. Archivaris Jos Habets publiceerde in 1889 een verhaal over de toestanden ten plattelande in 1789, dat hij veertig jaar eerder had opgetekend uit de mond van L.J. Widdershoven te Oirsbeek. In de Archives Nationales te Parijs bleek zich ook nog een omstandige schets te bevinden van de landbouw in het kanton Oirsbeek in de jaren 1803-1805 van de hand van vrederechter M. Wulff. Beide documenten vullen elkaar bijna perfect aan, reden genoeg om ze in hun onderlinge samenhang te bestuderen en de Memorie van Wulff uit te geven.

J.M. Glorie en R.L.M.M. Camps hielden zich bezig met een heel bijzonder facet van de sociale geschiedenis: de kindermoord. Vanaf de Romeinse tijd heeft West-Europa geworsteld met het probleem van het ongewenste kind. Soms bleek een uitweg mogelijk door verlating: het kind werd te vondeling gelegd. Dan weer nam de moeder haar toevlucht tot kindermoord. In de eerste decennia van de negentiende eeuw kwam verlating veel voor. In een beperkt aantal gevallen, die de auteurs nauwkeurig onderzochten, kwam echter ook kindermoord voor. Het waren gewoonlijk schrijnende gevallen.

Veel aandacht is sedert decennia door onderzoekers besteed aan de hoogst opmerkelijke ontwikkeling tussen 1870 en 1940 van de geboortecijfers in Limburg. Uitvoerig is gediscussieerd over de eventuele prevalentie van religieuze, economische en sociaal-culturele factoren. M.P.G. Panhuysen voegt er een dimensie aan toe. Met behulp van een

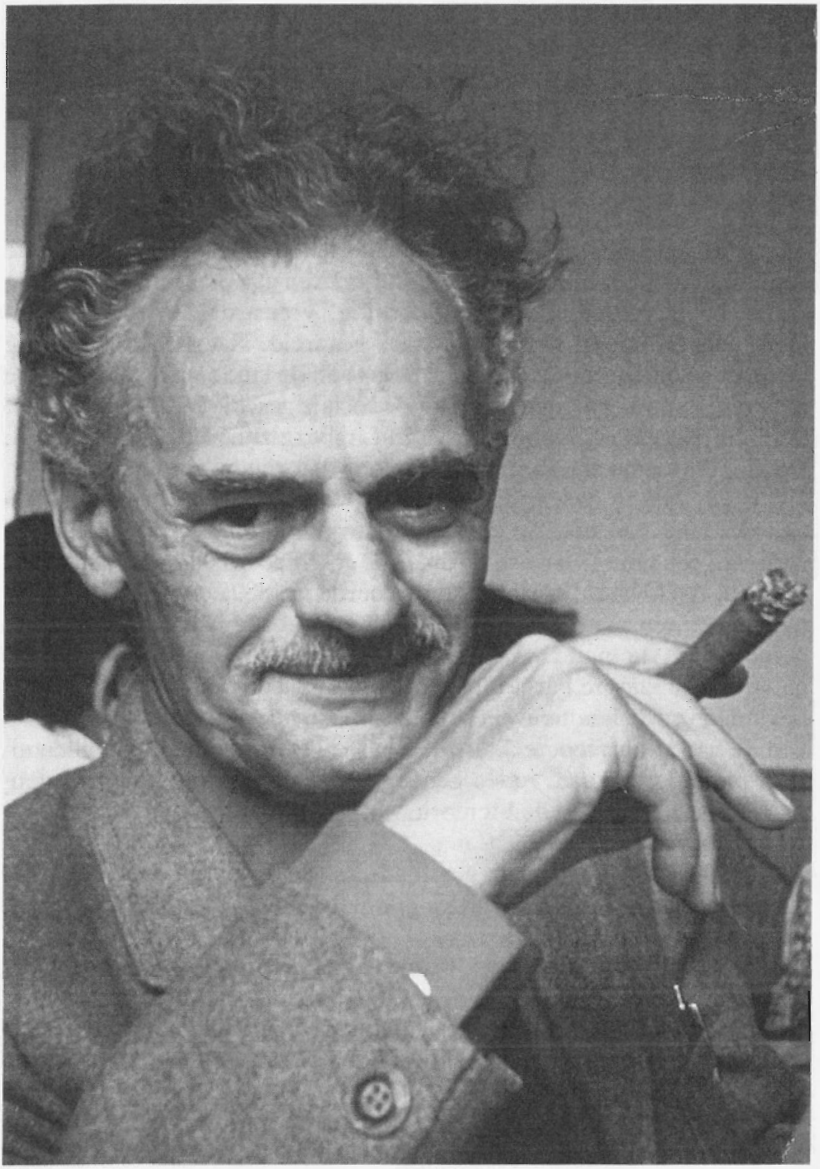

zeer arbeidsintensieve techniek, de gezinsreconstructie, tracht hij de invloed van ingrijpende sociaal-economische veranderingen en daaruit voortvloeiende wijzigingen in de sociale stratificatie te verhelderen.
H.F.J.M. van den Eerenbeemt, mede-auteur van een omvangrijke studie over de geschiedenis van Océ-van der Grinten te Venlo, een bedrijf dat zich rond de eeuwwisseling toelegde op de fabricage van boterkleursel en later faam verwierf met de productie van kopieermachines, ontdekte een heel bijzondere techniek om nieuwe afzetmarkten open te leggen, toegepast in de tijd dat de apotheker Van der Grinten een startend ondernemer was. Van der Grinten maakte met enige regelmaat gebruik van de invloed, die oud-stadgenoten op diverse plaatsen in Europa en Noord-Amerika hadden verworven. Daaraan wijdt hij hier een boeiende beschouwing.
Na jaren, waarin afleveringen van het Biografisch Repertorium hun plaats innamen, kan de oude gewoonte worden hersteld afwisselend in de Studies enige boekbesprekingen of een archiefinventaris op te nemen.
Zoals gebruikelijk worden de Studies besloten met het jaarverslag van het Sociaal Historisch Centrum. Ditmaal moest het verslag worden geopend met een uitvoerig in memoriam. In 1991 overleed L.J. Lucassen, sedert 1975 onvolprezen lid van het Algemeen Bestuur, na een slopende ziekte. Zijn gedachtenis zij middels dit zevenendertigste deel van de Studies bijzonder in ere gehouden.
Om de communicatie tussen lezers van dit boek en het bureau te optimaliseren, is tussen de samenstelling van het bestuur en de lijst van begunstigers en contribuanten een organisatieschema opgenomen.

De redactie

J.C.G.M. JANSEN

LANDBOUW ROND OIRSBEEK OMSTREEKS 1800

Rond het midden van de 19e eeuw was de landbouwkundige beschrijving een geliefd genre onder economisten die zich de bevordering van handel en industrie ten doel stelden. Alleen al in het Tijdschrift ter Bevordering van de Nijverheid verschenen er tussen 1834 en 1871 dertien met een totale omvang van 750 pagina's. Tussen 1979 en 1981 werden zij door G.H. Kocks en J.M.G. van der Poel heruitgegeven.[1] Vijf van de herdrukte beschrijvingen handelen over de provincie Groningen, geen enkele over Limburg. Aan de weinig voorlijke toestand van de Limburgse landbouw kan dit gebrek aan interesse niet worden geweten, want in het verslag van zijn landbouwkundig reisje door Westerwolde nam H.C. van Hall wel een deel van Drenthe ter vergelijking op. Zijn bevindingen werden in 1856 aangevuld door J. Boon in een korte schets van een ander deel van Drenthe. Ook voor andere landstreken met een wat achtergebleven landbouw toonde het hoofdbestuur van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid belangstelling. In 1870 publiceerde zij in het Tijdschrift het verslag van Van Hall's bezoek aan de Meijerij van Den Bosch.[2] Daar behoorde het westelijk deel van de Peel toe. Wat hij daar aantrof, volstond om een beeld te schetsen van een achterstandssituatie. Het aansluitende, in Limburg gelegen oostelijk deel van de Peel heeft Van Hall niet meer bezocht. Dezelfde werkwijze werd gevolgd in het uitvoerige als zelfstandige publicatie in 1868 verschenen geschrift van W.J.D. van Iterson, Schets van de landhuishouding der Meijerij.[3]
In de omstreeks 1850 opgestelde rapporten over "Den zedelijken en materiëlen toestand der arbeidende bevolking ten plattelande" ontbreekt Limburg opnieuw.[4] Ditmaal is waarschijnlijk geen toeval in het

[1] *Landbouwkundige beschrijvingen uit de negentiende eeuw*, (2 dln), Wageningen 1979-1981 (= Agronomisch-Historische Bijdragen, uitg. door de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis, IX en X).
[2] Landbouwkundige beschrijvingen, o.c., deel I ad Ww en deel II ad D en MDB.
[3] 's-Hertogenbosch 1868.
[4] J.L. van Zanden, *"Den zedelijken en materiëlen toestand der arbeidende bevolking ten plattelande". Een reeks rapporten uit 1851*, Wageningen 1991 (= Agronomisch-Historische Bijdragen, uitg. door de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis, XIV).

spel. Er waren in Limburg maar weinig landarbeiders. De meeste landbouwbedrijven waren te klein om een volwassen loonarbeider met een eigen gezin in dienst te nemen. Bovendien ging het gewoonlijk om gezinsbedrijven, waar men zich in de zeldzame gevallen dat de noodzakelijke aanvullende arbeidskracht niet door een vader, een broer of een paar zoons werd geleverd, verliet op een knechtje van jeugdige leeftijd dat van jaar tot jaar werd ingehuurd. Seizoenshulp tijdens de oogstmaanden die men in Noord-West-Frankrijk bijeen sprokkelde door het stilleggen tijdens de zomer van textielfabrieken en ondernemingen uit de voedingsmiddelensector,[5] was in Limburg niet te krijgen, omdat de arbeidsmarkt er verstrengeld was met die in het Rijnland, waar op grote schaal heen werd getrokken om van april tot oktober het levensonderhoud te verdienen in de bouwnijverheid. Dus deden de Limburgers precies het omgekeerde van wat in Picardië gewoon was: zij stookten in de winter zelf stroop, maakten sigaren of sponnen en weefden linnen stoffen. De landarbeidersstand ontbrak niet alleen in Limburg; ook de vraag naar landarbeiders was gering. Er was geen reden aan deze provincie bijzondere aandacht te besteden in een enquête naar de toestand van de landarbeiders.

Ook de oudere landbouwkundige publicaties laten Limburg links liggen. Voor de literair hoogstaande publicaties van Arthur Young (1741-1820) uit het laatste kwart van de 18e eeuw is dit begrijpelijk. Young stelde zich ten doel de zeer intensieve Vlaamse landbouw in Engeland te propageren.[6] De akkerbouw in de Haspengouw en op de Zuidlimburgse lössgronden vormde daar slechts een zwakke afspiegeling van. Met de befaamde Duitse landbouwkundige Johann Nepomuk von Schwerz (1759-1844) lag het anders. Deze grondlegger van de landbouwhogeschool te Stuttgart-Hohenheim was kort vóór 1800 in dienst getreden van graaf Clemens de Renesse in 's-Heerenelderen, aanvankelijk als huisleraar, sedert 1802 als bedrijfsleider op het grafelijke landbouwbedrijf. Zijn kennis van de landbouw werd al vroeg op zijn waarde geschat. In 1799 paraisseert hij als Jean Schwerz onder de leden van de Société d'Agriculture in het departement van de Nedermaas. Samen met zijn baas was hij de enige die zich agriculteur, landbouwer, durfde noemen. Enkele anderen noemden zich cultivateur, wat men misschien met de

[5] G. Postel-Vinay, Les rapports entre industrie et agriculture en Picardie au XIXe siècle, in: G. Garnier et R. Hubscher, eds, *Entre faucilles et mortaux*, Lyon 1988, pag. 79-92.

[6] Over Young zie: G.E. Fussell, *More old English farming books from Tull to the Board of Agriculture, 1731 to 1793*, London 1950, pag. 154-165.

term landuitbater – een grootgrondbezitter met aandacht voor het reilen en zeilen van zijn pachters – mag vertalen. De rest van de leden van de Landbouwmaatschappij vond zijn bezigheid in het vervullen van bestuurstaken of het geven van onderwijs in natuur- en scheikunde. Dit laatste gold overigens alleen voor J.P. Minckelers.[7]
Tussen 1807 en 1811 publiceerde Schwerz een uitvoerige "Anleitung zur Kenntnis der belgischen Landwirtschaft",[8] waarin hij niet rept van wat hij in de omgeving van Maastricht moet hebben opgemerkt. Geen opmerking in het driedelig boek is herleidbaar tot 's-Heerenelderen. Van de technische hoogstandjes uit Brabant en Vlaanderen is vaak wel duidelijk waar Schwerz ze had aangetroffen. Een paar jaar later liet hij Limburg weer links liggen. In de jaren 1816-1818 stelde Schwerz een onderzoek in naar de landbouw in de Pruisische Rijnprovincie.[9] Zijn bevindingen vatte hij twintig jaar later samen in zijn "Beschreibung der Landwirtschaft in Westfalen und Rheinpreussen".[10] Het boek werd één van de belangrijkste bronnen voor de geschiedenis van de landbouw in het Rijnland in het begin van de 19e eeuw, ook al vatte Schwerz alleen de belangrijkste uitkomsten samen en bood hij weinig inzicht in lokale varianten. De vondst van de oorspronkelijke antwoorden op de door Schwerz ingestelde enquête en de publicatie van een deel daarvan voorzagen onlangs in deze leemten.[11] Overzicht noch basisdocumentatie bevatten mededelingen over de Limburgse landbouw.
Zagen de beschrijvers van landbouwkundige toestanden in de 19e eeuw Limburg dan geheel over het hoofd? Geenszins. Wij moeten de gegevens alleen elders zoeken. Een korte speurtocht leverde al de volgende resultaten op: in 1798 kreeg A.J. Dorsch, commissaris van het Directoire Exécutif van het Roerdepartement, evenals zijn collega's uit de andere departementen opdracht een statistiek van zijn departement te vervaardigen. Het zou een lijvig boekwerk worden van ruim 500 pagina's,[12] waarin ruim aandacht werd besteed aan de landbouw. Om inzicht

[7] J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen en Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914*, Assen 1964, pag. 49-50.
[8] Drie delen, Halle 1807, 1808 en 1811.
[9] W. Krings, J.N. Schwerz und die Agrarenquete von 1816/18 in den preussischen Rheinprovinzen, in: *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 42 (1978), pag. 258-297.
[10] Stuttgart 1836.
[11] G. Fischer und W. Herborn, hrsg., *Rheinische Landwirtschaft um 1820. Die Schwerze Agrarenquete im Regierungsbezirk Aachen*, Köln 1987 (= Beiträge zur rheinischen Volkskunde, Bd 2).
[12] A.J. Dorsch, *Statistique du departement de la Roër*, Cologne 1804. Op het moment van verschijnen van dit boek was Dorsch sous-prefect van het arrondissement Kleve.

te krijgen in de agrarische verhoudingen in zijn omvangrijk departement – het liep van Nijmegen tot bezuiden Bonn en omvatte behalve de Nederrijn en de Eifel ook delen van de huidige Nederlandse provincies Gelderland, Noord-Brabant en Limburg – zond de prefect een vragenlijst aan de kantonscommissarissen. De meestal beknopte antwoorden, waarover ik op korte termijn elders hoop te publiceren, kwamen in de eerste helft van de 19e eeuw in handen van Baron Van Scherpenseel-Heusch en bleven bewaard in het familiearchief op het kasteel Vlodrop.[13] Zij werden er onlangs teruggevonden.
De statistieken van de Franse departementen, gepubliceerd tussen 1801 en 1804, waren zeer ongelijk van kwaliteit. In 1805 besloot de Minister van Binnenlandse Zaken dat er nieuwe statistische overzichten – een term die destijds werd gebruikt voor wat wij heden ten dage topografische beschrijvingen zouden noemen – moesten komen. Parijs zou zelf zorg dragen voor de samenvatting van de gegevens in gemoderniseerde en uitgebreide vorm in een "statistique générale". De prefecten kregen opdracht het basismateriaal aan te dragen. In tegenstelling tot enkele omliggende departementen die soms zelfs in gedrukte vorm complete departementale statistieken aanleverden,[14] vlotten de werkzaamheden in het departement van de Nedermaas moeizaam. Er kwam een beschrijving van het arrondissement Roermond gereed,[15] alsmede een paar rapporten over de staatkundige verhoudingen tijdens het Ancien Régime, de gezondheidszorg en de landbouw in het kanton Oirsbeek. Naar dit laatste document zal hier de aandacht uitgaan.
De beschrijving van de landbouw in Oirsbeek werd in 1974 gedeeltelijk aangetroffen in de Archives Nationales. Dank zij de inspanningen van Florence Clavaud kwam het document in 1991 in zijn geheel beschikbaar.[16] Het ongedateerde, kennelijk uit 1805 stammende document is samengesteld door de vrederechter van het kanton Oirsbeek, M. Wulff, een vooraanstaand lid van de departementale Société d'Agriculture, die herhaaldelijk de prefect van het departement in landbouwaangelegen-

[13] G.H.A. Venner, *Inventaris van het archief van de familie De Heusch, later Van Scherpenseel-Heusch 1386-1895*, Maastricht 1990, nr 1165.
[14] D. de Weerdt, *Bibliographie retrospective des publications officielles de la Belgique 1794-1914*, Louvain/Paris 1963, pag. 16-35.
[15] Statistique de l'arrondissement de Ruremonde (1808), uitg. door J.C.G.M. Jansen, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (S.S.E.G.L.), XV (1970), pag. 75-141.
[16] Archives Nationales Paris, F 20-143, Brief van F. Clavaud, conservateur du Caran (Centre d'accueil et de recherche des Archives Nationales), d.d. 17.09.1991.

heden als adviseur ter zijde stond. Wulff was eigenaar van een groot landbouwbedrijf in Hoensbroek. De titel van zijn rapport luidde: "Mémoire sur l'état de l'agriculture dans le canton d'Oirsbeek pendant les années 12 et 13".[17] Het verslag handelt derhalve over de toestand van de landbouw in de oogstjaren 1803-1804 en 1805-1806 in een gebied dat sedert 1802 de gemeenten Amstenrade, Bingelrade, Brunssum, Geleen, Hoensbroek, Jabeek, Merkelbeek, Nuth, Oirsbeek, Schinnen, Schinveld, Spaubeek, Vaesrade en Wijnandsrade omvatte.[18]
Wulff's beschrijving van de landbouw rond Oirsbeek is niet de enige over die regio. In de Publications de la Société Historique et Archéologique dans le duché de Limbourg van 1889 verscheen een opstel van Rijksarchivaris Jos Habets, gesigneerd J.H., dat pretendeert een beschrijving te zijn van het dorp Oirsbeek in 1789.[19] De inleiding van Habets tot deze dorpsbeschrijving is heel merkwaardig. Hij schrijft: "Onlangs trof ik in een register, waarin allerhand oud en nieuw stond aangetekend, eenige bijzonderheden aan over het huiselyk leven van den boerenstand in het land van Valkenburg, Oostenryksch gebied, op het einde der vorige eeuw [. . .]. De omstandigheid, dat deze aanteekeningen betrekking hebben op een toestand, die juist in den loop van dit jaar een eeuw oud is geworden, heeft ons op het denkbeeld gebracht, om een en ander uit dit register over te nemen, en in een nieuw kleed te steken. Deze bijzonderheden werden in de maand september 1848, uit den mond van een achtbaren bewoner der gemeente Oirsbeek, die den 11 juli 1855 aldaar in den ouderdom van 82 jaar overleeden is, opgeteekend. Zijne mededeelingen bevatten korte opmerkingen over het huishouden zijner medeinwoners van dit dorp, hunne kleding, hunne voeding, woning, huisraad, veldarbeid, Kerk- en schoolgaan enz.".
Men mag uit deze passage niet afleiden dat het hier gaat om een fake. Habets heeft het verhaal niet uit de duim gezogen om er op de wijze die 19e-eeuwse romanciers zo vertrouwd was, een historisch tintje aan te geven door te wijzen op een oud register. Daarvoor is de verwijzing naar de zegsman te concreet. Er overleed op 11 juli 1855 in het kleine, nauwelijks duizend inwoners tellende Oirsbeek maar één 82-jarige, te weten Laurens Josef Widdershoven. Hij moet de zegsman zijn geweest.

[17] An XII begon op 24 september 1803, an XIII eindigde op 22 september 1805.
[18] H. Hardenberg, *Inventaris van het archief van het departement van de Nedermaas en het arrondissement Roermond 1794-1814*, 's-Gravenhage 1946, pag. XLVIII-XLIX.
[19] J.H., Een Valkenburgsch dorp in 1789, in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le duché de Limbourg*, VI (1889), pag. 1-28.

Zijn opmerkingen moeten kritisch worden getoetst, omdat zij pas 50 jaar later werden gepubliceerd en niet eens in de oorspronkelijke vorm.
Het gaat te ver om met C.H.E. de Wit, die in 1974 een heruitgave van Habets' verhaal verzorgde,[20] de beschrijving van Oirsbeek te kleineren door er een familietraditie in te zien, waarin de zegsman als zoon van een grote pachter, die een tijdlang zelfs de 124 hectaren behorend tot de kasteelboerderij van Hoensbroek onder de ploeg had, verwijst naar legenden over de tijd dat de familie nog in goeden doen was en slechts een beeld schetst van de leefwereld van de maatschappelijke bovenlaag.[21] Eerder is het tegendeel waar. Als Habets in werkelijkheid niet schreef over Oirsbeek, maar over de grootste pachter van Hoensbroek zouden wij een economische beschrijving van Wulff en een sociaal-historische retrospective van Habets bezitten, die ons over vrijwel dezelfde tijd en nagenoeg dezelfde gronden informeren.
Zo fraai past het waarschijnlijk allemaal niet in elkaar. De werkelijkheid is prozaïscher. Habets, die al op jeugdige leeftijd een grote historische belangstelling ontwikkelde, werkte in 1848 klaarblijkelijk aan een "Geschiedkundige schets over de parochie, de bank en de voormalige heerlijkheid Oirsbeek". Alleen het tweede deel van deze schets is bewaard gebleven. Het handelt over Doenrade.[22] De landbouwkundige aantekeningen kunnen deel hebben uitgemaakt van het verloren eerste deel, dat waarschijnlijk over Oirsbeek zelf handelde.
Hoe het zij, er liggen twee visies voor over de landbouw in of rond Oirsbeek, handelend over bijna dezelfde jaren. Het één pretendeert een beeld te geven van de toestand kort vóór 1800, het ander is overduidelijk van vlak erna. De sociale positie van de auteur en de zegsman verschilde slechts weinig. Beiden behoorden tot de bovenlaag van de plattelandssamenleving, de een als eigenaar, de ander als zoon van een grote pachter. De bewerker, Habets, was als zoon van een dorpsonderwijzer redelijk vertrouwd met de lokale sociale stratificatie. De omstandigheid dat Habets er nauwgezet voor heeft gewaakt situaties te beschrijven die zich overduidelijk pas na de inval van de Fransen hadden kunnen voordoen, maakt een vergelijking wenselijk.

[20] J. Habets, *Oirsbeek een Valkenburgsch dorp, ingeleid door C.H.E. de Wit*, Oirsbeek 1974.
[21] Inleiding van De Wit in Habets, o.c., pag. 12.
[22] Rijksarchief Limburg (R.A.L.), Handschriftencollectie, nr 526.

Habets opent zijn verhaal van Oirsbeek met een uitvoerige beschouwing over de hoge mate van autarkie van het laat 18e-eeuwse boerengezin. De dagelijks gedragen kleding was zeer eenvoudig en praktisch. Onderkleding werd vervaardigd uit zelf geteeld vlas en hennep dat in de wintermaanden in het eigen gezin werd gesponnen. Voor wat fijner goed werden wel lokale spinners en wevers ingeschakeld. Het bovengoed was vervaardigd uit eenvoudige stoffen: linnen, katoen en tirteij, een half uit linnen, half uit wol bestaande textielsoort. Klompen vormden het dagelijks schoeisel!
Op zondag kwamen de luxe kledingstukken tevoorschijn. Daaronder waren ook kleren, vervaardigd uit wollen stoffen, zijde en kant. Aan de voeten droeg de welgestelde landman dan schoenen met zilveren gespen. Ook de minder draagkrachtigen hadden een zondagse garderobe, die zij overigens zelf verfden.[23]
Men at en dronk wat de boerderij gaf. Omdat weinig kon worden verkocht, at de boer er goed van.[24] Deze opmerking is zeer verrassend. Zij suggereert dat de beslotenheid van het dorp en de moeilijke toegang tot de markt welvaartsverhogend werkte. De Wit zag daarin een romantisering.[25] Wij zullen er uitvoeriger bij moeten stilstaan, want in een peasant-economy, waarin het in stand houden van het gezin primaire doelstelling was en winstmaximalisatie een ondergeschikte rol speelde,[26] past een dergelijk gedrag zeer wel. De peasant benut de opbrengsten van zijn werk allereerst om er zelf met zijn gezin van te leven, dan volgen de verplichte afdrachten aan landeigenaar, Kerk en overheid en pas daarna de afzet van overschotten op de markt.[27] De sociale verschillen manifesteerden zich pas op de laatste plaats in de voeding. Alleen producten die moesten worden aangekocht, zoals koffie en thee, bleven bij de mindere man buiten de deur of werden door hem alleen op zondag genoten. De algehele kwaliteit van de voeding werd er niet minder om. Zij was volgens Habets gevarieerd. Meelproducten (brood, pap) waren er in overvloed, alsmede een scala aan zuivelproducten (boter, kaas,

[23] Habets, o.c., pag. 4-7. Verwezen wordt naar de editie uit 1889.
[24] Habets, o.c., pag. 8.
[25] De Wit in Habets, o.c., pag. 12.
[26] S.H. Franklin, *The European peasantry. The final phase*, London 1969, pag. (17)-(18).
[27] J.L. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914*, Wageningen 1985, pag. 20.

melk, karnemelk) en groenten (kool, wortelen, pastenaken, bonen, erwten, zelden aardappelen – die werden inderdaad nog voornamelijk aan het vee vervoederd).[28] Alleen de vleesvoorziening was beperkt. Zij bestond hoofdzakelijk uit het vlees van een zelf geslacht varken, zodat een groot deel van het jaar alleen spek beschikbaar was. Rund- en schapevlees werden alleen op feestdagen gegeten. De drankvoorziening gaf geen problemen, omdat bier voor eigen gebruik niet bij het panhuis hoefde te worden gekocht.[29]
De goed voorziene dis werd in een uiterst bescheiden entourage genoten. De tafelmanieren waren primitief. Soms was er nog een zware eikehouten tafel met kuiltjes, waaruit de kinderen aten. Het bestek was heel eenvoudig. Vorken kende men nauwelijks, al kwamen ze tegen het eind van de 18e eeuw hier en daar op het platteland in zwang.[30] Met de lepel schepten alle deelnemers aan de maaltijd hun voedsel uit de midden op tafel geplaatste pot. De tafelhygiëne liet te wensen over, ook bij meer welgestelden die voor boer en boerin een eigen bord bezaten, vaak van tin en lastig te reinigen.
Ook de huisvesting was primitief. De woning bezat geen bovenverdieping. Er was wel een kelder om levensmiddelen wat langer te kunnen bewaren. Verlichting werd verkregen door zelf uit vlas- en raapzaad getrokken olie in een olielamp te branden. Tot omstreeks 1840 – toen de lucifer werd geïntroduceerd – sloeg men het vuur uit staal en steen.[31]
De autarkische gezinsstructuur zette zich voort in een zeer gesloten dorpsleven. Voor zover de ontspanning niet in eigen huis kon worden gevonden, stond zij in dienst van het onderhouden van contacten met dorpsgenoten. Alleen met de kermissen werden vrienden en verwanten van buiten het dorp ontvangen. In de door het dorp georganiseerde activiteiten speelde de kennismaking van huwbare jongens en meisjes een bijzondere rol. Er waren diverse gelegenheden om binnen het dorp een levenspartner te vinden, maar zeer weinig mogelijkheden om de vleugels naar buiten uit te slaan.[32]
De communicatiemogelijkheden waren zeer gering. De marskramer was de enige bron voor nieuws. De post moest komen van het kantoor van Thurn und Taxis te Sittard. "De kennis van den boer reikte door-

[28] Philips, Jansen en Claessens, o.c., pag. 65.
[29] Habets, o.c., pag. 8.
[30] H. van Kolbergen, *Materiële cultuur, kleding en bedrijfsgereedschap*, Zutphen 1988, pag. 37-39.
[31] Habets, o.c., pag. 9-11.
[32] Habets, o.c., pag. 12-13.

gaans niet verder dan den gezichtseinder van zijn dorp; wat daar buiten lag bleef hem in den regel vreemd. Van daar dat hij zich, te midden zijner familie, vrienden en huisgenooten gelukkig bevond, en zich over den loop van het ondermaansche weinig bekommerde".[33]
Dit alles had volgens Habets en Widdershoven gevolgen voor de modernisering van de landbouw. Die was volledig gericht op de akkerbouwproductie. Weilanden waren er heel weinig. Zij konden – zo meende men – alleen in de dalen worden aangelegd. Het rotatiestelsel was kort en zeer eenvoudig. Habets' informant maakt gewag van een driejarig stelsel, maar omdat hij naar algemeen Zuidlimburgs gebruik de braak buiten de rotatie hield,[34] had hij waarschijnlijk een vierjarig stelsel op het oog. Dadelijk na de bemesting teelde de boer tarwe of gerst, het tweede jaar was de rogge aan de beurt, het derde jaar kwamen de peulvruchten, de zomergranen en enkele handelsgewassen, waarvan hennep, vlas en raapzaad expliciet worden vermeld. Het vierde jaar volgde dan de braak, maar omdat uitdrukkelijk wordt gezegd dat van een bedrijf van 70 bunder (iets minder dan 60 hectaren) slechts 10 à 13 bunder braak lagen, dat wil zeggen 14 à 19%, moet er in dat jaar enige ruimte zijn gevonden voor de teelt van voedergewassen. Daarnaast kwam enige tuinbouw voor; de welgestelde boeren hadden een hopaanplant, wanneer zij zelf hun bier brouwden.[35]
De zeer compacte informatie die ons hier wordt verstrekt over de landbouwstructuur stemt tamelijk nauwkeurig overeen met de uitkomsten van de landbouwtelling van 1796, die overigens als gevolg van de daarbij gehanteerde kantonale indeling niet helemaal vergelijkbaar is met gegevens die slechts op een dorp betrekking hebben.[36] Niettemin zijn de overeenkomsten treffend. Zo valt op dat het areaal weiland in het kanton Valkenburg, dat vlak aan Oirsbeek grensde, uitzonderlijk laag was. Het omvatte er slechts 17,5% van de in cultuur gebrachte gronden tegen bijna 30% in heel het Zuidlimburgse lössgebied en de bodemkundig vergelijkbare Haspengouw. Voorts is opmerkelijk dat de omvang van de graanteelt en de verdeling over de graansoorten, vermeld door Habets, tamelijk goed met de werkelijkheid overeenstemmen. Wanneer wij aannemen dat de teelten in het derde jaar van het rotatiestelsel min

[33] Habets, o.c., pag. 14.
[34] Braak wordt in de statistische overzichten uit 1796 slechts zelden vermeld. Cfr. Philips, Jansen en Claessens, o.c., pag. 56-57.
[35] Habets, o.c., pag. 15-16.
[36] Philips, Jansen en Claessens, o.c., pag. 56-57. Bron: R.A.L., Frans Archief (F.A.) 2511, Grondgebruik in 18 kantons in 1796.

of meer gelijkelijk waren verdeeld over peulvruchten, zomergranen en handelsgewassen, zou 58 à 59% van het akkerland met granen beteeld zijn geweest. In feite was het 64%. Het verschil kan worden verklaard doordat Widdershoven de boekweit over het hoofd zag of als een braakgewas beschouwde. De laatste mogelijkheid heeft de voorkeur omdat dit gewas in Zuid-Limburg vrij algemeen in de braak werd geteeld.[37] Veel belangrijker is nog dat de verdeling tussen tarwe en gerst enerzijds en rogge anderzijds nagenoeg juist is. Beide clusters omvatten volgens de telling van 1796 in de omgeving van Oirsbeek 21 à 23% van het akkerareaal; inclusief het menggraan worden deze percentages 23 à 24%. Dat stemt niet alleen in hoge mate overeen met de opgave van 25% van Widdershoven, het geeft ook een opmerkelijk nauwkeurig beeld van de vrijwel gelijke verdeling tussen tarwe en gerst enerzijds en rogge anderzijds. Dit was een verschijnsel dat uitsluitend voorkwam op de Zuidlimburgse löss, in het bijzonder in het kanton Valkenburg. In alle andere akkerbouwgebieden van Nederlands en Belgisch Limburg beheerste de rogge de wintervoor. Even opmerkelijk is dat Widdershoven en in zijn voetspoor Habets heel precies weten te melden dat de haverteelt slechts een beperkt deel (50%) van de tarwe- en roggeteelt besloeg. Zoiets was alleen in Valkenburg en omgeving het geval. In het Zuidlimburgse lössgebied als geheel was de verhouding tarwe-haver 1:1; elders in het departement overwoog de haver sterk ten opzichte van de tarwe. Tenslotte zij er op gewezen dat het bodembeslag van peulvruchten en handelsgewassen in het kanton Valkenburg zeer hoog was. Alleen daar vormden haver, peulvruchten en handelsgewassen min of meer elkaars spiegelbeeld.[38]

Het is buitengewoon opmerkelijk dat Widdershoven zich de eigenaardigheden van de akkerbouw uit het einde van de 18e eeuw nog zo goed herinnerde en daarvan een bijna correct schema wist te bieden. Het verhoogt de betrouwbaarheid van zijn uitspraken zeker. Mogelijk geldt dit ook voor een paar – deels kritische – opmerkingen omtrent de landbouwstructuur die hij maakt.

Widdershoven uit zich kritisch over de heffing der tienden, destijds in Zuid-Limburg vrij algemeen in zwang. In Oirsbeek werden zij geheven door de Norbertinessen van St. Gerlach bij Valkenburg. De tienden werden verpacht. De tiendpachter haalde jaarlijks de elfde schoof van

[37] H. Hillegers, Heerdgang in de Euregio, manuscript in druk, hoofdstuk 12.

[38] Habets, o.c., pag. 15-16 werd hier vergeleken met de statistieken uit 1798, gepubliceerd in Philips, Jansen en Claessens, o.c., pag. 56-57.

het veld, zodat de heffing 9% bedroeg. Het systeem van verpachting van de tienden had volgens Widdershoven tot gevolg dat de landerijen van de tiendgaarders er prachtig bij lagen, terwijl de overige boeren kampten met een gebrek aan mest, omdat het verbruik van akkergewassen als veevoeder door de tiendheffing zou zijn teruggedrongen.[39] Widdershoven en Habets weten het hoge percentage braakland op grote hoeves aan de heffing van tienden. In tegenstelling tot de zakelijke mededelingen omtrent omvang en hoogte van de tiendrechten, die alle correct zijn, lijkt de interpretatie gezocht. Met 14-19% was de braak op een hoeve van ongeveer 55 hectaren inderdaad groot vergeleken met de 12% op de Gasthuishoeve in Bemelen en de 7% op de hoeve Louwberg bij Maastricht, beide bedrijven van 10 à 15 hectaren.[40] De oorzaak daarvan ligt echter veeleer in de lage veebezetting op grote bedrijven. Die lag op bedrijven tussen 40 en 60 hectaren gewoonlijk bij 0,5 grootveeeenheden (GVE) per hectare, terwijl zij op bedrijven tussen 6 en 18 hectaren steeds 0,95 GVE was, meer dan de helft hoger.[41] Voor het kasteelbedrijf te Hoensbroek van 105 hectaren dient het aantal GVE zelfs op 0,5 per hectare te worden gesteld. De lage veebezetting had uiteraard tot gevolg dat er een kleine 50% minder mest beschikbaar was, zodat het percentage braakland op grote bedrijven zo'n 75% hoger moest liggen dan op middelgrote bedrijven van 10 à 15 hectaren. Ruim 90% van het verschil in de omvang van de braak tussen grote en middelgrote bedrijven kan worden verklaard uit het geringe veebestand op grote hoeves. Op het fiscale aspect hoeft geen beroep te worden gedaan.
Widdershoven's opmerkingen resoneren wellicht de aversie tegen grondlasten bij Limburgse grondeigenaren en pachters uit het midden van de 19e eeuw, toen de afdrachten aan de fiscus tot veel verzet leidden vanwege de ongunstige verhoudingen tussen transactiekosten en marktbare productie op landbouwbedrijven.[42] De klacht van personen met agrarische belangen over de Franse en later ook de Nederlandse belastingstelsels met hun nadruk op grondbelasting en personele belasting werd gehoord in alle gewesten met sporen van een peasant-economy, waarbij zowel bij de interne bedrijfsvoering als bij afdrachten aan der-

[39] Habets, o.c., pag. 16.
[40] J.C.G.M. Jansen, Landbouw rond Maastricht, in: *S.S.E.G.L.*, XIII (1968), pag. 46; H.O.J.M. Bauduin en J.C.G.M. Jansen, Aspecten van de Limburgse landbouwgeschiedenis, in: *S.S.E.G.L.*, XIV (1969), pag. 78.
[41] Philips, Jansen en Claessens, o.c., pag. 32.
[42] A.F. Manning, Reacties op de scheiding in Nederlands Limburg, in: *Eenheid en Scheiding van de beide Limburgen*, Leeuwarden 1989, pag. 177-178.

den de financiële balans bij voorkeur in evenwicht werd gehouden door transacties in natura. Dit impliceerde dat de relatie tussen akkerbouw en veeteelt werd bepaald door het intermediaire verbruik van primaire producten, dat de gezinshuishouding op autarkie was gericht en dat pachten bij voorkeur in natura werden voldaan.
Widdershoven en Habets waren bewonderaars van een dergelijk economisch stelsel. Sporen ervan troffen wij al aan.[43] Direct aansluitend aan hun opmerkingen over de tiendheffing kwamen zij erop terug. Zonder een zweem van kritiek schetsten zij een beeld van het Limburgse pachtsysteem, bekend onder de naam halfwinning, waarbij grondeigenaar en exploitant de opbrengst van de akkers, beteeld met harde vruchten, tarwe, rogge, gerst, bonen, haver en boekweit, deelden en voor de weilanden, boomgaarden, beemden en bedrijfsgebouwen een bescheiden geldpacht betaalden.[44] Zo'n pachtstelsel past in een economie waarin transacties in geldbedragen worden vermeden, omdat partijen ervan overtuigd waren dat het risico van scherp fluctuerende marktprijzen diende te worden gedeeld en er naar streefden – wat de risico's van natuur of markt ook aan ongewisheden boden – in ieder geval geen hongerdood te hoeven sterven. Die doelstellingen werden bereikt wanneer omvangrijke betalingen voor het overgrote deel in natura werden verricht volgens een verdeelsleutel, waarbij ook in slechte jaren de bewerker voldoende levensmiddelen over hield en liefst ook nog zoveel tijd dat hij zelf kon voorzien in de overige essentiële levensbehoeften.
In zo'n stelsel pasten grondlasten in de vorm van tienden eigenlijk beter dan een in geld te voldoene grondbelasting. Ook vanuit dit perspectief bevreemdt de kritiek op de tiendheffing, of het moest zijn dat Widdershoven vooral tot uitdrukking wil brengen geschokt te zijn door de wijze, waarop de tiendpachters zich ten koste van de overige dorpsbewoners verrijkten, een aspect waarop hij nadrukkelijk wijst. Ook kan het zijn dat hij zich in 1848 realiseerde dat de grondbelasting in de Franse tijd merkelijk voordeliger uitkwam dan de tiendheffing. Wulff becijferde in het hierna nog te bespreken document dat tussen 1801 en 1805 aan grondbelasting slechts 4 à 4,25% van de bruto-opbrengst van geproduceerde harde vruchten werd betaald. Dit komt bijna neer op een halvering van de belastingdruk ten opzichte van het Ancien Régime, want de

[43] Zie hiervoor pag. 7-9 en Habets, o.c., pag. 8-14.
[44] Habets, o.c., pag. 16-17; Jansen, o.c., pag. 21-26.

overige belastingen vroegen slechts 1% van de opbrengst van de harde vruchten.[45]
De landbouwstructuur, gebaseerd op akkerbouw en een autarkische huishouding, had tot gevolg dat slechts weinig aandacht werd besteed aan de veeteelt. Widdershoven's vader hield op de kasteelhoeve in Hoensbroek "een zeker getal" paarden en koeien naar gelang de uitgestrektheid van de hoeve. Het kwam op zijn 105 hectaren groot bedrijf uit op 17 à 18 paarden, een per 6 hectaren.[46] Het rundveebestand noemt hij niet. Uit andere bronnen weten wij dat op dit soort bedrijven het aantal koeien slechts weinig groter was dan het getal paarden, dat bij een honderdtal hectaren inderdaad 16 à 18 bedroeg. Nu blijkt dat het bestand aan paarden in Hoensbroek precies overeenkwam met het in een contemporaine tabel vermelde aantal, mogen wij aannemen dat dit met de rundveestapel precies zo was, zodat een aantal van 18 à 20 koeien aannemelijk is.[47] Zoals eerder opgemerkt, leidt zulks tot een GVE-bestand van 0,5 per hectare, precies de helft van dat op kleine bedrijven.
De netto-opbrengst van de teelt van paarden en rundvee was gering. De paarden leverden voornamelijk trekkracht; zij vormden in hoofdzaak een kostenfactor. De opbrengst van de akkers, beteeld met haver en paardebonen, die tezamen zo'n 10% van het bedrijfsareaal besloegen, werd voor een groot deel aan de paarden opgevoerd. De opbrengst van de paar veulens die konden worden verkocht, compenseerde deze kosten bij lange na niet. Ook de rundveeteelt droeg maar in geringe mate bij aan het bedrijfsresultaat. Uit de melk van de koeien werd voor eigen gebruik wat kaas vervaardigd. De boter werd verkocht. Bovendien konden ieder jaar een paar koeien en kalveren bij de slager of op de markt worden afgezet. Wulff raamde de bruto-inkomsten uit de teelt van grootvee op een 10% van de bedrijfsinkomsten. Wanneer daar het verlies op de paarden van wordt afgetrokken, voor zover die voortsproot uit het beslag op de akkerbouwgronden, resteert een saldo van hooguit 4 à 5% van de totale inkomsten van het bedrijf.[48] Op zich is dit waarschijnlijk nog gunstig. De berekeningen van Peter Priester omtrent de bedrijfsuitkomsten in het 19e-eeuwse Groningen – een andere in graan-

[45] M. Wulff, Mémoire sur l'état de l'agriculture dans le canton d'Oirsbeek pendant les années 12 et 13, ad artikel 12 en 13.
[46] Habets, o.c., pag. 17.
[47] R.A.L., F.A. 2578, Rapport betreffende de productiviteit in het departement van de Nedermaas, d.d. 22 mei 1811. De tabel is gepubliceerd in Philips, Jansen en Claessens, o.c., pag. 32.
[48] Berekeningen op basis van Wulff, o.c., artikel 13.

teelt gespecialiseerde regio – wijzen uit dat de opbrengsten van de rundveeteelt en de kosten van de paarden er nagenoeg in evenwicht waren.[49] Het mag onder deze omstandigheden niet verwonderen dat Widdershoven en Habets maar weinig aandacht aan de veeteelt besteden. Alleen een paar secundaire problemen worden aan de orde gesteld. Zo vermelden zij de verkoop van de bescheiden overschotten van boter en kaas op de markten van Aken, Sittard en Aubel of aan rondreizende opkopers. Ook laten zij weten dat de boeren in Zuid-Limburg de kosten van de veeteelt probeerden te drukken door in het weiland boomgaarden aan te leggen. Die boventeelt had wel tot gevolg dat er altijd een tekort aan gras was, maar hij leverde wel een flinke hoeveelheid appelen en peren op, waarvan de beste kwaliteiten door personen uit de Kempen werden aangekocht en de rest diende voor de fabricage van cider, azijn en stroop.[50]

Meer aandacht besteden Widdershoven en Habets aan de teelt van varkens en schapen. De becijferingen van Wulff wijzen uit dat alleen al uit de varkensteelt net zoveel of meer netto-inkomsten kwamen als uit de hele grootveehouderij.[51] Zowel bij varkens als schapen gaat het in Oirsbeek om een omvangrijke activiteit. Beide diersoorten worden communaal geëxploiteerd: de heerdgang stond in voor hun voeding. Dagelijks trokken nog zo'n dertig schaapskudden de hei in. Het aantal liep in de vijftig jaar tussen 1798 en 1848 met 90% terug, omdat het spinnen en weven voor eigen gebruik ophield. De varkens liepen onder leiding van "een waakzamen varkensjongen langs wegen en stegen, overal etende, vroetende waar iets te vinden was". Na de oogst trof men de varkens op het stoppelland en wanneer in het najaar de eikels rijp waren, trof men varkenskudden in de bossen.[52] Het voortbestaan van Flurzwang met het bijbehorende stoppelrecht in Oirsbeek en Hoensbroek tot het einde van de 18e eeuw waarvan hier gewag wordt gemaakt, wekt evenveel verbazing als de vermeende continuering van het eikelrecht. Beide gebruiken waren in het land van Herve en soms zelfs in de verre omgeving daarvan aan het einde van de 15e eeuw al in vergaande mate verdrongen en in de

[49] P. Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1910. Een kwalitatieve en kwantitatieve analyse*, Wageningen 1991, pag. 420-460.
[50] Habets, o.c., pag. 18-19.
[51] Wulff, o.c., artikel 13.
[52] Habets, o.c., pag. 17.

loop van de 17e eeuw verdwenen.[53] Het lijkt uitgesloten dat Widdershoven en Habets nog refereerden aan een fenomeen uit vroeger tijden. Daarvoor was de tijdsafstand te groot. Veeleer moet worden verondersteld dat Widdershoven inderdaad nog sporen had gekend van een communale varkenshouderij. In Oirsbeek en directe omgeving hebben wellicht de oude toestanden langer voortgeleefd dan in de veel eerder gemoderniseerde verdere omtrek.
Hun opmerkingen over de varkensteelt passen in het beeld van het op autarkie gerichte gezinsbedrijf dat zij ook elders in hun verhaal schetsen. Daarin past ook de relatief geringe rol van de geldeconomie, waarover zij herhaaldelijk reppen en de zeer beperkte mate van prolaterisering,[54] waarover De Wit zich zo verwonderde.[55] Als oorzaak van deze vorm van economische en sociale achterlijkheid noemt Habets het verkeers-geografische isolement van Oirsbeek. Het manifesteerde zich op drie niveau's: allereerst stelde de dichtbijgelegen stedelijke markt van Maastricht in het laatste kwart van de 18e eeuw weinig voor, iets wat in recent onderzoek is bevestigd.[56] Voorts blokkeerden overal aanwezige tollinies in dit staatkundig versnipperd gebied het handelsverkeer en tenslotte is er de abominabele toestand van de wegen.[57] Een grote doorgaande weg was er in de verre omtrek van Oirsbeek niet te bespeuren. De dichtstbij liggende hoofdweg, die tussen Maastricht en Beek, was onverhard en een flink deel van het jaar onbegaanbaar; de iets verderop gelegen grote weg van Maastricht via Valkenburg naar Aken was een weg, bedekt met steenslag die zich in zeer slechte staat bevond.[58] De buurtwegen van Hoensbroek en Oirsbeek liepen door moerassig terrein en waren deels drie vierde deel van het jaar drassig. Zij waren veelal te smal om twee karren te laten passeren. Het beste wat men ervan wist te

[53] J.C.G.M. Jansen, Heren en boeren in Limburg 1150-1800, in: *S.S.E.G.L.*, XXVII (1982), pag. 7; J.C.G.M. Jansen en W. van de Westeringh, Dat ging over zijn hout, in: *S.S.E.G.L.*, XXVIII (1983), pag. 36-40.
[54] Cfr. P. Servais, "Kapitalisme" op het platteland: drie case-studies uit de 18e eeuw in de streek van Verviers, in: *S.S.E.G.L.*, XXVIII (1983), pag. 1-18.
[55] De Wit in Habets, o.c., pag. 12-13.
[56] J.C.G.M. Jansen, De relaties tussen stad en platteland rond Maastricht in de 18e en in het begin van de 19e eeuw, in: *Economisch en sociaal-historisch Jaarboek*, 68 (1975), pag. 79-80; Dez., Jews and economic innovation in South-Limburg 1690-1820, in: *Studies on the History of Dutch Jewry*, V (1988), pag. IX-X.
[57] Habets, o.c., pag. 18-19.
[58] Algemeen Rijksarchief (A.R.A.), Archief van het Ministerie van Oorlog, Archief van de Kwartiermeester-Generaal en de generale staf 220-223, Itinéraire des raetes et principaux chemins qui traversent le Département de la Meuse Inférieure . . . 1815.

zeggen, was dat zij bijna het hele jaar begaanbaar waren,[59] al keerde de reiziger ook beslijkt huiswaarts.[60] Door de nadruk te leggen op het geografisch isolement haakt Habets aan bij verklaringen van Labrousse en Lefebvre over de oorzaken van de Franse Revolutie.[61] Daar wordt de opdeling van Frankrijk in van elkaar gescheiden economieën mede verantwoordelijk gesteld voor de crisis van de jaren tachtig van de 18e eeuw en het verzet tegen de politieke en maatschappelijke structuren. Hier gaat het alleen om het verklaren van achterlijkheid.
De pluimveeteelt was gedifferentieerd, maar van zeer gering economisch belang. De eenden en ganzen werden jaarlijks geplukt voor de beddeveren; de kalkoenen dienden tot niets; de kippen leverden eieren en kuikens, waarvan een deel werd verkocht. De opbrengst vertegenwoordigde een half procent van de bedrijfsinkomsten. Aan dit deel van de veestapel werd hoegenaamd geen aandacht besteed. De dieren scharrelden wat rond op de mesthoop.[62]
Anders was het gesteld met de bijenteelt. Op het einde van de 18e eeuw was men ervan overtuigd dat "de bijen de vruchtbaarheid der planten bevorderden doordat zij de bevruchtende stof van de eene plant naar de andere droegen",[63] een opinie die in het midden van de 19e eeuw door niemand meer werd gedeeld. Het nut van de bijen voor de zozeer verheerlijkte akkerbouw stimuleerde de aandacht. Er waren destijds – naar het zeggen van Widdershoven – veertig tot vijftig bijenhallen in Oirsbeek met 500 à 600 zwermen. Jaarlijks sleepte men de volkeren naar de bloeiende Brunssumer- en de Mechelse heide. De honing leverde een mooie bijverdienste op.[64]
In het voetspoor van Widdershoven schetste Habets de plattelandseconomie als een in economisch opzicht op autarkie gericht akkerbouwbedrijf en in sociaal opzicht als een geïsoleerde communale peasant-economy waarin het gezinsbedrijf domineerde. Hun verhaal vormde een

[59] A.R.A., Archief van het Ministerie van Oorlog, Archief van de Kwartiermeester-Generaal en de generale staf 220-223. Chemins conduirant aux plus prochains endroits environnaux, 1815.
[60] Habets, o.c., pag. 15-16.
[61] G. Lefebvre, *La grande peur de 1789*, Paris 1932, pag. 39-53; E. Labrousse, *La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au debut de la Revolution*, Paris 1944, pag. 618-628; Cfr. D. Weir, Les crises économiques et les origines de la Revolution française, in: *Annales: Economies, Sociétés, Civilisations*, 46 (1991), pag. 932-934.
[62] Habets, o.c., pag. 17; Wulff, o.c., artikel 13.
[63] Habets, o.c., pag. 18.
[64] Habets, o.c., pag. 18.

samenhangend geheel, waarvan een aantal elementen door andere onafhankelijke bronnen werd bevestigd, maar dat niettemin vragen blijft oproepen. Een deel ervan kan worden opgelost door een nadere beschouwing van de Mémoire van vrederechter Wulff.

Wulff's Mémoire sur l'état de l'agriculture dans le canton d'Oirsbeek pendant les années 12 et 13

Wulff's verhaal gaat over een periode van twee jaar, anderhalf decennium na het tijdvak, waarover Widdershoven ons met zijn herinneringen informeerde. De aard van de bron, een schets van de toestand in een korte periode, leidde tot aanzienlijke accentverschillen. Bij Wulff staan conjunctuurbewegingen op de voorgrond. Hij geeft een bedrijfseconomische schets en wijdt slechts incidenteel aandacht aan de structuur van de samenleving. Bij Widdershoven was het precies andersom.
Wulff kreeg van de prefect van het departement achttien vragen te beantwoorden. Hij heeft zijn antwoord ingedeeld in een gelijk aantal artikelen. De eerste drie geven een beschrijving van het kanton. Het omvatte veertien gemeenten met ongeveer 11.000 inwoners, die leefden van de opbrengst van een even groot aantal bunders cultuurland. Per inwoner waren derhalve 80,3 aren cultuurland beschikbaar, een cijfer dat ondanks de aperte globalisering juist kan zijn. In 1798 werd vastgesteld dat in het Zuidlimburgse lössgebied per inwoner 0,77 hectare cultuurgrond beschikbaar was.[65]
85% van het cultuurareaal bestond volgens Wulff uit bouwland, de rest uit weiland. Ook dit cijfer correspondeert aardig met wat ons uit 1798 bekend is van de aanpalende kantons Valkenburg en Meerssen, waar respectievelijk 15,8 en 15,2% weiland werd genoteerd,[66] althans na aftrek van de geringe hoeveelheid bossen die door Wulff niet tot de in cultuur gebrachte landerijen werden gerekend.
Wulff had veel waardering voor de kwaliteit van de landbouwgronden rond Oirsbeek. Hij leidde haar af uit de bodemkundige omstandigheden. 11% van het akkerland was zuivere klei-achtige lössgrond en dus goed. 76% was zavel, een mengsel van klei en zand, en van matige kwa-

[65] Berekend op basis van R.A.L., F.A. 2511, Grondgebruik in 18 kantons in 1796.
[66] Philips, Jansen en Claessens, o.c., pag. 56-57.

liteit. De rest was zandgrond. Die bracht in droge jaren hoegenaamd niets op en was derhalve slecht.[67] Dit beeld is nogal optimistisch. In 1798 had men in alle kantons van het departement minstens een derde deel van de cultuurgrond tot de slechte gronden gerekend. Motieven waren toen niet vermeld. Alle weiland was volgens Wulff van matige kwaliteit, omdat de weiden nooit werden bemest.
De bevolking leefde vrijwel geheel van de landbouw, al was er wat nijverheid en handel om in lokale behoeften te voorzien. Ook woonden er enige wevers, die weinig werk hadden, veelal bedelden, ondervoed, ongezond, zwak en lui waren en de heffe des volks uitmaakten. Mede als gevolg van deze verstarring van de werkgelegenheidsstructuur kende het bevolkingsverloop in het kanton Oirsbeek opmerkelijk weinig fluctuaties. In 1796 hadden de veertien dorpen 11.046 inwoners, in 1817 11.188,[68] een toename van 1% in ruim twintig jaar.
De zeer geringe groei van het kanton kwam vrijwel geheel voor rekening van de in de periferie van het kanton gelegen gemeente Geleen. De in het centrum van het kanton gelegen gemeenten Oirsbeek, Amstenrade, Bingelrade, Jabeek, Hoensbroek, Wijnandsrade, Schinveld en Brunssum – de enige gemeenten in het kanton waarvan tussen 1796 en 1817 vijf tellingen bewaard bleven – hadden te kampen met een bevolkingsdaling van 5.170 naar 4.836 inwoners. De daling voltrok zich geheel na 1806. Een soortgelijke stagnatie van het bevolkingsverloop werd ook opgemerkt in andere dorpen ten noorden van de lijn Meerssen-Valkenburg-Heerlen, voor zover zij niet langs de Maas waren gelegen. De rivierdorpen van Grevenbicht tot Eijsden en het heuvelland van zuidelijk Zuid-Limburg kenden daarentegen een groei van hun inwonertal van globaal 14% in 21 jaar.[69] Gewoonlijk bleef de groei er beperkt tot de jaren 1796-1809, waarna ook hier een daling inzette. Enige samenhang tussen de bevolkingsstagnatie in de beginjaren van het Franse bestuur en de door Wulff rond Oirsbeek gesignaleerde problemen in de textielnijverheid laat zich vermoeden. Het verdwijnen van de landarbeidersklasse als gevolg van heel teleurstellende uitkomsten van het landbouwbedrijf sedert 1790-1795 noemt hij evenwel als belangrijkste oorzaak.[70]

[67] Wulff, o.c., artikel 1 en 3.
[68] J.F.R. Philips, Limburgse bevolkingscijfers uit de eerste helft van de 19e eeuw, in: *S.S.E.G.L.*, VIII (1963), pag. 132. Philips schrijft de telling van 1817 ten onrechte aan het jaar 1815 toe.
[69] Philips, o.c., pag. 130-133.
[70] Wulff, o.c., artikel 4.

Technisch stond de Oirsbeekse landbouw niet op hoog peil. Er waren geen bijzondere landbouwwerktuigen. Zoals ook in het hele Rijnland het geval was,[71] gebruikten de boeren in de omgeving van Oirsbeek een eenvoudige ploeg die op onderdelen was aangepast aan de behoeften van de streek. Zo hadden de ploegen hier twee staarten, zodat de ploeger beide handen kon gebruiken om in de zware bodem het geheel in evenwicht en op diepte te houden. Om te voorkomen dat de modder zich eraan vasthechtte, was het ploegwieltje vervangen door een rad zonder velg. Soortgelijke aanpassingen hadden de boerenkarren ondergaan. Om op de lemige holle wegen schade aan de kar te voorkomen, waren zij sterk verzwaard, ook al had dat tot gevolg dat er gaten ontstonden in de wegen en de trekkracht van de paarden niet optimaal kon worden benut.[72] De innovaties hadden tot doel gehad het nut van het landbouwgereedschap te verbeteren; verlaging van kosten en vermindering van arbeidslast speelden geen rol. Het gevolg was dat bodemkundige omstandigheden in hoge mate de technologie bepaalden.
Hetzelfde argument geldt ook voor de structuur van de landbouw. Het rotatiestelsel verschilde naargelang de kwaliteit van de bodem. Op zandgronden waren slechts twee oogsten mogelijk voordat opnieuw moest worden bemest. Het eerste jaar werd rogge geteeld, het tweede jaar haver of boekweit. Als gevolg van het enorme gebrek aan mest zal in het derde jaar gewoonlijk braak zijn gevolgd. Op de zandige kleigronden was het rotatiestelsel een jaar langer. Specificaties ontbreken hier evenwel. Het systeem op de zware kleigronden was waarschijnlijk doorgaans tenminste achtjarig. Men teelde direct na de bemesting paardebonen, gevolgd door tarwe, rogge en haver of boekweit. Bij voorkeur verving men het zomergraan van het vierde jaar door wilde klaver, waarop schapen werden geweid. In dit systeem is braak na het vierde jaar overbodig; de boer kan volstaan met een aanvullende bemesting alvorens weer paardebonen te zetten.
Dit rotatiesysteem had tot gevolg dat er omstreeks 1800-1805 in Oirsbeek beduidend minder zéér korte rotaties voorkwamen dan in Bemelen in het derde kwart van de 18e eeuw en rond Maastricht in de tweede helft van de 18e eeuw. Het percentage meerjarige stelsels – dat wil zeggen langer dan vier jaar – is vergelijkbaar met dat rond Maastricht tussen 1750 en 1800, maar bereikte nog bij lange na niet het aldaar gebrui-

[71] Fischer und Herborn, o.c., pag. 95-96.
[72] Wulff, o.c., artikel 5.

kelijke peil van de eerste helft van de 19e eeuw.[73] Het vierjarig rotatiesysteem overwoog in Oirsbeek nadrukkelijker dan elders in Zuid-Limburg. De gemiddelde duur van het rotatiestelsel week echter ternauwernood af van de gebruiken elders in Zuid-Limburg omstreeks 1800: zij lag rond 4 jaar, mogelijk een fractie daarboven.[74] De band met bodemkundige omstandigheden wordt in Oirsbeek duidelijker vermeld dan elders in Zuid-Limburg. De gevolgen waren slechts ten dele positief.

Om het rotatiestelsel te verlengen en het aandeel van de granen op te drijven, hadden de boeren moeten kiezen voor een verlenging van de oogstperiode. Zo werd voorkomen dat alle graan tegelijk rijp was en met het aanwezige personeel niet droog kon worden binnengehaald. Dus werd er laat gezaaid. Wintergerst en rogge gingen in de laatste dagen van september de grond in; de tarwe volgde eind oktober. Op zandgrond werd met het inzaaien van wintergranen gewacht tot aan de Kerstdagen. De zomergranen werden pas na 15 april ingezaaid, maar wel vóór medio mei. Eind juli konden de gerst en rogge worden geoogst. De tarwe was begin augustus rijp; de zomergranen konden tot eind augustus worden binnengehaald. Zo spreidde men wel de werkzaamheden, maar had men veel last van het natte seizoen. Op de te ondiep bewerkte kleigronden sloeg het gewas bij regen snel neer, zodat de kwaliteit van het graan te wensen overliet. Zelfs de lokale bakkers kochten liever granen, geteeld op de Kempische zandgronden dan die van de Zuidlimburgse löss.[75]

Markttechnisch had deze situatie nadelige consequenties. De prijsschommelingen van jaar tot jaar waren op graanmarkten in het lössgebied, zoals Maastricht en Tongeren, veel feller dan op die, gelegen in zandstreken, zoals Hasselt en Roermond.[76] Dit was al vóór 1789 het geval, midden in een periode waarin de gemiddelde prijzen, gemeten over een periode van vijf jaar, vrijwel identiek waren. Het was een gevolg van de geringe hoeveelheden marktbare gewassen in de Kempen. In goede

[73] Jansen, Landbouw rond Maastricht, o.c., pag. 41; Bauduin en Jansen, o.c., pag. 77.

[74] Jansen, Landbouw rond Maastricht, o.c., pag. 41; Wulff, o.c., artikel 6.

[75] Wulff, o.c., artikel 6 en 7.

[76] Cfr. W. Tijms, *Prijzen van granen en peulvruchten te Arnhem, Breda, Deventer, 's-Hertogenbosch, Kampen, Koevorden, Maastricht en Nijmegen*, (2 delen), Groningen 1977 en 1983, (= Historia Agriculturae 11), ad Maastricht; Dez., De effracties van Tongeren, Sint-Truiden en Hasselt, in: *Het Oude Land van Loon*, XLI (1986), pag. 113-158; Dez., De effractie van Sint Andries te Roermond (1599-1948), in: *S.S.E.G.L.*, XXXIV (1989), pag. 112-163.

oogstjaren bepaalden die de prijzen, in jaren met graantekorten moest de consument toch nog de kwalitatief zwakke lössgranen kopen.
Grosso modo was Zuid-Limburg afhankelijk van afzetmogelijkheden in het noordelijk deel van het land van Herve, waar nauwelijks graan werd geteeld en waarheen de transportkosten voor granen uit andere overschotgebieden te hoog waren. Het leek wel of de graanboeren in Zuid-Limburg op de rand van de markt balanceerden en er ieder moment dreigden af te vallen.
Op langere termijn is er nog een andere ontwikkeling te onderkennen. Naarmate het aanbod van granen op de markt toenam en de transportkosten als gevolg van verbeteringen in het verkeersnet daalden, bleef de prijsstijging op de lössmarkten steeds verder achter bij die op de zandgronden. Vergeleken met de periode 1721-1745 was de inkomenstoename van rogge verkopende boeren bij gelijke afzet tussen 1780 en 1794 rond Roermond zo'n 10% groter dan rond Maastricht. De politieke verwarring in de daaropvolgende vijf jaar bood de zuidelijke boeren gelegenheid een mooie oorlogswinst te behalen. Tussen 1800 en 1810, de jaren waarin Wulff zijn rapport opstelde, was het helemaal mis. Uitgedrukt in relatieve zilverequivalenten bleven de roggeprijzen in het lössgebied 20 tot 35% achter bij die op het zand.[77] De bestedings- en investeringsmogelijkheden van de boeren waren in het zuiden relatief gering.
De nadelen van de geringe kwaliteit van het graan werden ten dele gecompenseerd door de betrekkelijk hoge bodemvruchtbaarheid van de lössgronden. Wulff vermeldt de gebruikte hoeveelheden zaaizaad en de opbrengsten per hectare omstandig.[78] Het geeft ons gelegenheid de yield-ratio's te berekenen. Tussen 1803 en 1805 beliep de tarweoogst in Oirsbeek 10 à 12 keer de hoeveelheid zaadgoed. Voor rogge beliep de yield 10, voor haver 16,64, voor gerst 13,33 en voor boekweit 33,27. Klaarblijkelijk waren de oogsten in 1804 en 1805 slechts matig geweest en voor wintergranen zelfs iets minder dan dat. In 1807 en 1810 werden de yield-ratio's in het kanton Oirsbeek opnieuw genoteerd, waarschijnlijk door dezelfde informant. Nu bleek een vertwaalfvoudiging van de ingezaaide tarwe en een verveertienvoudiging van de rogge de uitkomst in een normaal jaar. Ook de yield-ratio's van boekweit en gerst in 1804 en 1805 correspondeerden exact met die van een normale oogst uit de opgave van 1807.[79]

[77] Tijms, Prijzen van granen, o.c., dl 11-2, pag. 338; Dez., De effractie van Sint Andries, o.c., pag. 143.
[78] Wulff, o.c., artikel 8 en 9.
[79] Philips, Jansen en Claessens, o.c., pag. 79.

De yield-ratio's, behaald tijdens een normale oogst in Oirsbeek, sloegen regionaal gezien een zeer goed figuur. Zij correspondeerden met die van een goed jaar in het departement en lagen 20-30% hoger dan wat in het hele departement als een normaal jaar werd beschouwd.[80] Ook internationaal sloeg men geen slecht figuur. De uitkomsten in Oirsbeek in 1804-1805, 1807 en 1810 zijn vergelijkbaar met die op Belgische en zeer goede Nederlandse landbouwgronden, zoals de Beemster en de omgeving van Franeker, al kwamen in sommige delen van Vlaanderen nog hogere zaadgoedrendementen voor.[81]
Kennelijk werd in Zuid-Limburg heel voorzichtig gezaaid. In hoe vruchtbare bodem het zaad ook viel, de productie per hectare was bijzonder matig. Een hectare tarwe bracht een oogst van 1.250 kg; evenveel gaf een hectare haver. Rogge leverde slechts 1.170 kg per hectare op. Met gerst was het iets beter gesteld: 1.550 kg per hectare.[82] Vergelijking met Groningen, waarvoor cijfers beschikbaar zijn uit de jaren 1817-1826, leert dat alleen de klimaatgevoelige boekweit in Limburg relatief goed gedijde. Hier werd 23,3 hl per hectare geoogst, ginds 21,5 hl, een positief verschil van 8% ten gunste van Oirsbeek. Tarwe en haver brachten in Groningen evenwel een oogst die een derde deel groter was dan in Oirsbeek. Bij rogge werd in Groningen de helft en bij gerst zelfs 75% meer geoogst dan in Oirsbeek,[83] dat in het departement van de Nedermaas helemaal geen slecht figuur sloeg en voor wat de rogge betreft zelfs op eenzame hoogte stond. Vergelijking met de in 1965 bijeengebrachte opbrengstcijfers uit het hele departement[84] leert dat de tarweoogsten in het kanton Oirsbeek tussen 1803 en 1805 13% hoger lagen dan het departementaal gemiddelde tussen 1799 en 1813. Voor rogge, gerst en haver beliepen de overeenkomstige percentages 37, 26 en 27%. De uitzonderlijk lage oogstopbrengsten in Limburg hadden een hele reeks oorzaken. Vergelijking met Groningen[85] leert dat een drietal zeker moet worden genoemd:

a) Als gevolg van de lage veebezetting en de geringe inspanningen om langs andere wegen mesttekorten aan te vullen, was de bemesting

[80] Philips, Jansen en Claessens, o.c., pag. 79.
[81] B.H. Slicher van Bath, *Yield ratio's*, 810-1820, Wageningen 1963, (= A.A.G. Bijdragen 10), pag. 66-67.
[82] Wulff, o.c., artikel 8 en 9.
[83] Priester, o.c., pag. 539.
[84] Philips, Jansen en Claessens, o.c., pag. 82-83. Het betreft per product 25 à 30 oogstopbrengsten.
[85] Priester, o.c., hoofdstuk IV.

onvoldoende. Zelfs op modelbedrijven werd het land gewoonlijk slechts eenmaal per vier à vijf jaar bemest.[86]

b) De moeilijkheden bij het werven van landarbeiders, waarover Wulff meermalen spreekt, en de in het laatste kwart van de 18e eeuw sterke voorkeur van de plattelanders voor een combinatie van agrarische en ambachtelijke activiteiten hadden ertoe geleid dat in Limburg was vermeden over te gaan tot het toepassen van arbeidsintensieve vormen van graanteelt, zoals de rijenteelt.

c) Tenslotte zij erop gewezen dat de nogal ernstige afwateringsproblemen in het Zuidlimburgse heuvelland en in de moerassige delen van Midden- en Noord-Limburg zelfs in de 19e eeuw niet systematisch werden aangevat. De verveners waren omstreeks 1860 de eersten die zich met dit vraagstuk bezig hielden.[87]

De tweeslachtige structuur van de landbouw in Oirsbeek en omgeving heeft Wulff hiervoor al duidelijk aangegeven. De goede bodemvruchtbaarheid vormde een alibi voor primitieve landbouwtechnieken. Zij leidden tot een opmerkelijk lage productiviteit. De problemen, waarmee de boeren worstelden, worden nog duidelijker uit zijn schets van de inkomsten en de uitgaven op akkerbouwbedrijven. De daarbij toegepaste boekhoudkundige technieken doen enigszins vreemd aan, maar zij zijn wel bruikbaar om inzicht te krijgen in de rentabiliteit van een agrarisch bedrijf.

Wulff's uitgangspunt waren de graanprijzen. Mogelijk nam hij daarvoor de middelprijzen van de Maastrichtse markt van 1804 en 1805. Zijn opgaven corresponderen ten aanzien van tarwe en haver tenminste met de door Tijms gepubliceerde decemberprijzen van de Maastrichtse markt.[88] Voor rogge, gerst en boekweit gaat hij evenwel uit van iets lagere prijzen. Een vat rogge bracht gemiddeld te Maastricht 2 francs 85 op, een vat gerst 2 francs 20 en een vat boekweit 1 franc 71. Gedurende een rotatie van vier jaar, waarbij achtereenvolgens paardebonen, tarwe, rogge en haver werden geteeld, werd volgens Wulff op een bunder voor 630 francs marktbare gewassen geteeld. Dit bedrag zou 650 francs zijn geweest als hij de decemberprijzen van Maastricht secuur had gehanteerd. Per hectare was de opbrengst 750 francs volgens de prijzen van Wulff en 774 francs volgens de gecorrigeerde prijzen.

De kosten werden gevormd door bemesting, grondbewerking, zaaien,

[86] Bauduin en Jansen, o.c., pag. 73-75.
[87] Philips, Jansen en Claessens, o.c., pag. 204.
[88] Tijms, Prijzen van granen, o.c., 11-2, pag. 87.

oogsten, dorsen en de verschuldigde grondbelasting. Zij maakten tezamen – volgens Wulff – in vier jaar een som van 443 francs 46 uit per bunder. Wulff maakte hier een kleine telfout. Eigenlijk had hij 442,76 moeten noteren. Opmerkelijk is dat de bemesting 42% van de kosten van de akkerbouw uitmaakte.
Het exploitatiesaldo van een bunder gedurende een volledige rotatieperiode was volgens Wulff 186 francs 54. Hij had 207 francs 24 mogen noteren. De door Wulff becijferde winst per hectare per jaar beliep 55 francs 51¾. Dit had 61 francs 68 centimes mogen zijn.[89]
De bedrijfsinkomsten waren gelukkig iets hoger. Wulff ging uit van een bedrijf van 24 bunder, ongeveer 19,5 hectaren, waarop jaarlijks zes bunder tarwe, vijf bunder rogge, tweeëneenhalve bunder paardebonen, twee bunder haver en telkens anderhalve bunder boekweit, klaver en aardappelen of wortelen, gerst, koolzaad of vlas werden geteeld. Aan stuks vee waren er op het bedrijf drie à vier paarden, een veulen, acht koeien, twee vaarzen, twee kalveren, enkele schapen, drie à vier varkens en twintig kippen met twintig à dertig kuikens.
De opbrengst van de akkerbouw bedroeg, rekening houdend met intern verbruik van alle aardappelen en klaver, drie kwart van de haver, twee derde deel van de boekweit en een derde van de paardebonen, volgens Wulff 2.280 francs. Op basis van de decemberprijzen zou deze som tot 2.404 francs mogen worden gecorrigeerd. De verkoop van veeteeltproducten, bestaande uit 400 pond boter, een koe, vijf kalveren, een vet varken, acht biggen, een paard, twintig kippen en 500 eieren, werd becijferd op 639 francs 44. De totale opbrengst bedroeg derhalve 2.919 francs 44, mogelijk 3.043 francs 44.
Aan de kostenkant voert Wulff het zaaigoed, de lasten van het landbouwersgezin en het personeel, het onderhoud aan huis, stallen en landbouwwerktuigen, de diensten geleverd door derden en een drietal belastingen op. Het lijkt alsof de bemestingskosten nu zijn vergeten. Dat is evenwel waarschijnlijk niet het geval. De kosten van het vee dat de mest produceerde, zijn als intermediaire lasten voor vier bunder weiland en zes bunder akkerland, beteeld met veevoer, afgetrokken aan de inkomstenzijde. De personeelskosten, verbonden aan het uitrijden en uitstrooien van de mest, zijn vervat in de loonkosten en de kosten voor instandhouding van het gezin. Opmerkelijk is wel dat er ogenschijnlijk nooit kosten werden gemaakt voor de aankoop van vee. Dergelijke kos-

[89] Wulff, o.c., artikel 10, 11 en 12.

ten dienden uit de bedrijfswinst te worden betaald, zo schrijft Wulff even verderop.
De totale kosten beliepen 2.535 francs. Daartoe behoorden 1.440 francs wegens lonen voor alle medewerkers, behalve de boer en de boerin, en het graan dat in het huishouden – dus ditmaal inclusief de ondernemer en zijn vrouw – werd geconsumeerd. De ondernemerswinst bedroeg per saldo volgens de berekeningen van Wulff 384 francs 44. Na correctie voor zijn rekenfouten komt het uit op 508 francs 44, ofwel 246 Nederlandse guldens, dat wil zeggen *f* 12,77 per hectare bedrijfsgrond. De netto toegevoegde waarde van de bedrijfsexploitatie bedroeg 1.948 francs 44 (= 942,85 Nederlandse guldens), omdat bij de berekening daarvan de lonen en de voedingskosten moeten worden bijgeteld. Per hectare bedrijfsgrond bedroeg de netto toegevoegde waarde *f* 48,93 of 101 francs 11 centimes.[90]
Uit de geringe ondernemerswinst moest de boer, volgens Wulff, onder meer de kleding van de leden van zijn gezin, de koffie, de thee, de tabak en het bier benodigd in zijn huishouden, de duurzame gebruiksvoorwerpen voor zijn huishouden, zijn gereedschappen en de indirecte belastingen betalen. Na aftrek van al deze kosten was nog maar een schijntje over. De boer mocht hopen dat geen lid van zijn gezin ziek werd, er zich geen veeziekte voordeed, ongevallen uitbleven en het weer niet tegen zat. Hoe hij uit zijn kleine nettowinst iets opzij kon leggen voor calamiteiten was al niet duidelijk; van investeringen hoefde hij niet te dromen.[91]
De zeer uitvoerige in mineur eindigende beschouwingen over de bedrijfsresultaten bieden ons de mogelijkheid een raming op te stellen van de toestand van de landbouw rond Oirsbeek in 1803 en die te vergelijken met de situatie op de Limburgse lössgronden omstreeks 1900. Daartoe dienen de door Wulff gepresenteerde gegevens te worden omgerekend in standaardbedrijfseenheden (SBE), een omstreeks 1975 door het Landbouw Economisch Instituut ontwikkelde maateenheid om alle agrarische producten met elkaar te kunnen vergelijken. In deze maateenheid wordt ervan uitgegaan dat een hectare tarwe drie SBE oplevert. Wanneer we dezelfde standaard aanhouden in 1803, dan betekent dit dat

6 bunder tarwe	15,12 SBE
5 bunder rogge	9,00 SBE

[90] Wulff, o.c., artikel 13.
[91] Wulff, o.c., artikel 13 slot.

2,5 bunder paardebonen	2,70 SBE
2 bunder haver	2,88 SBE
1,5 bunder boekweit	2,16 SBE

17 bunder akkerland, uitmakend 14,29 hectaren, 31,86 SBE geven, ofwel 2,3 SBE per hectare. Deze uitkomst dient enigszins te worden aangepast, want op een additionele anderhalve bunder werden afwisselend aardappelen, vlas, koolzaad, gerst of wortelen geteeld. Van geen enkel van deze producten kennen we opbrengsten en prijzen. Evenwel, in de twintigste eeuw was het gebruikelijk de SBE-waarden van aardappelen, vlas en koolzaad te stellen op het dubbele van die van tarwe en de waarden van wortelen en gerst iets boven of onder die van tarwe te fixeren. Als de verhoudingen in het begin van de 19e eeuw niet veel afweken, dan mag voor de anderhalve bunder handelsgewassen of andere specialiteiten 6,05 SBE worden toegevoegd, zodat op het hele akkercomplex 37,91 SBE werd geproduceerd, overeenkomend met 2,44 SBE per hectare akkerland.
Die waarde lijkt uitzonderlijk laag. Zij is het evenwel niet. In 1910 werd in de gemeenten Beek, Nieuwenhagen en Ubach over Worms een productiviteit per hectare akkerland gemeten van respectievelijk 3,24, 3,01 en 3,16 SBE. Het gemiddelde van heel Zuid-Limburg lag dank zij de fruitteelt in het heuvelland op 3,9 SBE/hectare en in heel de provincie op 3,83 SBE/hectare akkerland.[92] Dit betekent een productiviteitsstijging van 30 à 60% in 107 jaar, dus – in een grootte-orde van een kwart procent per jaar – allerminst spectaculair.
Anders lag het met de veeteelt. De berekeningen zijn er iets gecompliceerder en verlangen wat meer voorbehoud. In Groningen, waar tussen 1800 en 1820 diverse rapporten verschenen over de rundveehouderij, nam men in 1813 aan dat jaarlijks slechts 70% van de koeien drachtig werd en bijdroeg aan de melkproductie. Een andere zegsman schatte er dat een kilo boter kon worden vervaardigd uit dertig kilogram melk. Weer een ander meende dat voor de eigen gezinsconsumptie 1.100 à 1.500 liter melk nodig was, indien het gezin vier volwassenen telde of twee volwassenen en vier kinderen.[93] Indien men dit soort schattingen hier toepast, dan betekent dit dat van de acht koeien op het bedrijf er 5,6 bijdroegen aan de melkgift. Het eigen verbruik op een bedrijf, waar

[92] Archief Sociaal Historisch Centrum, kopie Landbouw Economisch Instituut, Landbouwdocumentatie 1895-1955, ad Beek, Nieuwenhagen, Ubach over Worms, Zuid-Limburg en Limburg.
[93] Priester, o.c., pag. 420-425.

naast boer en boerin nog zes personeelsleden rondliepen, kwam uit op ongeveer 2.700 liter melk ofwel 90 kg boter. De totale boterproductie was derhalve 290 kg per jaar, waarvoor 8.700 liter melk nodig was. Elke koe leverde derhalve 1.550 liter melk per jaar; bij een lactatieperiode van plusminus 260 dagen ongeveer 6 liter per dag. Dit zijn naar Noordnederlandse maatstaven uitzonderlijk lage waarden. Van der Poel schatte de melkgift in Holland en Friesland rond 1800 dubbel zo hoog.[94]
Ook langs andere wijze berekend zijn de uitkomsten van de rundveeteelt allertreurigst. Rekening houdend met een intern gezinsverbruik van 90 kg boter ad 90 francs ontstaat een totaalopbrengst van 400 francs uit rundveeteelt, ofwel 4,8 SBE, dat wil zeggen 0,55 SBE per koe, een kwart van de SBE-waarde die in 1975 werd gehanteerd voor melkkoeien.
Ook de productiviteit van de drie à vier varkens liet te wensen over. Als men ervan uitgaat dat in een doorsnee huishouden één vet varken voor eigen gebruik werd geslacht en in een zeer groot huishouden als het onderhavige wellicht twee, ontstaat een SBE-waarde van de varkensteelt van tenminste 2,3 en ten hoogste 3,12, zodat per zeug niet meer dan 0,65 à 0,9 SBE werd geproduceerd, de helft tot twee derde van de waarde die voor fokzeugen als normaal geldt.
Van de paarden staat vast dat zij een kostenfactor vormden met een negatieve bijdrage in de bedrijfsinkomsten. De opbrengst uit verkoop van een paard vertegenwoordigt 2,25 SBE. De interne consumptie van haver en paardebonen beliep al 3,15 SBE. Inclusief hun aandeel in het verbruik van gras, klaver en andere voedergewassen mag worden aangenomen dat de kosten van de paardenfokkerij ongeveer dubbel zo hoog waren als de opbrengsten.
De veeteelt droeg voor tenminste 9,85 SBE bij in de bedrijfsproductiviteit. Dit was het geval als slechts één varken in eigen huishouden werd geconsumeerd. Waren het er twee, dan steeg de opbrengst tot 10,63 SBE. Per hectare gras- en klaverland was het 2,13 à 2,30 SBE. Het laatste gegeven is belangrijk. Hoe gunstig men de uitkomsten uit de veeteelt ook voorstelt, er was nooit enige reden om akkerland om te zetten in weidegrond en zich in veeteelt te specialiseren. Dat zou pas omstreeks 1820 als gevolg van de scherpe daling van de graanprijzen anders worden. Als gevolg van de vergrote aandacht voor de veeteelt kon dan de productiviteit stijgen. De geschiedvorsing heeft erop gewezen dat de

[94] J.M.G. van der Poel, Landbouw in de Noordelijke Nederlanden 1770-1840, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, (deel 10), Haarlem 1981, pag. 181.

aandacht voor de veehouderij in de 19e eeuw toenam.[95] Terecht, zo blijkt nu. In 1910 waren de SBE-waarden per hectare grasland in Beek, Nieuwenhagen en Ubach over Worms gestegen tot respectievelijk 15, 13 en 19. Voor heel Zuid-Limburg werd 10,92 SBE/hectare grasland opgegeven en voor heel de provincie 8,95. De productiviteit van de veeteelt was vervier-, misschien zelfs verzesvoudigd. Veertig tot zestig procent daarvan kwam voor rekening van een hogere veebezetting.
In 1910 waren er veertien paarden per 100 hectaren cultuurgrond tegen zeventien in 1803, een aanzienlijke rationalisatie, onder meer bereikt door de introductie van het Belgische trekpaard.[96] De rundveestapel omvatte in 1803 veertig runderen per 100 hectaren; in 1910 waren het er 93. De varkensstapel steeg van 17 naar 86 dieren per 100 hectaren en de pluimveestapel van 100 naar 773. De productiviteitsstijging per dier lag van 1803 tot 1910 in een orde van grootte van 1% per jaar.[97]
De productiviteit per hectare cultuurgrond was in 1803 gering, ongeveer 2,5 SBE per hectare. In 1910 was zij in Zuid-Limburg gestegen tot 5,9 SBE per hectare en rondom Oirsbeek in het noordelijk randgebied van Zuid-Limburg tot 5,0 SBE/hectare toegenomen. Het verschil tussen de streek tussen Beek en Ubach over Worms langs de Nederlands-Duitse grens en de rest van Zuid-Limburg sproot voort uit de fruitteelt. De verdubbeling van de productiviteit in de omgeving van Oirsbeek werd voor ongeveer 20% veroorzaakt door verbetering van de uitkomsten in de akkerbouw, voor ruim 40% uit intensivering van de veeteelt en voor iets minder dan 40% uit productiviteitsverhoging in de veeteeltsector, deels als gevolg van maatregelen, gericht op rasverbetering.
Er is nog een ander aspect waarop moet worden gewezen. Op het modale bedrijf dat Wulff beschreef, werd in 1803-1805 een productie behaald ter grootte van 48 à 50 SBE. Het bedrijf was ruim 19 hectaren groot. In 1910 was in de zone van Zuid-Limburg, gelegen langs de Nederlands-Duitse grens, het gemiddelde bedrijf nog slechts een zevental hectaren groot. Men behaalde er zo'n 34 SBE.[98] Meer dan de helft van de productiviteitsstijging sedert 1803 was vertaald in bedrijfssplitsingen. De schaarste aan arbeidskrachten, waarover van 1800 tot 1914 voortdurend werd geklaagd, had de boeren gedwongen hun arbeidspotentieel in het

[95] Philips, Jansen en Claessens, o.c., pag. 288-300.
[96] Voor de propaganda voor het zware Belgische trekpaard, zie de kolommen van *De Veldbode*, 1904-1916.
[97] Berekend op basis van de C.B.S. Veetelling 1910.
[98] Cfr. J.C.G.M. Jansen en W.J.M.J. Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw*, Leeuwarden 1992, pag. 151.

eigen gezin te zoeken. Het was niet verantwoord meer kinderen op het gezinsbedrijf in te zetten, tenzij ze toekomstperspectieven hadden en mochten hopen eenmaal aan het hoofd van een eigen bedoening te staan. In de 19e-eeuwse landbouw was niet winstmaximalisatie, maar bevordering van welzijn het hoofddoel van de bedrijfsvoering gebleven: het platteland moest vele kleine gezinsbedrijven perspectief bieden. Ten dele verklaart dit fenomeen, waarom Widdershoven en Habets zo'n vurige bewonderaars waren van de peasant-economy.
Alvorens daar meer over te zeggen, moeten wij de redenering van Wulff verder vervolgen. Hij heeft immers ook een poging gedaan de netto toegevoegde waarde van agrarische activiteiten in het hele kanton te berekenen en daarmee zijn beschouwingen naar het macro-economisch niveau te verheffen. In feite beperkt hij zich echter tot een raming van op de markt gebrachte producten. Daarmee laat hij een aanzienlijk deel van de toegevoegde waarde weg, want slechts drie kwart van de geproduceerde tarwe werd verkocht. Die leverde 70% van de totale inkomsten op. Verreweg het grootste deel van de rest van de oogst en een aanzienlijk deel van de veeteeltproducten dienden voor interne consumptie.
Het is, behoudens voor de consumptie van aardappelen en schapevlees, mogelijk een raming te maken van het voor eigen gebruik bestemde deel van de productie in het kanton Oirsbeek. Die laat de volgende uitkomsten zien:

22.000 vaten tarwe ter waarde van	77.000 fr.
98.000 vaten rogge	245.000 fr.
3.050 vaten boekweit	3.700 fr.
150.000 pond boter	75.000 fr.
850 vette varkens	50.300 fr.
1.000 speenvarkens	6.000 fr.
60% van de eieren en het pluimvee, waartoe als uitgangspunt is genomen dat een leghen een tachtigtal eieren legt, waarvan een kwart wordt uitgebroed	8.000 fr.
totaal	466.000 fr.
te vermeerderen met 5% wegens onvoldoende gespecificeerde producten, zoals schapevlees en aardappelen	23.300 fr.
	489.300 fr.

De totale opbrengst aan ter markt gebrachte producten raamde Wulff op 486.959 francs.[99] De omvang van de eigen consumptie was nagenoeg even groot, zodat de netto toegevoegde waarde van de landbouwactiviteiten uitkwam op 976.259 francs ofwel op een kleine 90 francs per inwoner van het kanton, zijnde een 43 Nederlandse guldens.
Dit lijkt een absurd laag bedrag. Het is slechts een fractie van het bedrag dat J.L. van Zanden onlangs in een discussiebijdrage heeft genoemd,[100] namelijk *f* 110,-- per hoofd van de bevolking in Limburg in 1806. Wanneer men er echter van uitgaat dat in het kanton Oirsbeek 65% van de bevolking leefde van de landbouw die zo'n 45 à 50% van het regionaal inkomen opbracht, terwijl de rest kwam uit huren en pachten, handel, nijverheid en bijverdiensten van plattelanders die destijds nogal eens andere economische activiteiten met hun landbouw combineerden, dan komt men tot een uitkomst die slechts weinig beneden Van Zanden's schatting ligt. Een afwijking van ongeveer 15% is zelfs betrekkelijk gering vergeleken met de lage ramingen van het binnenlands inkomen van de Bataafse Republiek, opgesteld in 1803 door Keuchenius[101] en in 1808 door Gogel.[102] Zij raamden ten opzichte van de moderne schattingen 20 à 30% te laag. Men kan niettemin instemmen met de opmerkingen van Wulff dat uit een zo gering inkomen het tekort aan rogge in het kanton – door hem op 35% geraamd – de lonen van het agrarisch dienstpersoneel, de belastingen, de successierechten, de gewone en buitengewone bedrijfslasten en de kosten van tegenslagen ternauwernood konden worden voldaan. Het is onbegrijpelijk, zegt Wulff, dat kleine boeren met twee à drie morgen land en verstoken van ambacht, handel en bedrijf, kunnen overleven tenzij zij voornamelijk aardappelen eten en water drinken.[103]
Opmerkelijk is ook dat Wulff zich schaart in de reeks auteurs uit de jaren 1803 en 1808 die voor de Bataafse Republiek schattingen maakten van het nationaal en regionaal inkomen, die beduidend lagen beneden gelijkaardige schattingen uit 1798 en 1820.[104] De indruk dat het midden van het eerste decennium van de 19e eeuw een slechte tijd was, wordt

[99] Wulff, o.c., artikel 14.
[100] J.L. van Zanden, Inkomen en inkomensverdeling in de Bataafse tijd; de schattingen van tijdgenoten. Discussienota uit 1991, pag. 8.
[101] W.M. Keuchenius, *De inkomsten en uitgaven der Bataafsche Republiek voorgesteld in een Nationaal Balans*, Amsterdam 1803.
[102] I.J.A. Gogel, *Memoriën en correspondentiën*, Amsterdam 1844, pag. 166-167.
[103] Wulff, o.c., artikel 14 slot.
[104] Van Zanden, Inkomen en inkomensverdeling, o.c., pag. 8.

door Wulff nadrukkelijk bevestigd. Hij merkt op dat de grondprijzen zeer sterk uiteenliepen, van 800 francs per hectare voor slechte grond tot incidenteel meer dan 2.000 francs voor zeer goede landerijen. De grondprijs was sedert 1790-1795 sterk gedaald. Desondanks was bezit, gelegen tussen de gronden van niet al te welvarende boeren, onverkoopbaar. Er waren te weinig liquiditeiten in kas en de rentevoet was zo sterk gestegen dat de hypothecaire lasten bijna altijd uitkwamen boven de netto-opbrengst uit marktbare gewassen. Alleen wie het geluk had een lapje grond te kunnen aanbieden, gelegen temidden van het bezit van een rijke boer, was in de gelegenheid zijn bezit te verkopen. Op korte termijn verwachtte Wulff geen verbetering in deze toestand. De boer slaagde er niet alleen niet in geld te lenen om zijn bezit uit te breiden, hij kon er ook niet voor reserveren, omdat de prijzen van goederen die hij absoluut nodig had en de lonen van het personeel voortdurend stegen, zodat het bedrijfsrendement steeds verder werd uitgehold. De factoren die de grondprijs deden dalen, veroorzaakten tegelijk de behoeftigheid en de ellende van de arme boer.[105]

De hiervoor geschetste problemen troffen de pachters in het kanton Oirsbeek in bijzondere mate. In die streek kwam nogal wat halfpacht voor. De helft van de graanopbrengst ging naar de verpachter, die wel de grondlasten droeg, maar geen zaadgoed leverde. De halfwinner had alle graan dat hij overhield nodig om zijn gezin en zijn vee in leven te houden. Zijn in geld luidende verplichtingen moest hij voldoen uit de opbrengst van de veeteelt, waar nog een klein bedrag wegens geldpacht voor de weilanden vanaf ging. Zijn netto-inkomen lag beneden 15 francs per hectare.

De meeste pachten luidden evenwel in geld. Het was tot 1795 gebruikelijk voor 6 à 12 jaar te pachten tegen zes kronen per bunder (42 francs 25 per hectare). Als de pachten op ditzelfde niveau waren gebleven, zou de boer buiten de levensmiddelen die hij uit zijn eigen bedoening haalde, omstreeks 1805 in geld nog ongeveer 10 francs per hectare hebben overgehouden. De laatste paar jaar waren de pachten evenwel ook nog sterk gestegen, zodat pachters die recent een nieuw contract hadden afgesloten, geruïneerd waren of het binnenkort zouden zijn. Dat gold vooral in Oirsbeek en omgeving, waar men ver van de steden af woonde en alleen graan kon verkopen. Groenten, fruit en aardappelen konden er niet ter markt worden gebracht. In herfst en winter waren de wegen zelfs helemaal onbegaanbaar en "le transport à dos d'hommes e(s)t trop difficile

[105] Wulff, o.c., artikel 15.

et coûteux", meende Wulff, in enkele woorden de primitiviteit van de lokale samenleving schetsend.[106]
Verbetering verwachtte Wulff vooral van de overheid. Heel wat oude gebruiken en verplichtingen waren sedert de komst van de Fransen verloren gegaan. Het ontbrak aan maatregelen om schadelijke dieren, zoals mollen, raven en mussen, te bestrijden. Er was geen politiereglement op huispersoneel en landarbeiders meer. Die kwamen en gingen als het hen uitkwam, zodat de werkzaamheden vooral in de zaaitijd ernstige stagnaties ondervonden, tenzij de boer bereid was het loon te verdubbelen. Er was dringend behoefte aan een arbeidsreglement, waarbij werd geregeld dat te vroeg vertrekkend personeel zijn loon verbeurt en een nieuwe dienst alleen kan ingaan, indien een getuigschrift van de vorige baas wordt overlegd.
Nog problematischer was de situatie rondom de kort tevoren ingevoerde dienstplicht. In 1804 had het kanton Oirsbeek 18 conscripts moeten leveren. Als gevolg daarvan waren 105 jongelui ondergedoken, zodat de landbouw 87 man personeel extra verloor. De daaruit voortvloeiende schaarste aan arbeidskrachten had in aanzienlijke mate bijgedragen tot de verdubbeling van het landarbeidersloon.
Tenslotte protesteerde Wulff tegen het stilleggen van jeneverstokerijen vanwege de heersende graanschaarste. Voorheen waren er in elk dorp twee à drie kleine stokers geweest, die veel extra veevoeder leverden. Nu dreigde een tekort aan mest. Ook het toezicht op de waterlopen, waar tijdens het Ancien Régime veel werk van was gemaakt, stagneerde. De watermolens veroorzaakten overstromingen, de beekoevers werden niet opgehoogd, de beken niet geschouwd, aangelanden blokkeerden naar lieve lust de doorstroming, sommigen legden visvijvers aan en vingen alle langszwemmende vis weg.[107]
Klaarblijkelijk had het Franse bestuur niet alleen hinderlijke tienden en restanten van heerlijke rechten, waartegen in 1789 in Zuid-Limburg en de Haspengouw hier en daar was geprotesteerd,[108] opgeheven, maar tevens een einde gemaakt aan de sociale cohesie op het platteland door de inbreng van de lokale gemeenschap op de agrarische bedrijvigheid te reduceren. Dit was meestal niet bewust gebeurd. Desondanks was de sociale controle die had volstaan om de dorpsgebruiken in stand te hou-

[106] Wulff, o.c., artikel 16.
[107] Wulff, o.c., artikel 16 en 17.
[108] J. Delatte, *Les classes rurales dans la principeauté de Liège au XVIIIe siècle*, Liège 1945, pag. 245-250.

den, weggevallen.[109] De politiemaatregelen, voorgeschreven in de Loi rural van 1791 en in de wet op de aanstelling van veldwachters van 1793, waren kennelijk niet toereikend geweest om een ordelijk verloop te garanderen van voor het beoefenen van de landbouw noodzakelijke regelingen. De onderlinge afstemming daarvan tussen dorpsgenoten was verloren gegaan. Evenals Widdershoven reduceert Wulff de agrarische problematiek in de kern tot een maatschappelijk probleem: het gezinshoofd verlangde een andere sociale en economische structuur.

Conclusie

De toonzetting van de landbouwbeschrijvingen van Widdershoven-Habets en Wulff was heel verschillend. Widdershoven en Habets verheerlijkten in bijna romantische bewoordingen de oude leefwereld; Wulff schreef een zakelijk-kritisch relaas, waarin hij wees op de gevolgen van de dreigende ontbinding van de dorpssamenleving. De achterliggende gedachte was dezelfde: beide beschrijvingen handelen over een vorm van landbouw die ogenschijnlijk de nadruk legde op graanteelt, maar feitelijk gebaseerd was op autarkie en intermediair verbruik en derhalve op de gedachte dat primair een ecologisch-biologisch evenwicht moest worden bewaard. Het is begrijpelijk dat Widdershoven en Habets de teloorgang van een deel van de peasant-economy betreuren. De veranderingen van sociale aard hadden ingrijpende gevolgen voor de bedrijfsvoering. Eigenlijk is Wulff het met hen eens. Ook hij pleit voor herstel van de samenhang tussen bedrijfsvoering en dorpssamenleving.
Onze beschouwingen dragen een zeer voorlopig karakter. Twee bronnen die in heel verschillende tonen de sociaal-economische situatie in een klein aantal dorpen in het midden van Zuid-Limburg beschrijven, werden met elkaar vergeleken. Waar mogelijk werden de beweringen getoetst. Het werd duidelijk dat zij redelijk betrouwbaar waren. Op die basis kon met behulp van diverse aannames, die voornamelijk zijn ontleend aan de literatuur en die nog nadere verifiëring behoeven, een becijfering worden gemaakt van kerngegevens uit de landbouwhuishouding: allereerst de SBE-waarden van akkerbouw, veeteelt en cultuurland. Door hen te vergelijken met de uitkomsten een eeuw later kon de

[109] Jansen, Heren en boeren, o.c., pag. 7.

richting worden aangeduid van de oplossingen die de boeren wisten te vinden voor de moeilijkheden, waarmee zij sedert de Franse Revolutie of misschien zelfs iets eerder te kampen hadden. Voorts kon een raming worden gemaakt van de netto toegevoegde waarde en het regionaal product per hoofd van de bevolking. Op die basis kan ook de mate van commercialisatie van de landbouw in Oirsbeek worden berekend.
Van het modale bedrijf, waarop Wulff zijn berekeningen baseerde, weten wij, dat 20 van de 24 bunder als akkerland werden gebruikt. De opbrengst van 5,1 bunder werd aan het vee vervoerd en keert terug in de veeteeltproducten. Van de grond was slechts 62% beteeld met marktbare gewassen. Ongeveer de helft van de opbrengst was bestemd voor het in stand houden van het eigen gezin en het gezinsbedrijf. De commercialisatiegraad is derhalve slechts 0,31. Het overgrote deel van de bedrijfsmiddelen werd nog altijd gebruikt voor intermediair gebruik en het in stand houden van de autarkie van de gezinshuishouding.
De problemen die zich in het begin van de 19e eeuw in Oirsbeek voordeden, hadden in beginsel – precies zoals in Groningen gebeurde – kunnen worden opgelost door verdere specialisatie op graanteelt en voortgaande intensivering van de akkerbouw door het toepassen van arbeidsintensieve technieken, zoals rijenteelt. Zo'n oplossing werd in Limburg geblokkeerd door de lage graad van commercialisatie en de daaruit voortvloeiende geringe hoeveelheid kasmiddelen. Dit alles dwong tot een schamele bezoldiging van arbeidskrachten, met als gevolg een gering aanbod van werkvolk. In die situatie was men gedwongen wegen te zoeken om de autarkie te herstellen. Het gezin diende zelf voldoende arbeidskracht te leveren. Dat was slechts mogelijk als met enige regelmaat werd overgegaan tot splitsing van bedrijven. Het gevolg was dat de bedrijfsorganisatie een biologisch ritme volgde: het jonge gezin zat bijna zonder hulp en stiet grond af. Jonge kinderen leverden een geringe bijdrage aan de arbeidsbehoefte, maar net genoeg om het evenwicht bij behoud van kleinschaligheid te herstellen. De aanwezigheid van adolescenten gaf wat lucht: men kon ofwel wat grond bijkopen, altijd onvoldoende om alle kinderen een toekomst te bieden, ofwel bijverdiensten zoeken. Soms gebeurde dit in het dorp zelf door aan het akkerbouwbedrijf een café, een winkel, een postkantoor, een ambachtelijke activiteit of een combinatie ervan te koppelen. Zodra de jeugd bijna toe was aan een zelfstandige positie werd expulsie van arbeidskracht noodzakelijk. Trekarbeid en afhankelijkheid van de arbeidsmarkten in het zich industrialiserende Luikerland en het Rijnland waren het directe gevolg.

Relatief grote gezinnen en kleinschalige economische activiteit waren de uiteindelijke uitkomst.
Deze oplossing vond in Limburg in de 19e eeuw algemeen weerklank. De gezinseconomie met geringe aandacht voor winstmaximalisatie en bijzondere interesse voor welzijnsaspecten bleven overheersen. Zo werd de ogenschijnlijk gesloten dorpshuishouding hersteld, waar Widdershoven met zoveel nostalgie op terugzag, zonder dat noodzakelijkerwijze alle oude primitieve situaties in stand hoefden te worden gehouden. Allerlei aanpassingen bleken mogelijk: pluri-acitiviteit was binnen en buiten het dorp mogelijk, zolang alle werkzaamheden maar seizoensgebonden waren en complementair in die zin dat zij elkaar opvolgden en zo weinig mogelijk samenvielen.[110] De 19e-eeuwse peasant had altijd een dubbel doel voor ogen: hij werkte voor de markt en voor eigen gebruik. Voor beide soorten afnemers hoeft hij niet dezelfde producten te telen.[111] Agrarisch individualisme ten behoeve van marktoperaties en afhankelijkheid van kleine gemeenschappen ter wille van het welzijn dwongen wel tot het stimuleren van sociale controlemechanismen die het mogelijk maakten zelfexpressie en harmonie te verenigen. Mendras zag de oplossing van dit probleem in het cultiveren van persoonlijke sociale relaties, informele sociale netwerken binnen het dorp en een gemeenschap, gebaseerd op face-to-face-relaties, waarin sociale orde en moraliteit konden worden verzekerd dank zij de religiositeit van de dorpsbewoners.[112] Dit leefpatroon heeft lang stand gehouden. In heel Limburg troffen sociografen nog in de vijftiger jaren van de twintigste eeuw sporen van dit type samenleving aan.[113]

[110] Postel-Vinay, o.c., pag. 79-84.
[111] D. Thorner, Peasant-economy as a catagory in Economic History, in: T. Shanin, *Peasants and peasant societies*, Harmondsworth 1971, pag. 206.
[112] H. Mendras, *The vanishing peasant. Innovation and change in French agriculture*, Cambridge Mass. 1970, pag. 4-8.
[113] Jansen en Rutten, o.c., hoofdstuk VI.

Mémoire sur l'état de l'agriculture dans le canton d'Oirsbeek pendant les années 12 et 13

[par M. Wulff, juge de paix de ce canton]

Article 1
Le canton d'Oirsbeek, faisant partie de l'arrondissement de Maestricht, a une population d'environ onze mille âmes, divisé en quatorze communes. Il comprend environ huit mille huit cent trente hectares, huit ares – onze mille bonniers – dont tout au plus trois quarts consistant en terres labourables, prairies naturelles ou artificielles et en bois. Le reste de deux mille deux cent soixante dix sept hectares est inculte consistant en bruyères et marais. Je compte les prairies à mille et trois hectares, cinquante ares – douze cent cinquante bonniers – par conséquent cinq mille six cent vingt hectares – sept mille bonniers – en terres arables. Il y a dans le canton ni mines ni carrières. Deux ruisseaux ou petites rivières, l'une nommée la geleen, l'autre la roode beek, traversent le canton.

Article 2
Les habitans[a)] sont sains, robustes et assez laborieux. Ils vivent et entretiennent leurs familles par l'agriculture parce qu'il n'existe dans le canton ni fabriques, ni commerce, ni arts, ni métiers, exceptés aux nécessaires pour les besoins de l'exploitation. On y trouve pourtant quelques fileurs de laine qui constituent la classe la plus pauvre des habitans. Ceux-ci sont communément faibles, mal-sains et parresseux par suite – comme on prétend – de leur mauvaise nourriture qui consiste ordinairement en pommes de terre et caffé, ou pain beure et caffé et de leur vie sédentaire et casanière, leur nombre commence beaucoup à diminuer. Une grande partie d'eux sont devenus mendiants, à cause 1) que les fabriquans ne leur fournissent plus autant d'ouvrage qu'auparavant, et 2) qu'ils ne peuvent plus subsister avec leur famille du gain de leur métier, considérant que les choses les plus nécessaires dans leur ménage sont la moitié plus chères qu'auparavant.

[a)] Herhaaldelijk komen in de tekst spelfouten voor. Mogelijk stammen zij van de schrijver ter Griffie, die de voor Parijs bestemde kopie kalligrafeerde. Men treft in andere teksten identieke verschrijvingen aan. Voor zover de spelfouten de verstaanbaarheid van de tekst niet beïnvloeden, worden zij verder niet aangestipt.

Article 3
Le terrein est partagé en plaines et coteaux. Le sol est pour une neuvième partie argilleux et végétal et par conséquent très bon; pour la plus grande partie mellé d'argile et de sable et par conséquent médiocre, et pour une huitième partie sabloneux, dont une dixième est presque stérile surtout dans les années où domine une grande sécheresse.
L'état des prairies, comparé à celui des terres, laisse beaucoup à désirer, car il est impossible de se procurer les moyens de les engraisser ce qui fait qu'elles ne rapportent pas beaucoup aux propriétaires. Aussi le foin ne suffit aucunement dans le canton à la nourriture des bestiaux. On les nourrit en hiver avec de la paille, un peu de foin, des pommes de terre, de la farine de sarrasin, des fèves, ou d'autres grains d'été – et en été on les nourrit par le pâturage et avec de trèfle. Les cheveaux sont nourris en hiver avec de la paille, un peu de foin, de l'avoine et de fèves hachées avec de la paille, en été avec de trèfle, des fèves et de l'avoine. Les chevaux sont lourds, mal-faits et uniquement propres au travail. Une amélioration des races seroit à désirer, et peut-être le seul moyen pour y parvenir, seroit d'accorder des privilèges exclusifs aux amateurs en leur assignant un certain district dans lequel personne – à l'exception pour son propre usage – ne seroit[b)] avoir des étalons. Les moutons – qui donnent aux laboureurs le meilleur engrais – sont en petit nombre, à cause que nous n'avons aucun moyen de les entretenir.
Nous n'avons point des propriétés communales, à l'exception des communes de Geleen, Schinveld et Brunssum, par conséquent aucun pâturage pour les moutons, si non dans les chemins creux et sur les jachères et trèfles sauvages. Il seroit très difficile de faire une amélioration dans la race indiquée à cause que le pâturage manque et que les moutons de ces contrées sont galeux, de sorte si on les mêle avec d'autres non galeux, les derniers gagnent la maladie et crèvent infailliblement. Cette maladie ne donne pas la mort aux moutons indiqués, mais elle fait un tort considérable à la laine.

Article 4
L'agriculture est l'occupation de presque tous les habitans. Elle est leur seule et unique moyen de subsistance. Les ouvriers deviennent rares, par les causes que j'indiquerai ci-dessous.

b) Verschrijving voor pourrait.

Article 5
Les instrumets aratoires sont ici les mêmes que dans les autres cantons et départements voisins. Les charrues dont on se sert ont ordinairement deux mancherons ce qu'on trouve plus commode pour faire tourner la terre, et l'agriculteur peut faire usage de ses deux mains. Il y a des amateurs qu'au lieu d'une roue surmontée se servent d'un seul cercle de fer sans jante, afin que dans un temps pluvieux la terre ne s'y attache pas et fatigue les chevaux d'un poids inutile. Les charrettes sont trop lourdes en bois et trop pesantes en bandage ce qui ruine les chevaux et les chemins, mais il est impossible de remédier à ce mal dans ces contrées, car avec des charettes plus légères on ne peut passer dans nos chemins creux et argilleux; sans les casser à chaque moment ne fûssent elles chargées que de la moitié.

Article 6
Succession de récoltes.
Dans les terres argilleuses et bien engraissées on sème ordinairement des fèves, ensuite du froment et puis du seigle. Après le seigle pour la quatrième récolte dans le même fond sans engrais de l'avoine ou du sarrasin. On feroit pourtant peut-être mieux de la faire reposer ou y semer du trèfle sauvage pour servir de pâturage aux moutons.
Dans les terres argilo-sabloneuses on ne fait que trois récoltes et puis on les enfume. Dans les terres sabloneuses on sème du seigle et puis du sarrasin ou de l'avoine, après quoi on doit recommencer les engrais, de sorte que les terres argilo-végétales peuvent dans le canton produire quatre récoltes, celles argilo-sabloneuses trois et les sableuses deux. Il est toutefois essentiel à observer que les grains des terres grasses et argilleuses sont sujets les années pluvieuses à se coucher par terre, ce qui donne une très mauvaise récolte. Par conséquent quoique les dites terres produisent beaucoup plus de paille, les argilo-sabloneuses, et même les sabloneuses presque pures, ont souvent l'avantage de donner des grains plus forts et plus abondants.
Cette remarque peut s'appliquer généralement aux cantons sabloneux de la ci-devant Campine car quoique les terres ne paroissent pas y promettre une si bonne récolte quand on ne considère que la nature du terrein de la première végétation des grains, il est cependant exactement vrai que les dernières terres produirent généralement autant des grains – excepté le froment et l'orge – que les terres plus fortes et plus argilleuses et que surtout les grains y sont plus beaux et plus parfaits, car personne n'ignore qu'aux marchés les grains de la Campine sont préférés par les boulangers.

Article 7
On sème dans les terres argilo-végétales et argilo-sabloneuses l'orge d'hiver et le seigle d'hiver depuis le vingt jusqu'à la fin du mois de septembre, le blé froment jusqu'à la fin du mois d'octobre. Dans les terres sabloneuses on ne sème que le seigle d'hiver et jusqu'à la fin du mois de décembre.
Les grains d'été se sèment depuis mi avril jusqu'au mi maij, à l'exception du sarrasin qui se sème à la fin du mois de maij et au commencement du mois de juin. Je ne fais aucune mention du colsa, à cause que faute d'engrais, on n'en sème que très peu dans ce canton. La récolte de l'orge et du seigle se fait ordinairement depuis le vingt jusqu'au trente juillet, celle du froment quelques jours après. La récolte des grains d'été se fait jusqu'à la fin du mois d'août même jusqu'au mi septembre.

Article 8
Quantité des grains employés pour la semence de quatre vingt ares, vingt centiares: un bonnier.

	lit.[c)]	décal.	centil.	
en blé froment	11	6	70	ou 5 mesures
quelque fois selon le retard de la saison	14	0	4	ou 6 mesures
en seigle	9	3	36	ou 4 mesures
en orge	14	0	4	ou 6 mesures
en avoine	14	0	4	ou 6 mesures
sarrasin	7	0	2	ou 3 mesures
fèves des chevaux	23	3	40	ou 10 mesures

Article 9
Quatre vingt ares, vingt centiares – un bonnier – de terre arable peuvent rapporter à l'agriculteur une année dans l'autre.

[c)] Het Maastrichts vat meet 23,34 liter. Vijf vaten maken derhalve 11 decaliter, 6 liter en 70 centiliter uit. In de kop van de tabel zijn de begrippen decaliter en liter verwisseld.

	litr.[c]	décal.	centil.	
en blé froment	140	0	40	ou 60 mesures
en seigle	140	0	40	ou 60 mesures
fèves des chevaux	140	0	40	ou 60 mesures
avoine	233	0	4[d]	ou 100 mesures
sarrasin	233	0	4[d]	ou 100 mesures
orge	186	7	20	ou 80 mesures

Article 10
Le prix-moyen des grains quoique sujet à des varriations continuelles peut être déterminé.
Savoir deux litres, trois décalitres et trente quatre centilitres ou l'ancienne mesure.

	francs	centimes
du blé froment à	3	50
le seigle	2	50
fèves des chevaux	2	50
d'avoine	1	20
sarrasin	1	20
l'orge	2	0

Je ne veux faire mention ici ni du colsat ni d'autres productions de la terre parce qu'on ne les récolte dans ce canton pas en assez grande quantité pour pouvoir entrer en considération.

Article 11
Produit de quatre vingt ares, vingt centiares – un bonnier – pour quatre récoltes.
Quatre vingt ares, vingt centiares bien engraissés produiront conformément à l'article 6 ci-dessus quatre récoltes dont la première en fèves des chevaux conforme aux articles 9 et 10.

[d] Het cijfer 4 hoort in de tweede kolom.

	lit.[c]	décal.	centil.	francs
première récolte en fèves des chevaux	140	0	40	150
2ième récolte en froment	140	0	40	210
3ième récolte en seigle	140	0	40	150
4ième récolte en avoine	233	0	4[d]	120
Total				630

Article 12
Frais pour quatre récoltes.
Pour bien engraisser ou enfumer quatre vingt ares, 20 centiares – un bonnier – on a besoin d'y mettre quarante charettes de fumier à trois chevaux dont chacune doit être évaluée à quatre francs.

	francs
ainsi quarante charettes	160.00
pour charger, transporter, disperser le dit fumier et pour labourer la terre afin d'y semer des fèves, la première année on doit compter	50.00
pour cultiver le même bonnier à porter du froment la deuxième année	23.92
pour le seigle la mesure	23.92
pour l'avoine ou sarrasin la quatrième année	23.92
Total	281.76

	lit.[c]	décal.	centil.	francs
Prix des semences conforme à l'article 8, savoir				
fèves des chevaux	23	3	40	25
blé de froment	11	6	70	17
seigle	9	3	36	10
avoine ou sarrasin	14	0	4[d]	7

N.B. Quand on sème pour la quatrième récolte sarrasin alors les frais de culture montent au moins quatre francs plus que quand on sème d'avoine. Par conséquent aucune différence dans les frais de semence pour la quatrième récolte en prenant sarrasin ou avoine.

Pour faucher, motter les grains en gerbes on doit compter quatre vingt ares, vingt centiares sept francs.

	francs
ainsi pour quatre récoltes	28.00
pour charrier la récolte de quatre ans	20.00
pour battre les grains de quatre ans	22.00
la contribution foncière pour quatre ans	32.00
Total	443.46
Balance	
Le produit de 80 ares, 20 centiares	630.00
Les frais	443.46
Excédent	186.54

Ainsi le produit net de quatre vingt ares, vingt centiares pour quatre ans est 186 fr. 54 cent.

Ce qui fait par an quarante six francs, soixante trois et demie centimes. Il est à observer que j'appelle ici produit net ce qui dans l'effet ne l'est pas, puisqu'il faut en déduire un grand nombre des frais indispensables de culture, dont jusqu'ici il n'a pas été fait mention, tels que l'entretien des voitures et autres instrumens arratoires, réparation des bâtimens et granges nécessaires à la culture, etc.

[*Article 13*][e)]

Pour éclaircir donc d'avantage cette matière, je vais entrer dans l'article suivant dans quelques détails sur le ménage d'un cultivateur et sur le pro-

[e)] De vermelding van het artikelnummer is weggevallen in de naar Parijs gezonden kopie. De tekst maakt evenwel duidelijk, dat hier het nieuwe artikel begint.

fit qu'il peut espérer de la culture d'un nombre d'hectares ou bonniers. Je suppose qu'un cultivateur dans ce canton a une propriété de seize hectares, vingt huit ares, huit cent milliares – vingt bonniers – de terres labourables, et trois hectares, vingt cinq ares, sept cent soixante milliares – quarante[f] bonniers des prairies –.
Le cultivateur pourra annuellement avoir quatre hectares, quatre vingt huit ares, six cent quarante milliares – ou six bonniers de blé froment, cinq bonniers de seigle – deux hectares, trois ares, six cent milliares – ou deux et demie bonniers de fèves – un hectare, vingt deux ares, cent soixante milliares – un et demie bonnier de sarrasin – un et demie bonnier de trèfle, un et demie bonnier pommes de terre, carottes, orge, colsa, lin ou chanvre, un hectare, soixante deux ares, huit cent quatre vingt milliares ou deux bonniers d'avoine.
Ce même cultivateur devroit avoir annuellement trois à quatre chevaux, un poulain, huit vaches, deux génisses, deux veaux et quelques moutons, s'il étoit possible trois à quatre porcs. Il pourroit avoir vingt poules et également vingt à trente poulettes.
Les chèvres, lapins domestiques, ruches d'abeilles, pigeons, canards et oies sont rares dans ce canton et il n'est pas à supporter qu'ils pourroient rentrer en compte même chez les plus grands cultivateurs.
Il est vrai que les pauvres gens, habitant la bruyère, ont peut-être quelque profit en nourrissant des oies. Je dis pauvres gens, car un cultivateur aisé n'en vendroit pas, à cause qu'ils gâtent les prairies et champs, et font deux fois plus de tort, qu'ils ne peuvent donner de profit.
Le cultivateur doit employer deux servantes et quatre domestiques laboureurs pour bien cultiver le dit bien.

Produit d'un tel bien	francs
Les six bonniers de froment produisent conforme aux articles 9 et 10	1260.00
Les cinq de seigle	750.00
Je suppose gratuitement qu'il pourra encore vendre annuellement soixante mesures de fèves	150.00
Item qu'il pourra vendre encore	

[f] Verschrijving voor quatre.

cinquante mesures d'avoine	60.00
Et également cinquante de sarrasin	60.00
J'ai supposé, dis-je gratuitement, qu'un tel cultivateur et grand économe pourra encore vendre la quantité susmentionnée des fèves, avoine et sarrasin. Car il est généralement vrai que les cultivateurs de ce canton ont besoin pour leur ménage et pour la nourriture de leurs bestiaux tous les grains d'été qu'ils récoltent de même que tout leur seigle, exceptés les fermiers de grandes fermes, dont le nombre n'est pas considérable dans le canton.	
Je suppose ensuite qu'un pareil cultivateur ne consommera dans son ménage que du fromage, pourra vendre quatre cent livres de beure à dix sous la livre	200.00
Item annuellement une vache	80.00
cinq veaux à six francs	30.00
un cochon gras à	72.00
huit cochons de lait à six francs	48.00
un cheval ou poulain annuellement à huit louis considérant que les chevaux dans ces environs ne sont pas d'une grande valeur	189.44
vingt poulettes à dix sols la pièce	10.00
vingt quarterons des oeufs	10.00
N.B. il a besoin du reste dans son ménage.	
	2919.44

Il résulteroit qu'un tel bien pourra donner un produit annuel à son maître de deux mille neuf cent dix neuf francs, quarante quatre centimes.

Décomptons maintenant les frais de l'agriculture et de l'entretien de sa famille et domestiques. Pour ensemencer quatre hectares, quatre vingt huit ares, six cent quarante milliares ou six bonniers de froment, il doit avoir conforme à

l'article 8, trente mesures qui font selon l'article 10	105.00
Pour cinq en seigle vingt mesures	50.00

Je ne compte rien pour le semence des grains d'été à cause que j'ai supposé qu'un cultivateur ordinaire ne peut vendre des grains d'été et a besoin de tout sa récolte dans son ménage.
Supposons maintenant qu'un tel propriétaire n'ait point d'enfants et qu'il ait par conséquent seulement huit personnes à nourrir journellement, savoir maître et maîtresse, quatre domestiques et deux servantes.
Je compte pour la consommation en seigle et froment de ces huit personnes à douze mesures par personne, quatre vingt seize mesures de seigle, mais comme les bestiaux doivent également avoir quelque fois du pain, et que d'ailleurs le cultivateur doit avoir souvent des ouvriers journaliers à nourrir, etc.

J'ajoute encore une quantité de quarante huit mesures, en tout cent et quarante quatre mesures, ce qui fait selon évaluation ci-dessus exprimé	360.00
Je compte ensuite quatre mesures de froment par tête fait	120.00
l'entretien de la maison et dépendances lui coûtera	150.00
il payera probablement annuellement au maréchal ferrant	80.00
au charpentier	80.00
au cordonnier	40.00
au tonnelier	20.00
Pour le renouvellement de ses voitures et autres instrumens arratoires	100.00
Pour la contribution foncière	192.00
Pour la contribution mobiliaire au moins	30.00
Portes et fenêtres	8.00
Pour gage et nourriture de ses domestiques outre le pain susmentionné à chacun seulement deux cent francs	1200.00

Produit d'un bien de dix neuf hectares, trente ares ou vingt un bonniers	2919.44
dépenses indispensables	2535.00
Excédent	384.00

Ainsi il ne reste à un tel cultivateur propriétaire pour l'entretien de sa famille, s'il a des enfants, pour ses bâtimens, pour payemens des impositions indirectes, et pour les autres objets indispensables dans son ménage tels que caffé, thé, tabac, bière, ustensiles et autres objets indispensables, dont nous n'avons pas fait l'énumération ci-dessus, que la somme de trois cent quatre vingt quatre francs, quarante quatre centimes.
J'observe en outre qu'on a supposé que cet agriculteur, sa femme et sa famille ne soyent pas atteints de maladies, et que nulle épidémie ou autres malheurs ne lui enlève ses bestiaux, que la récolte soit bonne et qui[g] ni la pluie, ni la grêle ni quelqu'autre accident ne détruise ses espérances. Car pour vivre heureusement et à son aise un cultivateur devroit avoir annuellement un excédent pour faire face à des pertes imprévues.

Article 14
D'après le calcul – qui me paroit très juste – on pourroit déterminer à peu près le produit de tout le canton ainsi que l'excédent ou le déficit en grain.
Le canton d'Oirsbeek – comme j'ai dit dans l'article premier – n'a tout au plus que cinq mille six cent vingt hectares – sept mille bonniers en terres labourables dont on doit supposer deux mille et cent en froment, qui doivent rapporter communément deux cent quatre vingt quatorze mille quatre vingt quatre litres – ou cent vingt six mille mesures[h] –. De cette quantité doivent être déduites pour la semence dix mille cinq cent mesures et pour la consommation de onze mille âmes les uns parmi les autres à deux mesures ensemble, vingt deux mille mesures. Total trente deux mille cinq cent mesures.

Produit	126000 mesures
Semence et consomption	32500 mesures
Excédent	93500 mesures

[g] Verschrijving voor que.
[h] Rekenfout: 12600 vaten tarwe ad 23,34 liter leveren 2.940.840 liter op.

Reste à vendre en total deux cent dix huit mille deux cent vingt quatre litres[i], ou quatre vingt treize mille cinq cent mesures à trois francs cinquante, ce qui donne une somme de 327250 francs. Quatorze cent quatre hectares ou dix sept cent cinquante bonniers ensemencés avec de seigle doivent donner un produit de cent cinquante mille mesures ou deux cent quarante cinq mille soixante dix litres[i] de cette quantité doivent être déduites pour la semence à quatre mesures par bonnier, sept mille mesures, et pour la consommation de onze mille âmes à raison de douze mesures par tête, cent trente deux mille; ensemble pour la semence et consommation cent trente neuf mille mesures.

Produit du canton en seigle	105000 mesures
Semence et consommation	139000 mesures
Déficit	34000 mesures

Dans le déficit n'est point compris la quantité de seigle employé aux distilations, bestiaux, etc. Les habitans doivent supplier à ce déficit en partie en achetant le seigle dont ils ont besoin chez les meuniers au plus haut prix. Ces derniers se le procurent du département de la Roer – et en partie ils se servent des pommes de terre, fèves et sarrasin au lieu de seigle pour faire du pain. Le reste de toutes les terres arrables est ensemencé avec les grains d'été et en partie laissé en jachère, et en grains d'été – comme il a été ci-dessus observé – il n'y a presque jamais outre rarement un excédent. Je veux néanmoins supposer que la généralité des habitans peut épargner autant que le propriétaire des vingt quatre bonniers, dont nous avons parlé dans l'article 13.

Ce qui feroit pour le canton deux mille six cent vingt cinq mesures des fèves à deux francs cinquante	6562.50
dix sept cent cinquante mesures d'avoine	2100.00
En sarrasin quinze cent vingt cinq en prenant également la même proportion.	1830.00
Je dois supposer que tous les habitans du canton pourroient vendre cent seize mille six cent soixante six livres de beure à dix sols	58333.00
On ne peut adopter la même proportion de l'article 13 pour les vaches en égard qu'environ la moitié des habitans du canton ne sont pas en état d'élever un	

[i] Ook hier werd met de factor 10 te laag berekend.

veau ni de vendre annuellement un vache. Il paroit par conséquent convenable de réduire la proportion établie dans l'article 13 relativement à l'excédent disponible en vaches à la moitié, ce qui feroit pour le canton un excédent en vaches de deux cent cinquante à quatre vingt francs	20000.00
Je compte également un excédent en génisses de deux cent cinquante à dix couronnes la pièce fait	14800.00
Un excédent de trois cents cochons gras à douze couronnes la pièce	21330.00
Un excédent de deux mille six cents cochons de lait à six francs	15600.00
Six mille poulettes à dix sols	3000.00
Six mille quarterons des oeufs	3000.00
Pour les chevaux je suppose qu'on ne peut prendre qu'un huitième de la proportion de l'article 13 à cause que plus que la moitié des habitans du canton n'ont pas des chevaux et font cultiver les terres par d'autres cultivateurs et qu'encore la moitié de ces derniers ne sont pas en état d'élever et de nourrir un poulain. Par conséquent pour tout le canton un excédent en chevaux annuellement de trente sept francs à dix louis[k)]	8769.00
Je suppose qu'ils vendront encore trente sept poulains à cinq Louis la pièce	4384.50
Reste un excédent pour le canton de	486952.00

Cet excédent est l'unique moyen qui reste aux habitans du canton par faire face en partie au déficit en seigle, pour payer les diverses contributions et impositions, frais d'enregistrement, droits des successions, les domestiques, les frais d'agriculture, dépenses ordinaires et extraordi-

[k)] 1 Louis d'or = 4 kronen = 23 fr. 70.

naires de ménage, et généralement à tous malheurs qui pourroient arriver soit à leurs personnes, familles ou bestiaux. Et vraiment quand on se donne la peine d'entrer dans tous ces détails, il est incompréhensible comment les petits cultivateurs, qui ne cultivent que deux à trois arpens de terre et ne font d'ailleurs aucune commerce et n'exercent aucun art ou métier, peuvent subsister. On sent aisément que leur nourriture doit pour la plus grande partie être des pommes de terre et leur boisson de l'eau.

Article 15

Le prix courant d'un hectare ou quatre cent quatre vingt onze petites verges de terre labourable ne peut être déterminé qu'en divisant les terres au moins en trois classes, dont la première classe peut être évaluée

à	1800.00
La deuxième à	1200.00
La troisième à	800.00

Il est vrai que dans quelques ventes le prix d'achat surpasse toute espérance. Cela dépend de la diversité, de la nature de ces terres qu'on ne peut exactement diviser en classes. Cela dépend aussi de l'état de culture où les terres se trouvent, des motifs particuliers qui engagent ou arrêtent l'acquéreur.

Enfin de la situation des terres et autres localités, par exemple une terre site entre les propriétés de riches voisins sera vendue à un prix, qui surpasse la valeur, tandis qu'une autre terre site et joignante à des cultivateurs d'une fortune médiocre ne sera presque pas à vendre.

Il est en général à observer que les prix des terres sont beaucoup diminués dont il semble aisé de diviner la cause. Et en effet avant douze à quinze ans on pouvoit avoir autant d'argent qu'on demandoit à deux ou trois pour cent, ce qui faisoit que plusieurs cultivateurs négocièrent moyennant une constitution de rente de l'argent pour acheter des terres dont la culture outre les susdits pour cents leur donnoit annuellement quelques excédents desquels ils espéroient de pouvoir peu à peu racheter le capital. Mais comme à présent les intérêts montent à un taux énorme, il est impossible à l'agriculteur qui n'a pas d'argent en caisse de faire la moindre acquisition. Supposons que les intérêts fussent encore à cinq pour cent, le produit des terres ne suffiroit pas à les payer, parce que les prix de toutes les marchandises, dont le cultivateur ne peut se dispenser, sont augmentés de la moitié ainsi que les gages des domestiques. En un mot une infinité des circonstances concourent à diminuer le prix des

terres, circonstances qui concourent également à augmenter les besoins et la misère du pauvre cultivateur.

Article 16

Les Baux se font à différentes conditions. Il y a des fermiers qui récoltent pour la moitié des grains et ceux-ci ont ordinairement à leur charge d'ensemencer les terres affermées de leurs propres grains et les propriétaires payent les contributions. Les fermiers payent encore une somme pour la jouissance des prés et prairies.

Les Baux les plus communs sont ceux qui se donnent en argent ou en grains pour le terme de six à douze ans. Le prix avant la guerre étoit presque généralement fixé à six couronnes pour quatre vingt un ares, quarante quatre milliares – un bonnier – terre labourable et prairie de la première classe à condition que le propriétaire paye la contribution foncière.

Il est vrai que depuis dix ans les baux sont considérablement augmentés mais il est aussi vrai que la plus part des fermiers qui ont loués à des conditions plus onéreuses que celles ci-dessus sont presque ruinés ou sur le point de l'être. Je parle des fermiers qui demeurent dans le canton à cause qu'ils sont éloignés de quatre, cinq à six lieues des villes et par conséquent ne peuvent faire aucun profit du produit de la terre autre que de leur froment. Les fruits, pommes de terre, légumes ne se vendent pas dans les environs à cause de l'éloignement des villes et à cause des chemins, impraticables pendant l'automne et l'hiver. Le transport à dos d'hommes et trop difficile et coûteux.

Article 17

Quant aux animaux, il n'y en a dans le canton qui nuissent aux grains, que les taupes, corbeaux et moineaux. Leur nombre principalement des derniers est tellement augmenté que la perte qu'ils causent est énorme pour remédier à ces maux. Il seroit à désirer que le gouvernement voudroit prendre des mesures efficaces pour les détruire. Il est vrai que quelques uns veuillent soutenir que les moineaux mangent des chenilles et par conséquent sont à certain égard utiles, mais l'expérience reprouve de telles chimères.

Le défunt des règlemens de police au sujet des domestiques laboureurs est également très nuisible aux cultivateurs. L'ancien usage du pays étoit que les domestiques laboureurs entrassent en service le premier octobre de chaque année, et les engagemens entre eux et les maîtres se faisoient six semaines auparavant. A présent aucun terme n'est plus observé. Les

domestiques s'engagent à des nouveaux maîtres quatre, cinq, à six mois avant la fin de l'année de leurs services. Ce qui fait que les maîtres, qui veuillent se conformer à l'ancien usage du pays, trouvent les domestiques engagés avant l'époque où les nouveaux engagemens se devroient faire. Ainsi ils sont sans domestiques ou ils doivent doubler le prix de l'engagement pour les avoir. Le tems du premier octobre est également mal choisi pour les engagemens des domestiques ouvriers. On les doit engager de nouveau – comme il est dit ci-dessus – au moins quatre mois avant le premier octobre. Les travaux les plus essentiels commencent à l'époque de la récolte. Ainsi le maître doit de nouveau engager son domestique avant qu'il connoisse, s'il peut faucher, semer, etc.
D'où il arrive souvent que les maîtres donnent des forts engagements et nourissent les domestiques sans qu'ils sont capables de faire les travaux. En outre, quoique les nouveaux engagements dussent commencer le premier octobre, il s'écoule ordinairement cinq et jusqu'à sept à huit jours avant que les domestiques entrassent en service. Ce qui fait le plus grand tort pour le maître, parce que les grains d'hiver doivent être semés aux derniers jours de septembre et premiers jours d'octobre, par conséquent un retard préjudiciable d'attendre dans ce tems après ses domestiques. Le plus grand mal consiste en ce que les domestiques sortant du service, sont ordinairement peu intéressés pour leur maître, et qu'alors ils négligent au moment le plus précieux – du tems de la récolte – l'ouvrage de leurs maîtres. Pour prévenir ce mal, il seroit très avantageux de fixer le tems du louage des domestiques depuis le quinze février jusqu'au premier avril – époque de l'entrée en service – et d'ordonner que les engagemens fait antérieurement soient de nulle valeur. Plusieurs domestiques quittent à présent leur service avant l'expiration de l'année même quand bon leur semble sur plusieurs prétextes inventés par eux. Une loi de police sur cette matière mettroit fin à tous ces désordres. Un domestique abandonnant son service sans cause légitime avant la fin de l'année devroit perdre non seulement ses gages, être responsable vers son maître pour tout dommage, mais encore ne pouvoir entrer dans un autre service sans témoignage de son ancien maître constatant qu'il est satisfait. En outre une perte très considérable pour la culture et[1] la désertion des conscrits et leurs remplacemens. Le canton d'Oirsbeek en fournit un triste exemple. Le gouvernement avoit demandé dix huit conscrits pour le service actif dans l'an treize. La désertion d'une partie de ces dix huit individus a finalement privée le canton de cent et cinq jeunes gens, par

[1] Verschrijving voor est.

conséquent une perte pour l'agriculture de quatre vingt sept hommes pour une seule année. Nous avons souffert également des pareilles pertes dans les années antérieures, ce qui devient sensiblement nuisible, que les ouvriers deviennent rares et que presque l'unique moyen de se le procurer est le doublement des gages. Il seroit donc à désirer que les lois relatives aux conscrits réfractaires fussent promptement exécutées. Je pense que quelques exemples peuvent faire un changement très avantageux pour la culture.

Une perte considérable pour l'agriculture est encore la cessation presque générale des petites distileries d'eau de vie. Il y avoit autrefois dans chaque commune deux ou trois de ces petites distileries dont le résidu servoit à nourrir les bestiaux non seulement du distilateur lui même mais de ses voisins non distilateurs à qui il vendoit le résidu. De là une augmentation de la quantité d'engrais, amélioration de la culture, augmentation de produit, prospérité de l'agriculture et des agriculteurs. La cessation de ce principe de bien-être pour le plat pays est généralement sensible.

Article 18

La police du cours d'eau n'est pas observée depuis plusieurs années. Les moulins d'eaux causent des inondations; plusieurs d'eux excèdent leur juste niveau. Les lits des ruisseaux se sont également rehaussés ce qui fait qu'en hiver la glace descend jusqu'au fond de la rivière et fait déborder les eaux et cause des grandes et longues inondations. Il seroit nécessaire de faire examiner les diversoires des moulins et les faire mettre à leur juste hauteur de faire nettoyer les rivières, statuer la largeur et profondeur d'y ceux et d'ordonner finalement que les propriétaires riverains n'éprouvent point d'obstacles à l'arrosement de leurs propriétés. Enfin il seroit aussi convenable de défendre aux propriétaires ou locataires des moulins de prendre au passage – par moyen d'un vivier attaché au mouillage – tous les poissons, abus qui sert à dépeupler entièrement les ruisseaux et priver les autres propriétaires riverains de la jouissance de la pêche.

J.M. GLORIE EN R.L.M.M. CAMPS

"HET IS NEET VAN MICH!" KINDERMOORD IN HET ARRONDISSEMENT MAASTRICHT 1811-1841*

Inleiding

Ongewenste zwangerschap is een probleem van alle tijden. Tot in de twintigste eeuw hadden Nederlandse vrouwen, die het kind dat ze droegen niet konden of wilden grootbrengen, weinig keus. Abortus was voor de vrouw vaak levensgevaarlijk, adoptie van een kind door vreemde ouders tot voor enkele decennia ongebruikelijk. Veel vrouwen zagen geen andere mogelijkheid dan hun kind kort na de bevalling te vondeling te leggen. In enkele plaatsen, waaronder Maastricht, konden zij in het begin van de negentiende eeuw hiervoor terecht bij door de overheid gefinancierde vondelingenhuizen. Andere vrouwen lieten hun pasgeborene door verwaarlozing sterven. Sommigen vermoordden hun kind.
Over kindermoord zijn de afgelopen jaren in Nederland enkele regionaal-historische publicaties verschenen. Zij hebben betrekking op de achttiende en de negentiende eeuw en zijn voornamelijk gebaseerd op dossiers van rechtszaken wegens kindermoord. De verdachte vrouwen bleken doorgaans ongehuwd en waren vaak werkzaam in afhankelijke beroepen. De angst om sociale en economische zekerheden te verliezen, lijkt het belangrijkste motief voor kindermoord te zijn geweest.[1] In

* Dit artikel is gebaseerd op de doctoraalscriptie geschiedenis van J.M. Glorie, getiteld: "Moordende moeders in het arrondissement Maastricht, 1811-1841" (Katholieke Universiteit Nijmegen, 1988). De auteurs danken Drs P.J. Boon, Drs Fr.J. Hermans en Dr R. Philips voor hun kritische kanttekeningen.

[1] M. ten Berge, Wanhoopsdaad van ongehuwde dienstbodes. Kindermoord in Amsterdam tussen 1811-1838, in: *V.U. Magazine*, 14 (1985) nr 4, pag. 152-156; S. Faber, Kindermoord, in het bijzonder in de achttiende eeuw te Amsterdam, in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 93 (1978) nr 2, pag. 224-240; M. Grever, "Hetzelve in het privaat te werpen . . .". Kindermoord in het arrondissement 's-Hertogenbosch, 1811-1838, in: *Vrouwen in opspraak: vrouwenstudies als cultuurkritiek* / red. M. Brügmann, Nijmegen 1987, pag. 145-170; M. Grever, Niet in haar kraam te pas. Kindermoord in het departement Brabant, speciaal in het arrondissement 's-Hertogenbosch, 1811-1838, in: *Bij ons moeder en ons Jet: Brabantse vrouwen in de 19de en 20ste eeuw* / red. M. Grever en A. van der Veen, Zutphen/'s-Hertogenbosch 1989, pag. 13-33; G. Huisman en S. van der Woude, "Vrouwmensch vrouwmensch, hoe bistu hier toe gekoomen?". Kindermoord in Friesland in de periode 1700-1811, in: *De vrije Fries*, 58 (1988), pag. 37-62.

deze studie, die de periode 1811-1841 bestrijkt, wordt de zuidelijke helft van de huidige provincie Nederlands Limburg, het arrondissement Maastricht, onder de loep genomen. Ook hier vormen dossiers van processen wegens kindermoord de belangrijkste informatiebron. Geprobeerd is te achterhalen hoeveel verdachten in het arrondissement Maastricht voor de rechtbank verschenen. Wat was hun achtergrond? Welke motieven waren er in het spel? Tot welke uitspraken kwamen de rechtbanken? Op een aantal punten zijn vergelijkingen getrokken met de uitkomsten van onderzoeken naar kindermoord in het arrondissement 's-Hertogenbosch en in Amsterdam, onderzoeken die ongeveer dezelfde periode behandelen.

Afbakening

De bestudeerde procesdossiers stammen uit de jaren 1811-1841. Eén van de rechtscolleges waarvan de archieven zijn geraadpleegd, de rechtbank van eerste aanleg van het arrondissement Maastricht, werd in 1811 in een nieuwe samenstelling geïnstalleerd. Het andere, het hof van assisen van het departement van de Nedermaas, hield in datzelfde jaar zijn eerste zitting. In 1841 werden de bestaande rechtbanken in Nederlands Limburg opgeheven en kreeg de provincie een nieuwe rechterlijke organisatie. Toen Limburg tussen 1830 en 1839 op Maastricht en het dorpje Sint-Pieter na onder Belgisch gezag stond, kreeg het Belgisch gedeelte van het arrondissement Maastricht een eigen rechtbank van eerste aanleg, die zetelde in Tongeren. Daar vonden ook de rechtszittingen van het hof van assisen voor het Belgisch gedeelte van de provincie plaats.[2] De dossiers uit deze periode die betrekking hebben op het huidige Nederlands Limburg werden na 1839 naar Maastricht overgebracht. De processtukken van verdachten uit het na 1839 Belgisch gebleven deel van de provincie werden in 1841 aan België afgestaan.[3] Zij zijn niet geraadpleegd. Dit onderzoek heeft dus slechts betrekking op het gebied dat sinds 1839 tot Nederland behoort.

[2] M. Hardenberg, *Inventaris van de archieven van de rechtscolleges, alleensprekende rechters en rechterlijke ambtenaren, van 1794 tot 1841 gefungeerd hebbende op het grondgebied van de tegenwoordige Nederlandsche provincie Limburg*, 's-Gravenhage 1949, pag. 11-25.
[3] Hardenberg, o.c., pag. 39.

Nadat de Fransen in 1794 de Zuidelijke Nederlanden en het prinsbisdom Luik hadden veroverd, werd het gebied in 1795 ingedeeld in departementen en ingelijfd bij Frankrijk. Ieder departement bestond uit een aantal arrondissementen die op hun beurt waren onderverdeeld in kantons. De arrondissementen Maastricht, Hasselt en Roermond vormden het departement van de Nedermaas, dat Maastricht als hoofdplaats had. Het arrondissement Maastricht omvatte het zuiden van het tegenwoordige Nederlands Limburg en het zuidoosten van Belgisch Limburg. Na het vertrek van de Fransen in 1814 werden het departement van de Nedermaas en enkele kleine gedeelten van het departement van de Roer samengevoegd tot de provincie Limburg, die deel uitmaakte van het Koninkrijk der Nederlanden. Tijdens de Belgische opstand (1830-1839) waren Maastricht en Sint-Pieter de enige Limburgse plaatsen die Nederlands bleven. Nadat België in 1839 officieel onafhankelijk was geworden, werd de provincie Limburg opgedeeld in een Belgisch en een Nederlands deel. Het arrondissement Maastricht viel na de scheiding samen met het zuiden en enkele gemeenten in het midden van Nederlands Limburg.[4]

In de eerste helft van de negentiende eeuw was het arrondissement Maastricht geen erg welvarend gebied. In het gedeelte dat tegenwoordig Nederlands is, leefden in 1831 ruim 100.000 mensen. De bevolking was in overgrote meerderheid katholiek. Op het platteland bood de landbouw, met name de akkerbouw, velen een karig bestaan. De enige grotere plaats, Maastricht, telde in 1831 zo'n 22.000 inwoners. De economie van deze garnizoensstad steunde vooral op kleinhandel en ambacht. De industrie stond nog in haar kinderschoenen. Meer nog dan op het omringende platteland was de armoede in Maastricht tastbaar: jarenlang moest ongeveer een derde, soms zelfs de helft van de bevolking worden bedeeld.[5]

[4] W.J. Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, (deel II), Assen 1974, pag. 122-123; Hardenberg, o.c., pag. 15-24.

[5] Zie onder andere: J.C.G.M. Jansen, Maastricht tussen 1813 en 1850, in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 101 (1986) nr 4, pag. 528-550; Ph. vander Maelen, *Dictionnaire géographique du Limbourg*, Assen 1978; J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen en Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914*, Assen 1965.

Rechterlijke organisatie

In ieder kanton van het arrondissement Maastricht was een politie- of vrederechter aangesteld die lichte overtredingen, zoals openbare dronkenschap, berechtte. Deze "contraventions" mochten met niet meer dan drie dagen hechtenis of dwangarbeid worden bestraft. Moest volgens de wet een zwaardere straf worden opgelegd, dan was er sprake van een wanbedrijf of "délit". In Maastricht zetelde een rechtbank van eerste aanleg van het arrondissement die wanbedrijven, zoals verwaarlozing van een pasgeboren kind, behandelde. De misdrijven of "crimes", zoals moord, werden berecht door het departementale (later provinciale) hof van assisen dat eveneens in Maastricht bijeenkwam. Tijdens de Belgische opstand waren in het arrondissement Maastricht twee rechtbanken van eerste aanleg en in Limburg twee hoven van assisen in functie. De rechtscolleges in Maastricht hadden slechts betrekking op die stad en op Sint-Pieter. De rest van het arrondissement Maastricht werd Belgisch en kreeg een eigen rechtbank van eerste aanleg, zetelend in Tongeren. Daar vonden ook de rechtszittingen plaats van het hof van assisen dat met uitzondering van Maastricht en Sint-Pieter heel Limburg tot zijn ressort kon rekenen. Na de afscheiding van België in 1839 had de rechtbank van eerste aanleg in Maastricht weer betrekking op het hele (Nederlandse) arrondissement Maastricht; het hof van assisen in Maastricht op geheel Nederlands Limburg. Op 31 december 1841 werden beide rechtscolleges opgeheven. Het hof van assisen werd vervangen door een provinciaal gerechtshof en de rechtbank van eerste aanleg door een arrondissementsrechtbank.[6]

Het aantal kindermoorden

Uit de periode 1811-1841 werden elf processen wegens kindermoord aangetroffen. Vier daarvan werden voor de rechtbank van eerste aanleg en zeven voor het hof van assisen gevoerd.[7] Zoals gezegd behoorde moord, en dus ook kindermoord, in principe door het hof van assisen te worden berecht. Wanneer men er echter aan twijfelde of het kind na de geboorte wel had geleefd of wanneer onduidelijk was of er sprake was van moord of van verwaarlozing, kon een zaak ook door de rechtbank

[6] Hardenberg, o.c., pag. 11-38.
[7] Zie bijlage.

van eerste aanleg worden behandeld. Dat verklaart waarom de archieven van beide rechtscolleges dossiers van processen wegens kindermoord bevatten.
In Amsterdam werden uit de periode 1811-1838 dertien processen wegens kindermoord aangetroffen; in het departement Brabant 57. Daarvan vonden er 21 of 22 in het arrondissement 's-Hertogenbosch plaats,[8] dat wil zeggen tweemaal zoveel als in het arrondissement Maastricht tussen 1811 en 1841. Dit verschil kan wellicht gedeeltelijk worden verklaard aan de hand van het inwonertal van beide gebieden. In 1830 telde het arrondissement 's-Hertogenbosch bijna 162.000 inwoners[9] en het deel van het arrondissement Maastricht dat in 1839 Nederlands zou worden ongeveer 100.000.[10] Ook kan een rol hebben gespeeld dat er in het arrondissement Maastricht, in tegenstelling tot het arrondissement 's-Hertogenbosch, tussen 1802 en 1824 een vondelingenhuis was gevestigd. Het tehuis bevond zich in Maastricht, eerst in de Witmakersstraat en vanaf 1810 in de Lenculenstraat. Dergelijke tehuizen werden onder meer opgericht om het aantal kindermoorden te beteugelen. Hoewel dit niet aantoonbaar is, is het mogelijk dat één of meer pasgeborenen die anders zouden zijn gedood, naar het Maastrichtse vondelingenhuis zijn gebracht. Ouders die hun kind hier wilden achterlaten, konden relatief makkelijk anoniem blijven, zeker nadat er in 1819 in de poort van het gebouw een "vondelingenrol" was gemonteerd. Men hoefde het kind slechts in de rol te leggen en te draaien, waardoor het zich al binnen de muren van het tehuis bevond. Vervolgens kon degene die het kind had gebracht zich ongemerkt uit de voeten maken. Alleen al tussen 1814 en 1823 werden meer dan 500 vondelingen geregistreerd.[11]
Het totale aantal kindermoorden dat tussen 1811 en 1841 in het arrondissement Maastricht is gepleegd, zal wel altijd een geheim blijven. Veel gevallen zullen niet zijn ontdekt. Een babylijkje kan makkelijk worden verstopt en vergaat snel. Als er een lijkje werd gevonden, wist men vaak

[8] Ten Berge, o.c., pag. 152; Grever, Privaat, o.c., pag. 158; Idem, Kraam, o.c., pag. 19. Grever noemt in haar artikelen verschillende aantallen rechtszaken wegens kindermoord in het arrondissement 's-Hertogenbosch.
[9] A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek van Noord-Braband*, Breda 1832, pag. 138.
[10] Vander Maelen, o.c., pag. 99.
[11] J.H.J. Gulikers en M.K.J. Smeets, Vondelingen te Maastricht 1814-1823, in: *Huldeblijk. Bundel opstellen aangeboden aan de genealoog J. Verzijl*, Roermond 1967, pag. 47-96, vooral 47-52; D. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de- en 18de-eeuwse gezinsleven*, Utrecht 1985, pag. 85.

niet waar het vandaan kwam. In Amsterdam werden in de periode 1811-1839 zo'n twintig dode baby's per jaar gevonden van wie men de ouders niet kende. Ten Berge merkt hierbij op dat het wellicht niet alleen om vermoorde pasgeborenen ging, maar ook bijvoorbeeld om vondelingen die eigenlijk in leven hadden moeten blijven.[12] Ook in het arrondissement Maastricht kwamen er – soms zelfs letterlijk – babylijkjes boven water waarvan men de afkomst niet kon achterhalen. Tussen 1813 en 1841 ging het alleen al in de stad Maastricht om vier van zulke "kinderen zonder leven".[13]

Spreiding in tijd

Het is opvallend dat slechts vier zaken zich vóór 1831 afspeelden en maar liefst zeven in de periode 1831-1841.[14] In het departement Brabant werden in de jaren dertig eveneens relatief veel rechtszaken wegens kindermoord gevoerd. Grever brengt dit in verband met het grote aantal soldaten dat tijdens de Belgische opstand in Brabant was gelegerd. Hun aanwezigheid had een toename van het aantal onwettige geboorten tot gevolg en wellicht ook van het aantal kindermoorden.[15] Ook in het arrondissement Maastricht zou het aantal buitenechtelijke geboorten en kindermoorden kunnen zijn gestegen toen er tijdens de opstand grote aantallen militairen waren gelegerd. De Maastrichtse en Tongerse rechtbanken besteedden tijdens de processen echter nauwelijks aandacht aan de verwekkers van de kinderen. Daardoor is niet bekend of er onder hen ook soldaten waren. De stijging van het aantal kindermoordprocessen in de jaren dertig zou overigens ook kunnen wijzen op versterkte opsporingsactiviteiten van de overheid. Misschien heeft de gewijzigde politieke situatie een rol gespeeld: vóór de Belgische opstand konden plattelandsvrouwen die hun kind ongemerkt te vondeling wilden leggen, relatief eenvoudig het vrij grote en anonieme Maastricht bereiken. Zij konden er zeker van zijn dat liefdadige instellingen zich daar over hun kind zouden ontfermen. In de jaren 1830-1839, toen Maastricht een Nederlandse enclave in Belgisch gebied vormde, moest ieder-

[12] Ten Berge, o.c., pag. 152.
[13] Gemeentearchief Maastricht, burgerlijke stand Maastricht, tienjarige tafel overlijden 1813-1822: 1819, pag. 69; Idem 1823-1832: 1825, pag. 107 en 1827, pag. 10; Idem 1833-1842: 1840, pag. 141.
[14] Zie bijlage.
[15] Grever, Privaat, o.c., pag. 158; Idem, Kraam, o.c., pag. 19.

een die deze stad wilde bezoeken controleposten passeren. Dit kan de verdachten ervan hebben weerhouden zich met hun pasgeborene naar Maastricht te begeven, als hun situatie dat al toeliet.

Verdachte moeders

Ook in het arrondissement Maastricht was in alle gevallen de moeder van het dode kind (of degene die men voor de moeder aanzag) de verdachte. Onder hen waren geen hele jonge meisjes: de jongste was 22, de oudste 33 jaar. De gemiddelde leeftijd was 26 jaar.[16] In Amsterdam waren de verdachten gemiddeld even oud; in het arrondissement 's-Hertogenbosch één jaar jonger.[17] Net als elders waren in het arrondissement Maastricht de meeste opgepakte vrouwen ongehuwd. Slechts één was er getrouwd, namelijk de 31-jarige Petronella Smeets uit Stein. Haar echtgenoot, Marinus Heynen, woonde echter al twee jaar niet meer met haar onder één dak. Hij was bij zijn moeder ingetrokken omdat hij met Petronella "geenen vrede konde houden". Nadat Marinus ter ore was gekomen dat zijn vrouw zwanger was, had hij de burgemeester van Stein verteld dat hij niet de verwekker van het kind was: "het is neet van mich!".[18]
Negen van de elf verdachten woonden op het platteland. Slechts twee kwamen uit de stad, één uit Sittard en één uit Maastricht.[19] Ook in het departement Brabant speelde slechts een klein deel van de gevallen in de stad.[20] De meeste verdachten waren afkomstig uit de lagere bevolkingsgroepen. Op de zojuist genoemde Petronella Smeets na, die als winkelierster "tamelijke middels van bestaen" had, verdienden de vrouwen hun boterham in afhankelijke beroepen. Maar liefst acht van hen waren dienstmeid, één was spinster en één dagloonster.[21] Ook in Amsterdam en het arrondissement 's-Hertogenbosch stonden relatief veel dienstmeisjes op verdenking van kindermoord terecht. Men dient hierbij te bedenken dat in de negentiende eeuw veel vrouwen van vruchtbare leeftijd dienstmeid van beroep waren. Dat deze vrouwen relatief vaak als verdachten van kindermoord voor de rechtbank versche-

[16] Zie bijlage.
[17] Ten Berge, o.c., pag. 153; Grever, Kraam, o.c., pag. 21.
[18] Rijksarchief in Limburg (RAL), Nieuwe Rechterlijke Archieven (NRA), inv.nr. 1396: dossier Petronella Smeets, 1838.
[19] Zie bijlage.
[20] Grever, Kraam, o.c., pag. 31-33.
[21] Zie bijlage.

nen, wil nog niet zeggen dat zij zich vaker aan dit misdrijf schuldig maakten dan anderen. Bij hen was de kans op ontdekking echter groter. Zij woonden doorgaans bij het werkgeversgezin in en hadden daardoor weinig privacy. Als hun zwangerschap en bevalling al niet door huisgenoten was opgemerkt, ontbrak hen meestal de tijd om hun kind te vondeling te leggen of, wanneer zij het hadden gedood, zich ongemerkt op een veilige afstand van hun woonplaats van het lijkje te ontdoen.[22] De meeste dienstmeisjes die in Maastricht en Tongeren voor de rechtbank verschenen, hadden hun kind hals over kop in of bij het huis van hun werkgever verstopt. De vinder van het lijkje had vaak meteen geweten wie de moeder was. Voor echtparen moet het doorgaans eenvoudiger zijn geweest om zich van een ongewenst kind te ontdoen zonder dat dat bevreemding zou wekken. Zij konden een kindermoord als een miskraam voorstellen of hun pasgeborene door verwaarlozing om het leven brengen. Dit laatste zou – gezien de enorme kindersterfte – waarschijnlijk niemand opvallen. Bijna een kwart van de zuigelingen in het arrondissement Maastricht overleed in het eerste levensjaar. Regelmatig werden in de parochiekerken speciaal voor deze kinderen "engelendiensten" gehouden, in Maastricht zelfs enkele malen per week.[23]

Verborgen zwangerschap

Alle verdachten hadden geprobeerd hun dikke buik voor de buitenwereld te verbergen. Slechts enkelen schijnen een familielid in vertrouwen te hebben genomen. Tijdens de rechtszaken werd niet uitgebreid ingegaan op de motieven van de vrouwen om hun zwangerschap geheim te houden. Mogelijk hadden ze gehandeld uit vrees voor schande. Net als elders was in het arrondissement Maastricht het huwelijksleven heilig.[24] Ongehuwde dienstmeisjes konden het zich niet veroorloven zwanger te raken. Zij waren voor het behoud van hun sociale en economische positie afhankelijk van een goede naam. Soms hadden ze er jaren over gedaan om bij hun werkgever een bepaald vertrouwen op te bouwen. Wanneer bleek dat ze in verwachting waren, verloren ze niet alleen hun eer, maar vaak ook nog hun inkomsten en hun huisvesting. Marie Ag-

[22] Ten Berge, o.c., pag. 153-154; Grever, Privaat, o.c., pag. 160-161; Idem, Kraam, o.c., pag. 21.
[23] J.F.R. Philips, *Gezondheidszorg in Limburg. Groei en acceptatie van de gezondheidsvoorzieningen 1850-1940*, Assen 1980, pag. 53-54.
[24] Philips, Jansen en Claessens, o.c., pag. 145.

nes Lamby uit Wijnandsrade werd bijvoorbeeld ontslagen nadat haar werkgeefster ter ore was gekomen dat haar dienstmeid "groot ging".[25] Voor ongehuwde moeders was het ook moeilijk nog een geschikte echtgenoot te vinden. Veel mannen zullen hetzelfde hebben gedacht als de landbouwer Johannes Peters uit Urmond. Hij had verkering met de dienstmeid Maria Gertruida Salden uit het nabijgelegen Berg. Toen haar werkgever had ontdekt dat Maria Gertruida een kind verwachtte, had hij Johannes gevraagd met het meisje te trouwen. Aangezien Johannes haar niet zwanger had gemaakt maar altijd een "eerlijken omgang" met haar had gehad, weigerde hij dit. Hij wilde "de last" van een ander niet dragen.[26]

Van de verwekker van hun kind hadden de vrouwen niets te verwachten gehad. Vóór de invoering van de Franse wetgeving in 1811 kon een ongehuwde zwangere vrouw zich beroepen op de trouwbelofte: ze kon de verwekker via de rechtbank dwingen met haar te trouwen. Indien hij dat weigerde, werd er vaak een financiële regeling getroffen. De Franse wetgeving stelde echter een verbod op het onderzoek naar het vaderschap in, naar het heette om een einde te maken aan het vele misbruik waartoe het onderzoek in het verleden aanleiding had gegeven. De verwekker ging voortaan vrijuit. Ongehuwde zwangere vrouwen kregen de volle verantwoordelijkheid voor de opvoeding van hun kind toegeschoven.[27] De rechtbanken in het arrondissement Maastricht hadden maar weinig oog voor de mannen die de verdachte vrouwen hadden bezwangerd. Slechts van enkelen vielen de namen. De rechtbanken legden deze mannen niets ten laste. Mogelijk werden ze wel door hun plaatsgenoten scheef aangekeken. De dienstmeid Maria Elisabeth van Mulchen uit Meers bij Stein verklaarde dat ze "slechts eene enkele reis met een manspersoon te doen had gehad". Een knecht des huizes, Pieter van Mulchen (overigens geen naaste familie van haar), was de "auteur" van haar zwangerschap geweest. Hij zou haar tot sexuele gemeenschap hebben gedwongen toen hij op een avond dronken was thuisgekomen. Nadat Maria Elisabeth hem over haar zwangerschap had aangesproken, was hij met de noorderzon uit Meers vertrokken zonder een adres ach-

[25] RAL, NRA, inv.nr. 1362: dossier Marie Agnes Lamby en Anne Christine Eggen, 1832.

[26] RAL, NRA, inv.nr. 1100: dossier Maria Gertruida Salden, 1840-1841.

[27] J. Blok en J. Poelstra, Het verbod van het onderzoek naar het vaderschap en de dubbele moraal, in: *Socialisties-feministiese teksten*, 1 (1978), pag. 125-167, vooral 125-126; Haks, o.c., pag. 75-104.

ter te laten.[28] Was hij bang dat zijn dorpsgenoten hem tot een huwelijk zouden dwingen? De kanonnier Willem van der Molen uit Maastricht ontkende zijn voormalige vriendin, de dagloonster Elisabeth Fooije, zwanger te hebben gemaakt: "het kind van Elisabeth Fooije is niet van mij, ik heb haar met zekere heer Schrammen, wonende op de Bosschestraat, betrapt".

Bij het verheimelijken van hun zwangerschap zullen de strakke corsetten en de wijd vallende bovenkleding van die tijd de verdachten waarschijnlijk goed van pas zijn gekomen. Toch waren de meesten er niet in geslaagd hun dikke buik volledig aan het oog van de buitenwereld te onttrekken. Als iemand hen er over had aangesproken, hadden ze vaak verteld last te hebben van de "maendstonden". Over veel vrouwen en hun mogelijke zwangerschap werd geroddeld, bijvoorbeeld Achter de Oude Minnebroeders in Maastricht, het straatje waar de familie Fooije woonde. Moeder Fooije had van buurtgenoten vernomen dat haar dochter Elisabeth een kind verwachtte. Zij had Elisabeth ernaar gevraagd, maar die had ontkend. Twee echtparen die in hetzelfde huis woonden als de familie Fooije, hadden gedacht dat het meisje was besmet met de "venusziekte", geslachtsziekte.[29] Kennelijk stond Elisabeth niet als een kuise maagd bekend.

Tijdens de verhoren beweerden enkele verdachten dat ze negen maanden lang niet in de gaten hadden gehad dat ze zwanger waren. Hoewel tot ver in de twintigste eeuw gold dat veel vrouwen de gevolgen van sexuele gemeenschap niet kenden,[30] lijkt het onwaarschijnlijk dat de betreffende verdachten werkelijk allen onwetend waren. Wel is het goed denkbaar dat ze hun toestand aanvankelijk niet onder ogen hebben willen zien en zichzelf en anderen hebben wijsgemaakt dat er niets aan de hand was. Indien zij hiertoe al de mogelijkheid hadden, zullen de vrouwen hebben afgezien van het plegen van abortus, niet alleen omdat dat gevaarlijk of moreel verwerpelijk was, maar ook omdat ze hiervoor iemand anders, namelijk de aborteur of de verstrekker van de abortiva, van hun zwangerschap op de hoogte moesten stellen. Om niet op te vallen, waren de meeste vrouwen zo lang mogelijk gewoon hun werk blijven doen. Sommigen, zoals de dienstmeid Marie Joseph Bergers uit Einighausen bij Limbricht, tot op de dag van de bevalling.[31] Ook geestelijk moeten de vrouwen heel wat te verduren hebben gehad. Het geheim dat

[28] RAL, NRA, inv.nr. 367: dossier Maria Elisabeth van Mulchen, 1827.
[29] RAL, NRA, inv.nr. 387: dossier Elisabeth Fooije, 1835-1836.
[30] Grever, Privaat, o.c., pag. 165; Idem, Kraam, o.c., pag. 26.
[31] RAL, NRA, inv.nr. 493: dossier Marie Joseph Bergers, 1833.

ze letterlijk met zich meedroegen, zal hen waarschijnlijk vaak in een sociaal isolement hebben gebracht. Door tegenover iedereen te doen alsof er geen vuiltje aan de lucht was, manoeuvreerden zij zich op den duur in een vrijwel uitzichtsloze positie.

Een doodstille bevalling

Wat de verdachten kort vóór, tijdens en kort na de bevalling hebben meegemaakt, moet gruwelijk zijn geweest; het ene verhaal is nog triester dan het andere. Slechts in twee gevallen was de verdachte tijdens de bevalling mogelijk door familie geholpen. De meeste vrouwen hadden er alleen voor gestaan. Sommigen hadden vlak vóór de bevalling een smoes verzonnen zodat ze zich konden terugtrekken om in alle stilte hun kind te baren. Zo had de dagloonster Elisabeth Fooije uit Maastricht zich tijdens haar werk op het land ziek gemeld. Ze zou haar voet hebben gekneusd. Eenmaal in Maastricht strompelde de hoogzwangere Elisabeth naar een publiek privaat bij de Looiersbrug en bracht daar een meisje ter wereld. Geheel overstuur gooide zij het kind in het privaat, waar het stierf. Iemand die na Elisabeth het privaat bezocht, vond het lijkje.[32] De dienstmeid Marie Joseph Bergers uit Einighausen baarde in het struikgewas in de tuin van haar werkgeefster een jongen. Om te voorkomen dat zijn gehuil de aandacht van buurtgenoten zou trekken, stopte zij koolbladeren in de mond van het kind. Daarna doodde zij het met haar handen en verstopte het lijkje in de tuin. Enkele dagen later zagen de buren hun hond de romp van een kinderlijk naar zijn hok slepen. Door het spoor van de hond terug te volgen, vond men het hoofdje. Tijdens het proces beweerde Marie Joseph haar pasgeborene nog te hebben gedoopt met regenwater.[33]
De spanningen die ontstonden door het verborgen houden van zwangerschap en bevalling moeten bij de vrouwen een paniekreactie hebben veroorzaakt. Wellicht waren ze zó van streek dat ze niet eens op het idee kwamen om hun kind te vondeling te leggen, als ze daar al de kans toe hadden. Veel verdachten verklaarden kort na de bevalling geheel overstuur te zijn geweest. De dienstmeid Gertruida Lennaerts uit Amby zou bijvoorbeeld haar pasgeborene in een put hebben gegooid "dans un

[32] Zie noot 29.
[33] Zie noot 31.

[. . .] état d'imbécilité et de faiblesse de ses organes intellectuels".[34] Het geslacht van de kinderen lijkt het gedrag van de verdachten niet te hebben beïnvloed. Onder de slachtoffertjes bevonden zich vijf meisjes en vier jongetjes. Het geslacht van het kind dat de dienstmeid Marie Anne Clermonts uit Sittard ter wereld zou hebben gebracht, bleef onbekend. Het aangetroffen lijkje was in te vergevorderde staat van ontbinding en de verdachte hield bij hoog en laag vol geen kind te hebben gebaard.[35] De spinster Marie Anne Ghijsen uit Bunde verklaarde tegenover een dokter bevallen te zijn van "un objet trop monstrueux pour le lui montrer". Haar vader zou de stukken "vormloos vlees" bij hun woning hebben begraven. Een lijkje werd echter nooit gevonden.

Medeplichtigen

In twee gevallen werden er familieleden gearresteerd op verdenking van medeplichtigheid. In het ene geval ging het om de ouders van de zojuist genoemde Marie Anne Ghijsen. Zoals vermeld, zou haar vader het lijkje van haar boreling hebben verstopt. Haar moeder had de dokter, die had vastgesteld dat Marie Anne een volgroeid kind moest hebben gebaard, tot twee keer toe op haar knieën gesmeekt dit geheim te houden. Nog vóórdat het hof van assisen uitspraak kon doen, overleden vader en moeder Ghijsen in het huis van bewaring in Maastricht, respectievelijk op 77- en 66-jarige leeftijd.[36] Ook de moeder van Marie Agnes Lamby uit Wijnandsrade werd opgepakt. Zij zou haar dochter, die enkele maanden vóór de bevalling ontslag had genomen als dienstmeisje en weer bij haar ouders was gaan wonen, hebben geholpen bij het verheimelijken van zwangerschap en bevalling en wellicht ook bij het doden van het kind. Moeder Lamby zei dat ze onschuldig was. Ze zou niet eens van de zwangerschap hebben geweten. Ze had gedacht dat Marie Agnes een verstopping had als gevolg van een onregelmatige menstruatie. Het tegendeel viel niet te bewijzen. Moeder Lamby werd vrijgesproken.[37]

[34] RAL, NRA, inv.nr. 336: dossier Gertruida Lennaerts, 1819.
[35] RAL, NRA, inv.nr. 344: dossier Marie Anne Clermonts, 1821.
[36] RAL, NRA, inv.nr. 314: dossier Marie Anne Ghijsen, Lambert Ghijsen en Catharine Willems, 1812-1813.
[37] RAL, NRA, inv.nr. 1350: minuut van correctioneel vonnis, 5 juli 1832; Zie noot 25.

Berechting

De Code Pénal, het tussen 1811 en 1886 geldende wetboek van strafrecht, behandelde kindermoord als een vorm van doodslag. Iemand die zich aan dit misdrijf schuldig had gemaakt, moest ter dood worden gebracht.[38] In de meeste kindermoordzaken was het echter niet eenvoudig om vast te stellen of een kind dood of levend ter wereld was gekomen. Uiteraard kon er alleen in het laatste geval sprake zijn van moord. Als men de verdachten moest geloven, waren vrijwel alle kinderen dood geboren. Om te weten te komen of een kind had geleefd, werd het lijkje door enkele doktoren onderzocht. Sinds het einde van de zeventiende eeuw werd in zo'n geval de longenproef toegepast. Dit hield in dat de longen van het lijkje in water werden gelegd. Bleven ze drijven, dan had het kind geademd en moest het levend ter wereld zijn gekomen. Hoewel er al in de achttiende eeuw ernstige twijfels waren gerezen over de betrouwbaarheid van deze proef, werd er bij gebrek aan beter in het begin van de negentiende eeuw nog steeds gebruik van gemaakt,[39] ook in het arrondissement Maastricht. Het lijkje van het kind van Maria Elisabeth van Mulchen uit Meers, die beweerde dat het dood geboren was, werd zelfs "in grootere en kleinere stukken gesneden" en in water gelegd. Op de lever na bleven alle delen drijven. Of de uitslag van zo'n proef veel indruk maakte op de rechtbank, valt te betwijfelen. Maria Elisabeth kwam er met twee jaar gevangenisstraf en een geldboete van 25 gulden relatief goed vanaf.[40]

Veel negentiende-eeuwse rechtbanken waren in kindermoordzaken geneigd bij voorbaat rekening te houden met verzachtende omstandigheden. Zodra de bewijzen ook maar enigszins ontoereikend waren, werd in plaats van de doodstraf een lichtere straf opgelegd of liet men de verdachte lopen. In de waarschijnlijk enkele honderden rechtszaken die tussen 1806 en 1870 in Nederland wegens kindermoord zijn gevoerd, werden "slechts" 47 personen ter dood veroordeeld. Uiteindelijk kregen maar drie van hen geen gratie. Eén geval betrof een vrouw uit het Brabantse Standaardbuiten die tweemaal wegens kindermoord terecht

[38] *Code Pénal – Wetboek van het Strafregt*, Amsterdam/Rotterdam 1811, art. 300 en 302.
[39] Faber, o.c., pag. 228-229.
[40] Zie noot 28.

stond.[41] Ook de uitspraken van de rechtbanken in het arrondissement Maastricht kenmerken zich in kindermoordzaken door een zekere mildheid. Vier vrouwen werden wegens gebrek aan bewijs vrijgesproken.[42] Eén van hen was Gertruida Lennaerts uit Amby, die bleef volhouden dat haar kind dood ter wereld was gekomen. Doktoren en rechters hadden niet kunnen aantonen dat zij loog.[43] In vijf gevallen achtte de rechtbank kindermoord niet bewezen, maar was zij er wel van overtuigd dat de arrestanten hun pasgeborene door onvoorzichtigheid, nalatigheid of gebrek aan voorzorg hadden laten sterven. Deze vrouwen kregen een geldboete en een gevangenisstraf, variërend van zes weken tot vijf jaar.[44] Van hen was Marie Anne Ghijsen uit Bunde het minst te benijden. Zij werd veroordeeld tot vijf jaar eenzame opsluiting. Bovendien moest ze gedurende één uur op de Markt in Maastricht aan de schandpaal staan, "aux regards du peuple".[45]
Twee vrouwen werden door het hof van assisen schuldig bevonden aan kindermoord en ter dood veroordeeld. Marie Joseph Bergers uit Einighausen, die bekende haar kind te hebben gedood, kreeg in 1833 te horen dat zij op de Grote Markt in Tongeren zou worden onthoofd. Nadat Marie Joseph gratie had aangevraagd bij het hooggerechtshof in Luik werd haar straf teruggebracht tot twintig jaar dwangarbeid. Ook moest ze in Tongeren gedurende één uur aan de schandpaal staan.[46] Elisabeth Fooije uit Maastricht werd in 1836 door het hof van assisen in die plaats bij verstek veroordeeld tot de dood door onthoofding. Zij was kort na haar bevalling te voet naar Hasselt gevlucht, dat in tegenstelling tot Maastricht onder Belgisch bestuur stond. In Hasselt werd Elisabeth door de gendarmerie opgepakt en wegens landloperij veroordeeld tot zes maanden gevangenisstraf. Daarna zou men haar, althans dat vermoedde men in Maastricht, over de Pruisische of Nederlandse grens zetten. Aan de schandpaal op de Markt in Maastricht liet het hof van assisen een bord bevestigen, waarop in grote letters haar naam en adres, de straf en de reden voor haar veroordeling waren vermeld.[47] Kennelijk wilde men andere meisjes en vrouwen een voorbeeld stellen.

[41] Grever, Privaat, o.c., pag. 145; Idem, Kraam, o.c., pag. 13; S. van Ruller, *Genade voor recht. Gratieverlening aan ter dood veroordeelden in Nederland, 1806-1870*, Amsterdam 1987, pag. 112-115.
[42] Zie bijlage.
[43] Zie noot 34.
[44] Zie bijlage.
[45] RAL, NRA, inv.nr. 298: minuut van arrest, 26 mei 1813.
[46] Zie noot 31.
[47] RAL, NRA, inv.nr. 306: minuut van arrest, 8 december 1836; Zie noot 29.

Bijlage. Verdachten van kindermoord in het arrondissement Maastricht in de periode 1811-1841

1812-1813
- GHIJSEN, Marie Anne
- leeftijd: 33 jaar
- geboorteplaats: Oost
- woonplaats: Bunde
- beroep: spinster
- burgerlijke status: ongehuwd
- arrest hof van assisen Maastricht: vijf jaar eenzame opsluiting en één uur tepronkstelling

(RAL, NRA, inv.nr. 314: dossier Marie Anne Ghijsen, Lambert Ghijsen en Catharine Willems, 1812-1813; inv.nr. 298: minuut van arrest, 26 mei 1813)

1819
- LENNAERTS, Gertruida
- leeftijd: 23 jaar
- geboorteplaats: Kerkrade
- woonplaats: Amby
- beroep: dienstmeid
- burgerlijke status: ongehuwd
- arrest hof van assisen Maastricht: vrijspraak

(RAL, NRA, inv.nr. 336: dossier Gertruida Lennaerts, 1819)

1821
- CLERMONTS, Marie Anne
- leeftijd: 27 jaar
- geboorteplaats: Geleen
- woonplaats: Sittard
- beroep: dienstmeid
- burgerlijke status: ongehuwd
- arrest hof van assisen Maastricht: vrijspraak

(RAL, NRA, inv.nr. 344: dossier Marie Anne Clermonts, 1821)

1827
- MULCHEN, Maria Elisabeth van
- leeftijd: 27 jaar
- geboorteplaats: Elsloo
- woonplaats: Meers (gemeente Stein)
- beroep: dienstmeid
- burgerlijke status: ongehuwd
- arrest hof van assisen Maastricht: twee jaar gevangenisstraf en een geldboete van 25 gulden

(RAL, NRA, inv.nr. 367: dossier Maria Elisabeth van Mulchen, 1827)

1832
- LAMBY, Marie Agnes
- leeftijd: 28 jaar
- geboorteplaats: Wijnandsrade
- woonplaats: Wijnandsrade
- beroep: dienstmeid
- burgerlijke status: ongehuwd

- vonnis rechtbank van eerste aanleg Tongeren: vrijspraak

(RAL, NRA, inv.nr. 1362: dossier Marie Agnes Lamby en Anne Christine Eggen, 1832; inv.nr. 1350: minuut van correctioneel vonnis, 5 juli 1832)

1833
- AELMANS, Anne Elisabeth
- leeftijd: 29 jaar
- geboorteplaats: Voerendaal
- woonplaats: Ubachsberg (gemeente Voerendaal)
- beroep: dienstmeid
- burgerlijke status: ongehuwd
- arrest hof van assisen Tongeren: vrijspraak

(RAL, NRA, inv.nr. 493: dossier Anne Elisabeth Aelmans, 1833)

1833
- BERGERS, Marie Joseph
- leeftijd: 24 jaar
- geboorteplaats: Berg (gemeente Urmond)
- woonplaats: Einighausen (gemeente Limbricht)
- beroep: dienstmeid
- burgerlijke status: ongehuwd
- arrest hof van assisen Tongeren: onthoofding; hooggerechtshof Luik: twintig jaar dwangarbeid en één uur tepronkstelling

(RAL, NRA, inv.nr. 493: dossier Marie Joseph Bergers, 1833)

1833
- VLEUGELS, Marie Agnes
- leeftijd: 22 jaar
- geboorteplaats: Hulsberg
- woonplaats: Aalbeek (gemeente Hulsberg)
- beroep: dienstmeid
- burgerlijke status: ongehuwd
- vonnis rechtbank van eerste aanleg Tongeren: twee maanden gevangenisstraf en een geldboete van zes francs

(RAL, NRA, inv.nr. 1370: dossier Marie Agnes Vleugels, 1833)

1835-1836
- FOOIJE, Elisabeth
- leeftijd: 23 jaar
- geboorteplaats: Maastricht
- woonplaats: Maastricht
- beroep: dagloonster/breister
- burgerlijke status: ongehuwd
- arrest hof van assisen Maastricht (bij verstek): onthoofding

(RAL, NRA, inv.nr. 387: dossier Elisabeth Fooije, 1835-1836; inv.nr. 306: minuut van arrest, 8 december 1836)

1838
- SMEETS, Petronella
- leeftijd: 31 jaar
- geboorteplaats: Stein
- woonplaats: Stein
- beroep: winkelierster

- burgerlijke status: gehuwd
- vonnis rechtbank van eerste aanleg Tongeren: drie maanden gevangenisstraf en een geldboete van 50 francs

(RAL, NRA, inv.nr. 1396: dossier Petronella Smeets, 1838; inv.nr. 1356: minuut van correctioneel vonnis, 23 augustus 1838)

1840-1841
- SALDEN, Maria Gertruida
- leeftijd: 26 jaar
- geboorteplaats: Vissersweert (gemeente Roosteren)
- woonplaats: Berg (gemeente Urmond)
- beroep: dienstmeid
- burgerlijke status: ongehuwd
- vonnis rechtbank van eerste aanleg Maastricht: zes weken gevangenisstraf

(RAL, NRA, inv.nr. 1100: dossier Maria Gertruida Salden, 1840-1841; inv.nr. 1236: register inhoudende den toestand en uitvoering van vonnissen van veroordeling, 1837-1844, f. 134v)

M.P.G. PANHUYSEN

VRUCHTBAARHEID EN MIJNARBEID
Een gezinsreconstructie te Heerlen 1871-1916

Inleiding

Met de exploitatie van de Oranje Nassau I in 1898 brak voor Heerlen een nieuw tijdperk aan, dat geheel in het teken zou staan van de mijnindustrie. Het ± 6.000 inwoners tellende stadje had zich tot die tijd voornamelijk beziggehouden met agrarische en ambachtelijke activiteiten en werd nu plots geconfronteerd met een grootschalige zware industrie die zich zeer snel ontwikkelde. De mijnindustrie veroorzaakte fundamentele veranderingen in de economische structuur, die eeuwenlang aan de basis had gestaan van de Heerlense samenleving. Binnen enkele decennia vond er een overgang plaats van een agrarisch-ambachtelijke naar een moderne industriële maatschappij. Door deze snelle en duidelijke transformatie vormt Heerlen een interessant object voor tal van studies naar veranderingsprocessen, die zich binnen een samenleving afspelen als gevolg van zich wijzigende economische omstandigheden.
De hierna volgende studie behelst een onderzoek naar de ontwikkeling van het huwelijks- en voortplantingsgedrag van Heerlense gezinnen gedurende de periode 1870-1940 en de mate waarin de factoren beroep, kinder- en zuigelingensterfte hierop van invloed zijn geweest. Centraal staat de veronderstelling dat de snelle industriële ontwikkeling, die Heerlen vanaf ± 1900 door de komst van de mijnindustrie onderging, de modernisering van het huwelijks- en voortplantingsgedrag heeft versneld. Aan de basis van deze studie staat een gezinsreconstructie van 181 gezinnen, verdeeld over twee huwelijkscohorten. Het eerste huwelijkscohort omvat 80 huwelijken, gesloten in de periode 1871-1880. Het tweede cohort omvat 101 huwelijken, gesloten in de periode 1907-1916. Alle betrokken gezinnen worden gereconstrueerd vanaf de huwelijksdatum tot en met het 45ste levensjaar van de vrouw. Om de invloed van de industrialisatie op het huwelijks- en voortplantingspatroon te kunnen meten, is binnen beide cohorten een indeling naar beroepsgroepen gemaakt, namelijk landbouwers, kleine zelfstandigen, geschoolde arbeiders en ongeschoolde arbeiders. De groep ongeschoolde arbeiders in het cohort 1907-1916 bestaat voor 92 procent uit mijnwerkers (48 van de 52 gezinnen). Verondersteld wordt dat de invloed van de industrialisa-

tie op het huwelijks- en voortplantingspatroon binnen deze groep het duidelijkst tot uitdrukking zal komen. De gegevens voor de gezinsreconstructie zijn afkomstig uit het bevolkingsregister en de burgerlijke stand en zijn met behulp van een databaseprogramma op de computer verwerkt. Dit artikel behelst een bewerking van mijn doctoraalscriptie, die tot stand kwam bij de vakgroep Economische en Sociale Geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Om de scriptie als artikel te kunnen publiceren, was een ingrijpende verkorting van het oorspronkelijke werk noodzakelijk. Besloten is het inleidende gedeelte weg te laten, waardoor in het hierna volgende niet uitvoerig zal worden ingegaan op de theoretische, methodische en historiografische aspecten van het onderzoek.[1]

Demografische schets van Heerlen 1850-1940

Net als de rest van de mijnstreek maakt Heerlen gedurende de eerste helft van de 20ste eeuw een stormachtige ontwikkeling door. Hierna wordt de algemene demografische ontwikkeling van Heerlen gedurende de periode 1850-1950 in beeld gebracht. Daaruit zal blijken dat ze een nauwe samenhang vertoont met de ontwikkeling van de mijnindustrie.

De bevolkingsontwikkeling

In tabel 1 zien we dat de groei van de Heerlense bevolking gedurende de tweede helft van de 19de eeuw slechts langzaam verloopt, maar na 1900 een enorme versnelling ondergaat.
De gemeente Kerkrade dient hier als vergelijking, omdat beide gemeenten gedurende de 19de eeuw de enige stedelijke kernen van belang in de regio waren, en ook in Kerkrade in de eerste helft van de 20ste eeuw de mijnindustrie tot ontwikkeling kwam. We zien dat de bevolkingsgroei in Heerlen tot en met 1909 achterblijft, maar na dit tijdstip duidelijk sneller verloopt dan in Kerkrade. Opvallend is de versnelde groei in beide steden vanaf 1900.

[1] Voor een uitvoerige beschouwing van de theoretische, methodische en historiografische aspecten van het onderzoek verwijs ik hier naar mijn doctoraalscriptie *Vruchtbaarheid en Mijnarbeid. Een gezinsreconstructie te Heerlen 1871-1916*, Nijmegen 1991.

Tabel 1. Bevolkingscijfers voor de gemeenten Heerlen en Kerkrade 1849-1947

jaar	Heerlen	indexcijfer 1849=100	Kerkrade	indexcijfer 1849=100
1849	4.711	100	4.240	100
1859	4.811	102	4.800	113
1869	4.927	105	5.037	119
1879	5.105	108	6.105	144
1889	5.350	114	7.019	166
1899	6.312	134	9.389	221
1909	11.021	234	15.666	369
1920	32.263	685	25.494	601
1930	46.917	996	36.705	866
1947	56.625	1.202	40.614	958

Gegevens voor Heerlen en Limburg: collectie Janssen,[2] inv.nr. 3.7c.4 G.A.H.; Kerkrade: Th. Engelen, Van 1300 zielen naar 50.000 inwoners. Een eerste aanzet tot de demografische analyse van Kerkrade in de periode 1600-1975, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, XXXV (1990), pag. 1-29, aldaar pag. 23.

Een verklaring voor het verloop van de bevolkingsgroei kunnen we in de eerste plaats vinden in het aantal geboorten en sterfgevallen door de tijd heen.

[2] De collectie J.Th. Janssen bevat een verzameling documentatie en manuscripten met betrekking tot de geschiedenis van Heerlen. De hier gebruikte manuscripten zijn geschreven met als doel gepubliceerd te worden. Of het ook daadwerkelijk tot een publicatie is gekomen, is mij nog niet duidelijk geworden. Het was de bedoeling van de schrijver om in een reeks artikelen de demografische ontwikkeling van Heerlen te bespreken en daarmee de historicus, statisticus, socioloog en anderen van dienst te zijn. De meeste berekeningen zijn door Janssen zelf uitgevoerd. Sommige berekeningen zijn uitgevoerd door het Centraal Bureau voor de Statistiek.

Tabel 2. Aantal geboorten per 1.000 inwoners

jaar	Heerlen		Kerkrade		Limburg	
	geboorte	sterfte	geboorte	sterfte	geboorte	sterfte
1850	37	23	32	23	30	22
1860	32	20	36	27	31	22
1870	34	25	33	24	32	23
1880	31	29	32	23	32	24
1890	32	18	37	22	30	20
1900	37	22	46	22	33	20
1910	48	20	45	20	34	17
1920	41	10	35	15	33	13
1930	29	7	28	9	30	9
1947	27	6	27	8	28	8

Bron: Heerlen en Limburg: collectie Janssen; Kerkrade: Engelen, o.c., pag. 23.

Het aantal geboorten per 1.000 inwoners in Heerlen beweegt zich gedurende de periode 1850-1890 tussen de 37 en 31 en ondergaat daarna een voortdurende stijging tot en met 1910. In Kerkrade begint de stijging van het aantal geboorten al vanaf 1880, maar daar staat tegenover dat de daling hier al na 1900-1910 begint en veel gelijkmatiger verloopt dan in Heerlen. De aanvang van de geboortendaling in Heerlen gaat wel gelijk op met de daling in de provincie.
De sterftecijfers in Heerlen dalen vanaf 1910 beduidend sneller dan in Kerkrade en de provincie. De toenemende verjonging van de Heerlense bevolking heeft een positieve invloed gehad op de daling van het sterftecijfer, maar ook de sterk verbeterde gezondheidszorg en de betere huisvesting spelen hierbij een belangrijke rol. Van mogelijk nog grotere invloed is de daling van de zuigelingen- en kindersterfte geweest, zoals we die terugvinden in tabel 3.
De daling van de zuigelingensterfte is grotendeels te danken geweest aan de sterk verbeterde gezondheidszorg, die met de komst van consultatiebureaus de aandacht voor de zuigelingenzorg aanzienlijk deed toenemen.
Ondanks de sterke daling van de sterftecijfers hebben ook de stijgende geboortencijfers een grote bijdrage geleverd aan het groeiend geboortenoverschot.

Tabel 3. Zuigelingen- en kindersterfte in procenten van de totale sterfte in de gemeente Heerlen

jaar	beneden het 1ste jaar	1 t/m 4 jaar	0 t/m 4 jaar
1850	20,2	14,4	34,6
1860	28,9	9,3	38,2
1870	29,3	5,7	35
1880	27,3	13,3	40,6
1890	31,9	1,1	33
1900	45,3	7,3	52,6
1910	43,1	19,9	63
1920	33,2	11,6	44,8
1930	16,1	9,5	25,6
1940	14,2	4,4	18,8

Bron: collectie Janssen.

Afbeelding 1. Geboortenoverschot in Heerlen, Kerkrade en Limburg

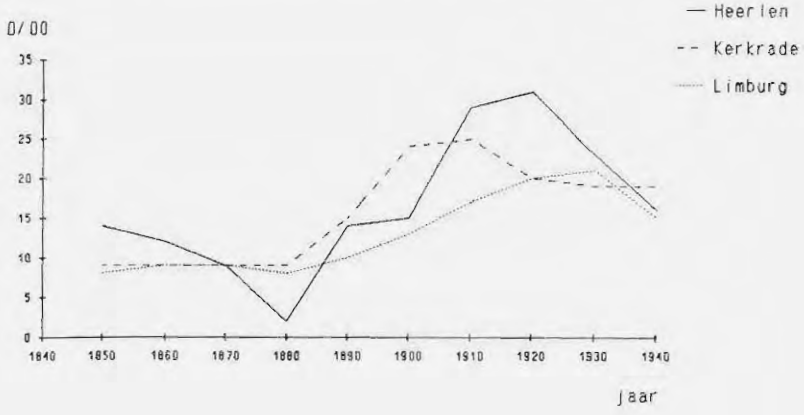

In afbeelding 1 kunnen we zien dat het geboortenoverschot in Heerlen pas in de periode 1900-1910 het niveau van Kerkrade evenaart, maar daar vervolgens tot 1940 boven blijft. De piek voor Heerlen ligt onge-

veer tien jaar verder dan die voor Kerkrade en bevindt zich op een hoger niveau. We zien nu ook dat de geringere bevolkingsaanwas in Heerlen in de tweede helft van de 19de eeuw deels kan worden verklaard uit het kleinere geboortenoverschot. Het omgekeerde gaat op voor de grotere bevolkingsaanwas in Heerlen vanaf 1910. Voor beide steden geldt dat het geboortenoverschot in de eerste helft van de 20ste eeuw ver boven dat van de provincie ligt en de daling, vooral in Kerkrade, eerder begint.

Tabel 4. Vestigings- en geboortenoverschot en totale bevolkingstoename in de gemeente Heerlen in de periode 1876-1950

	vestigings-overschot	geboorten-overschot	totale bevolkings-toename
1876-1880	151	146	297
1881-1885	305	255	560
1886-1890	49	250	299
1891-1895	-154	294	140
1896-1900	759	341	1.100
1901-1905	1.268	710	1.978
1906-1910	2.184	1.290	3.474
1911-1915	4.666	2.068	6.734
1916-1920	11.331	3.144	14.475
1921-1925	2.413	4.761	7.174
1926-1930	2.610	4.870	7.480
1931-1935	-1.762	4.573	2.811
1936-1940	-2.674	4.257	1.583
1941-1945	540	4.440	4.980
1946-1950	-618	5.595	4.977

Bron: collectie Janssen.

De stijging van het aantal geboorten na 1900 valt grotendeels te verklaren door de aantrekkingskracht die de mijnindustrie uitoefende op jonge personen met het gevolg dat veel jonge gezinnen zich in Heerlen vestigden. Het vestigingsoverschot laat een snelle stijging zien vanaf 1900 en loopt dus gelijk op met de ontwikkeling van de mijnindustrie. Het grote vestigingsoverschot in de periode 1911-1920 werd veroorzaakt door het wegvallen van de buitenlandse concurrentie op de kolenmarkt. Hierdoor kon de productie worden opgevoerd, zodat de vraag naar arbeiders steeg. Onder deze arbeiders zaten veel Duitsers en Belgen, die de dienstplicht in eigen land wilden ontvluchten. De grotere vestigings-

overschotten, vooral in de periode 1910-1920, in Heerlen verklaren naast de grotere geboortenoverschotten waarom Heerlen zoveel sneller groeide dan Kerkrade. Dat het vestigingsoverschot na 1920 zo sterk daalt, heeft te maken met de hernieuwde concurrentie op de Europese kolenmarkt. De aanvoer van Duitse, Franse en Belgische kolen werd na de eerste wereldoorlog al weer snel hersteld en leidde ertoe dat deze vaak tegen dumpprijzen op de Nederlandse markt werden verkocht. De Limburgse kolenmijnen zagen zich genoodzaakt het productieproces aanzienlijk in te krimpen en te moderniseren, waarbij veel ontslagen vielen. Deze ontslagen vielen als eerste onder de buitenlanders, die zich aldus genoodzaakt zagen elders een nieuwe baan te zoeken.

Tabel 5. Percentages van de Heerlense bevolking, geboren in Heerlen en daarbuiten

volkstelling	Heerlen	andere gemeenten in de provincie	andere provincies in Nederland	buiten Nederland
1859	71,61	22,39	1,08	4,92
1869	71,10	23,18	0,71	5,01
1879	70,68	22,74	0,78	5,80
1889	68,15	24,52	0,97	6,36
1899	63,85	24,30	2,49	9,36
1920	29,02	19,94	28,12	22,92
1930	33,13	21,53	19,80	25,54
1947	47,21	23,80	18,29	10,70

Bron: collectie Janssen.

Het vestigingsoverschot bestond niet alleen uit buitenlanders. De mijnindustrie trok ook veel mensen aan uit de andere gemeenten in Limburg en de provincies daarbuiten, zoals we kunnen zien aan de in tabel 5 gepresenteerde gegevens. Heerlen werd na 1900 als het ware overspoeld met "vreemdelingen", waardoor het in Heerlen geboren volksdeel na 1920 een minderheid uitmaakte van de totale bevolking. Ondanks de grote vestigingsoverschotten zijn het de stijgende geboortenoverschotten geweest die de grootste bijdrage hebben geleverd aan de totale bevolkingsgroei in Heerlen. De geboorten- en vestigingsoverschotten leidden niet alleen tot een sterke bevolkingsgroei maar ook tot een snelle verjonging van de Heerlense bevolking.

Afbeelding 2. Leeftijdsopbouw van de Heerlense bevolking in 1899, 1920, 1930 en 1947[3]

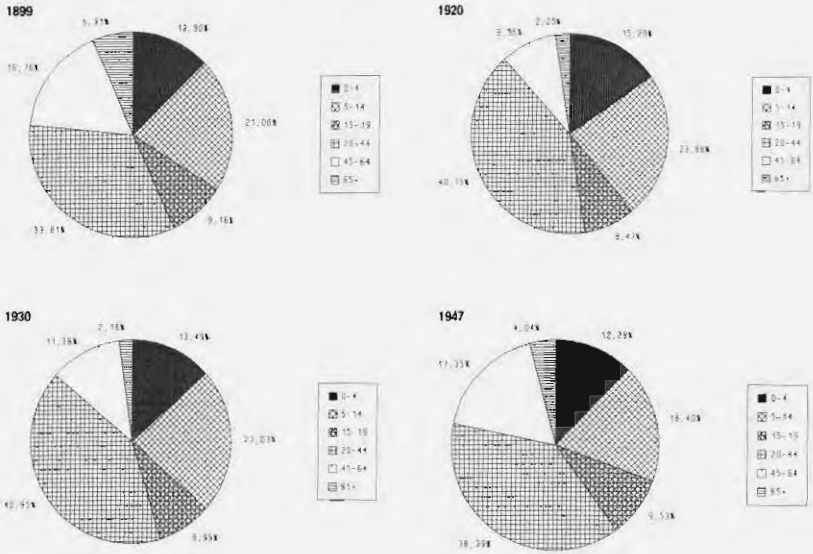

De grote bezetting van de leeftijdscategorie 20-44 jaar, vooral in 1920 en 1930, is het gevolg geweest van de grote vestigingsoverschotten in de periode 1900-1930. Als de vestigingsoverschotten na 1930 veranderen in vertrekoverschotten, is dat duidelijk terug te zien in het kleinere percentage personen in deze leeftijdsgroep in 1947. De verjonging van de bevolking wordt enerzijds veroorzaakt door de daling van het percentage personen dat ouder is dan 45 jaar, dat tussen 1899 en 1920 terugviel van 23 naar 12 procent, anderzijds hebben ook de grote geboortenoverschotten tussen 1900 en 1920 een flinke bijdrage geleverd aan de verjonging.

[3] Gegevens zijn afkomstig uit de volkstellingen, gehouden op 31-12-1899, 31-12-1920, 31-12-1930 en 31-05-1947.

De beroepsbevolking

Het mag duidelijk zijn dat de ontwikkelingen in de structuur van de beroepsbevolking door de komst van de mijnindustrie niet zonder gevolgen zijn gebleven. Uit de cijfers in tabel 6 blijkt duidelijk hoe eenzijdig de economie van Heerlen zich na 1900 ontwikkelde. De komst van de mijnindustrie veroorzaakte een ware leegloop van de agrarische sector en verhinderde een goede ontwikkeling van de andere economische sectoren. Opvallend is ook het verdwijnen van mannen zonder een vaste baan; dit is waarschijnlijk te danken geweest aan de stijgende vraag naar arbeiders in de nijverheid en/of de leegloop in de landbouw, waardoor het vestigen van een eigen bedrijf of het verkrijgen van een vaste baan een stuk gemakkelijker was geworden.

Tabel 6. Procentuele verdeling van de mannelijke beroepsbevolking naar beroepssector in 1889, 1899, 1909 en 1919

sector	1889	1899	1909	1919
nijverheid (excl. mijnwerkers)	32	31	18	21
mijnwerkers	2	15	40	63
landbouw	36	38	17	5
handel en verkeer	13	12	8	7
andere	6	4	17	3
losse werklieden	11	–	–	–

Bron: C.B.S.-beroepstellingen. De percentages zijn naar boven afgerond.

Het huwelijkspatroon

Het percentage gehuwden in de bevolking

Het veronderstelde verband tussen de komst van de mijnindustrie en optredende veranderingen in het huwelijks- en voortplantingspatroon zou op de eerste plaats tot uiting moeten komen in een stijging van het percentage gehuwden in de bevolking als gevolg van de stijgende huwelijkskansen. Immers door de toename van de werkgelegenheid worden meer mensen in staat gesteld een eigen huishouden op te zetten. Als we het verloop van het percentage gehuwden in de gemeente Heerlen van ± 1850 tot ± 1950 bekijken, dan zien we dat er vanaf 1900 een duidelijke

verandering optreedt. De percentages in tabel 7 met betrekking tot de periode na 1900 geven slechts een conservatieve schatting, omdat na 1900 het aandeel van 0- tot 14-jarigen in de bevolking fors toeneemt (zie afbeelding 2).

Tabel 7. Percentages ongehuwden en gehuwden in de bevolking

jaar	bevolking	ongehuwd	%	gehuwd	%
31-12-1849	4.539	2.838	62,5	1.420	31,3
31-12-1859	4.949	3.142	63,5	1.497	30,2
31-12-1869	4.927	3.053	62,0	1.543	31,3
31-12-1879	5.105	3.259	63,9	1.528	29,9
31-12-1889	5.350	3.456	64,6	1.588	29,7
31-12-1899	6.312	4.084	64,7	1.885	29,9
31-12-1909	11.021	6.991	63,4	3.618	32,8
31-12-1920	32.263	20.068	62,2	11.350	35,2
31-12-1930	46.917	28.381	60,5	17.399	37,1
31-05-1947	56.625	31.542	55,7	23.037	40,7

Bron: collectie Janssen.

De verklaring voor de relatief lage percentages gehuwden tijdens de tweede helft van de 19de eeuw kan worden gezocht in het toenmalig agrarisch karakter van de sociaal-economische orde. De conjunctuur in de landbouw bepaalde in hoge mate de mogelijkheden voor het opzetten van een zelfstandig huishouden. Door het optreden van de "grote depressie" in de jaren zeventig van de 19de eeuw daalden de prijzen van vooral granen en aardappelen enorm. De daling van de pachtprijzen verliep veel langzamer, waardoor er een ongunstige verhouding ontstond tussen de prijzen van de productiemiddelen en de prijzen van de opbrengsten.[4] Dit betekende een beperking van de aanwezige bestaansmiddelen, zodat het vinden van een eigen bestaan een stuk moeilijker werd. Het is echter maar de vraag of deze redenering hier van toepassing is; het vestigingsoverschot in de periode 1881-1885 vertoont nog een stijging ten opzichte van de periode 1876-1880 van respectievelijk 151 naar 305 personen. Als we ervan uitgaan dat de "grote depressie" een negatieve invloed heeft gehad op de economische situatie in Heerlen, dan moet dit vooral in de periode 1886-1895 zijn geweest, gezien het

[4] Th. van Tijn, De negentiende eeuw 1813-1914, (deel II: De periode 1848-1914), in: *De economische geschiedenis van Nederland*, onder red. van J.H. van Stuijvenberg, Groningen 1983, pag. 231.

vertrekoverschot in die periode. Op deze manier zou dan het relatief lage percentage gehuwden tussen 1880 en 1900 kunnen worden verklaard, maar de vraag waarom dit percentage juist in de periode 1870-1880 zo'n sterke daling onderging, blijft hiermee onbeantwoord.
Hoewel de landbouw zich na 1895 weer langzaam begint te herstellen en dit wellicht van invloed is geweest op het stijgende percentage gehuwden na 1900, wordt deze stijging grotendeels veroorzaakt door de komst van de mijnindustrie. Een bevestiging hiervan kan worden gevonden in de veranderende beroepsstructuur. In tabel 6 zagen we dat het percentage mannen dat actief was in de landbouw, tussen 1900 en 1910 afnam met maar liefst 21%, zodat het niet waarschijnlijk kan worden geacht dat de stijging van het aantal huwelijkskansen moet worden gezocht in de aantrekkende conjunctuur in de landbouw. Bovendien is de stijging van het percentage gehuwden tussen 1900 en 1910 van een omvang, die in de hele 19de eeuw niet is voorgekomen, zelfs niet bij een hoogconjunctuur in de landbouw. Wel moet hierbij worden opgemerkt, dat de 19de eeuw in zijn totaliteit een moeilijke periode is geweest. Het percentage gehuwden bedroeg in 1821 namelijk 32,8 en dit niveau werd pas 88 jaar later (1909) opnieuw gerealiseerd.[5]
Samenvattend kan hier worden gezegd, dat de transformatie van de agrarisch-ambachtelijke economische orde naar een industrieel- economische orde duidelijk een positieve invloed heeft gehad op de huwelijkskansen en daarmee op het percentage gehuwden in de bevolking.

De huwelijksleeftijd in het algemeen en de ontwikkeling door de tijd

Als we kijken naar het verloop van de huwelijksleeftijden gedurende de periode 1860-1940, dan doet zich het merkwaardige verschijnsel voor dat in de periode van de "grote depressie" een daling plaats vindt van de gemiddelde huwelijksleeftijden.
De lichte daling van de gemiddelde huwelijksleeftijd van de vrouwen vanaf 1860 gaat gepaard met een stijging bij de mannen tot 1880. Voor zowel mannen als vrouwen zet deze daling al relatief vroeg in, zeker als we het verloop van de huwelijksleeftijden vergelijken met het dalende percentage gehuwden in de periode 1870-1900. Gedurende de periode 1870-1900 huwen dus relatief minder mensen, maar dit gebeurt wel op

[5] Collectie Janssen.

Afbeelding 3. Gemiddelde huwelijksleeftijden in Heerlen gedurende de periode 1860-1940

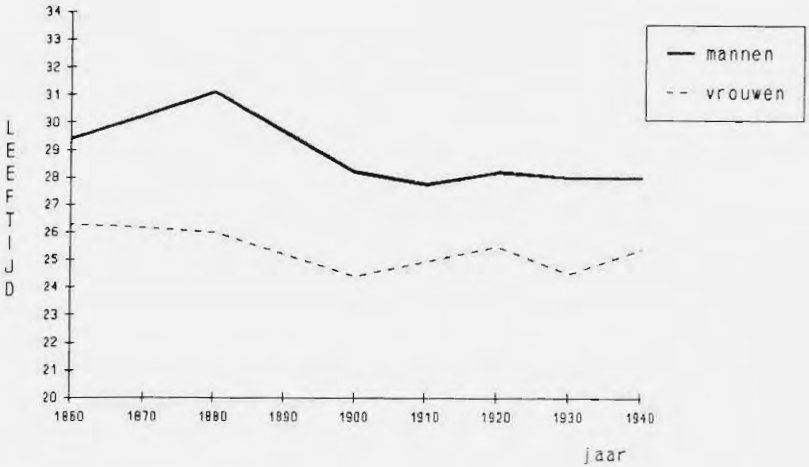

jongere leeftijd. Hieraan kunnen we goed zien dat er in deze periode nog duidelijk sprake was van een evenwichtssysteem tussen de huwelijksleeftijden en de huwelijkskansen. Halen we met betrekking tot deze ontwikkeling Hofstee aan, die stelt: "In het algemeen geldt, hoe geringer het aantal huwelijksmogelijkheden, hoe hoger de gemiddelde huwelijksleeftijden van degenen die wel huwen.", dan vormt Heerlen een uitzondering op deze algemene regel. Ook de bewering van Hofstee dat het aangroeiende proletariaat verantwoordelijk is geweest voor de stijging van het percentage gehuwden in het laatste kwart van de 19de eeuw, kunnen we hier niet bevestigen.[6]

In afbeelding 3 hebben we het verloop van de gemiddelde huwelijksleeftijden gedurende de periode 1860-1940 kunnen zien. Doordat in de gemiddelden ook de tweede huwelijken zijn opgenomen, hebben we nog geen duidelijk beeld verkregen van de leeftijd, waarop men voor de eerste maal een huwelijk aanging. De onderzochte huwelijkscohorten bestaan geheel uit eerste huwelijken en bieden deze mogelijkheid wel.

[6] E.W. Hofstee, *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden*, Haarlem 1981, pag. 43.

Tabel 8. Gemiddelde en mediane huwelijksleeftijden

huwelijken cohorten	N	mannen X	mannen Md	vrouwen X	vrouwen Md
totaal	181	28	27	26	24
huwelijkscohort 1871-1880	80	30	27	27	25
huwelijkscohort 1907-1916	101	27	26	25	23

N = aantal gezinnen.
X = gemiddelde (afgerond).
Md = mediaan.

Omdat het gemiddelde te veel wordt vertekend door extreme waarden in de populatie geef ik er hier de voorkeur aan gebruik te maken van de mediane huwelijksleeftijden.
Uit tabel 8 valt duidelijk op te maken dat de mediane huwelijksleeftijden voor zowel mannen als vrouwen gedurende de onderzochte periode dalen met respectievelijk één en twee jaar en het verschil in leeftijd tussen man en vrouw toeneemt.
Vergelijken we deze cijfers met die van Breda in ongeveer dezelfde periode (zie tabel 9), dan zien we dat de mediane huwelijksleeftijden van de mannen in Heerlen zowel voor als na de eeuwwisseling hoger zijn, maar dat de daling in dezelfde orde van grootte verloopt. Dit verschil wordt in ieder geval niet veroorzaakt door het grotere percentage protestanten in de Bredase bevolking, omdat de Nederlands Hervormde mannen in de periode 1865-1915 later trouwen dan hun katholieke tegenhangers (respectievelijk 26 en 28 jaar).[7]

Tabel 9. De mediane huwelijksleeftijden in Breda (eerste huwelijken)

	mannen	vrouwen
1865-1894	26	26
1905-1915	25	25

Bron: Engelen en Hillebrand, o.c., pag. 258.

[7] Th. Engelen en H. Hillebrand, Vruchtbaarheid in verandering. Een gezinsreconstructie in Breda 1850-1940, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, II (1985), nr 3, pag. 248-289, aldaar pag. 259 (betreft hier mediane huwelijksleeftijden).

Voor de vrouwen in Heerlen zijn de huwelijksleeftijden ten opzichte van Breda in beide periodes lager en zet de daling veel sterker door. De toename van het leeftijdsverschil tussen de huwelijkspartners in Heerlen moet worden gezien in het licht van het groeiende mannenoverschot in de periode 1900-1938, als gevolg van de aantrekkingskracht die de mijnindustrie op mannen uitoefende. In de leeftijdsgroep 22-44 jaar bedroeg dit overschot in 1899, 1909, 1920 en 1930 respectievelijk 76, 370, 937 en 1.090 mannen.[8] Voor de mannen werd het moeilijker een huwelijkspartner van dezelfde leeftijd te vinden, waardoor zij hun geluk steeds vaker moesten beproeven bij de jongere vrouwen in de bevolking.

Het verschil in de huwelijksleeftijden tussen Heerlen en Breda en het verloop ervan door de tijd, is enerzijds terug te voeren op het agrarische karakter van Heerlen vóór de eeuwwisseling en de stormachtige industriële ontwikkeling daarna. Met betrekking tot het agrarische karakter van Heerlen kan hier nog worden vermeld, dat de gemiddelde huwelijksleeftijden van het huwelijkscohort 1871-1880 vrij veel overeenkomsten vertonen met die in het agrarische dorpje Duiven (Gelderland) gedurende de periode 1711-1790. Voor Duiven en Heerlen bedroegen deze in de genoemde periodes 30 jaar voor de mannen en respectievelijk 28 en 27 jaar voor de vrouwen.[9]

De hierboven geschetste ontwikkelingen komen nog beter tot uiting in de relatieve frequentieverdeling van de huwelijksleeftijden per leeftijdscategorie (zie afbeelding 4).

De relatieve frequentieverdelingen laten een duidelijke verschuiving naar links zien: voor zowel mannen als vrouwen neemt het trouwen na het 32ste levensjaar sterk af. Het percentage mannen dat huwt in de leeftijdsklasse 21-24 jaar stijgt fors met 17,5 naar 34 procent en dat is meer dan de mediaan doet vermoeden. De sterke daling van de huwelijksleeftijd van de vrouwen valt hier nog het meeste op. Het percentage vrouwen dat jonger was dan 25 jaar ten tijde van de huwelijksvoltrekking, stijgt met maar liefst 18 procent. Deze groeiende groep jong huwende vrouwen wekt op het eerste gezicht de indruk dat het hier een relatief nieuwe ontwikkeling betreft: uit cijfers met betrekking tot de

[8] Collectie Janssen.

[9] A.J. Schuurman, De bevolking van Duiven 1665-1795. Een demografische studie, in: *A.A.G. Bijdragen*, 22 (1979), pag. 163. De hier gebruikte cijfers zijn afgerond en bedragen daadwerkelijk 30,2 jaar voor de mannen en 27,8 jaar voor de vrouwen en hebben betrekking op eerste huwelijken.

Afbeelding 4. De relatieve frequentieverdeling van de huwelijksleeftijden per leeftijdscategorie

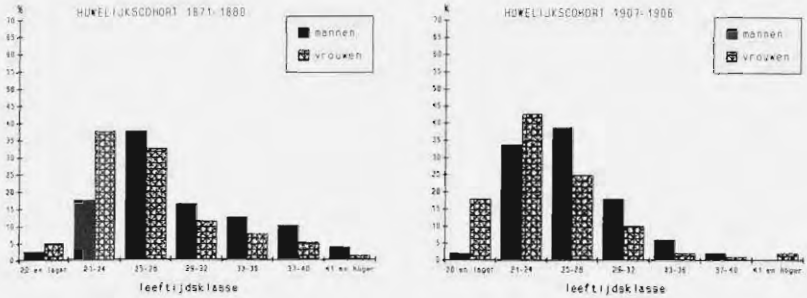

gemiddelde huwelijksleeftijd van alle huwelijken in Heerlen kunnen we echter opmaken dat dit niet het geval is geweest. Het percentage vrouwen jonger dan 21 jaar bij de huwelijkssluiting bedroeg in 1879 16,6, in 1899 22,2 en in 1920 22,4 procent.[10] De onderwaardering van deze groep vrouwen in mijn huwelijkscohorten is naar alle waarschijnlijkheid het gevolg geweest van de manier, waarop de gezinsreconstructie heeft plaatsgevonden. Het maken van een gezinsreconstructie is een tijdrovende bezigheid en het was dan ook noodzakelijk vooraf voorwaarden te stellen aan de gezinnen die in het onderzoek zouden worden betrokken. De belangrijkste voorwaarde was, dat elk huwelijk vanaf de huwelijksdatum tot en met het 45ste levensjaar van de vrouw (ofwel de huwelijksvruchtbaarheidsperiode) kon worden gevolgd. Dit was alleen mogelijk indien het gezin vanaf de huwelijksdatum tot tenminste het 45ste levensjaar van de vrouw in Heerlen bleef wonen en het huwelijk niet door dood of echtscheiding vroegtijdig werd ontbonden. Het zal duidelijk zijn dat deze criteria de representativiteit van dit onderzoek nadelig kunnen beïnvloeden. De immobiliteit impliceert waarschijnlijk een grotere bestaanszekerheid en een hogere mate van welvaart binnen deze groep ten opzichte van mobiele gezinnen. Verder zou kunnen worden gesteld dat jonge mensen een grotere mate van mobiel gedrag vertonen, omdat ze nog niet over de nodige bestaanszekerheid beschikken. Huwelijken die werden uitgesteld totdat de nodige bestaanszekerheid was verkregen, zouden dan volgens deze redenering relatief veel in mijn po-

[10] Collectie Janssen.

pulatie voorkomen, waardoor de huwelijksleeftijden hoger uitvallen dan ze in werkelijkheid zijn.

De invloed van de factor beroep op de huwelijksleeftijd

De verdeling van de huwelijksleeftijden over de beroepsgroepen verschaft ons de mogelijkheid te achterhalen, welke groep in de bevolking het meest heeft bijgedragen aan de daling van de huwelijksleeftijden in de onderzochte periode.

Tabel 10. Gemiddelde en mediane huwelijksleeftijden per beroepsgroep

	huwelijken	mannen			vrouwen		
	N	X	std	Md	X	std	Md
totaal							
ongeschoolde arbeiders	74	26	3,9	25	22	3,5	23
geschoolde arbeiders	33	28	3,9	27	26	4,5	25
kleine zelfstandigen	45	29	4,8	27	27	4,9	26
landbouwers	24	34	5,5	33	30	6,6	29
huwelijkscohort 1871-1880							
ongeschoolde arbeiders	22	27	5	27	25	3,8	24
geschoolde arbeiders	14	29	4,8	28	28	5,4	27
kleine zelfstandigen	25	29	5,5	27	27	5	25
landbouwers	18	34	6,0	33	29	6,1	27
huwelijkscohort 1907-1916							
ongeschoolde arbeiders	52	25	3,1	24	23	3,1	22
geschoolde arbeiders	19	27	2,7	26	25	3,3	25
kleine zelfstandigen	20	28	3,7	27,5	27	4,9	26
landbouwers	6	34	3,4	32,5	33	7,4	33

N = aantal gezinnen.
X = gemiddelde (afgerond).
Md = mediaan.
std = standaarddeviatie.

Ondanks het feit dat in deze tabel ook de gemiddelde huwelijksleeftijden zijn opgenomen, worden in het hierna volgende alleen de mediane huwelijksleeftijden besproken. We zien nu dat de huwelijksleeftijden onder de ongeschoolde arbeiders gedurende de hele periode niet alleen

het laagst zijn, maar ook de grootste daling vertonen. Dit is niet verwonderlijk, gezien het grote aantal mijnwerkers binnen deze groep; voor hen was het al op vroege leeftijd mogelijk goed betaalde arbeid te verrichten en zij waren dus relatief jong in staat een eigen huishouden op te zetten. De hoogste huwelijksleeftijden vinden we bij de landbouwers, waar met name de mannen gedurende de gehele periode zeer laat trouwen. Gezien het kleine aantal waarnemingen in het huwelijkscohort 1907-1916 moeten we hier echter voorzichtig zijn met het doen van uitspraken over deze groep. De sterk stijgende huwelijksleeftijden onder de boerinnen moeten dan ook met een grote korrel zout worden genomen, alhoewel van een stijging – zij het dan niet in zo'n sterke mate – best sprake kan zijn geweest. De stijgende (mediane) huwelijksleeftijden onder de vrouwen van kleine zelfstandigen kunnen hiervoor als indicatie dienen. De kleine zelfstandigen kenmerken zich in het algemeen ook door relatief hoge huwelijksleeftijden en net als bij de vrouwen heeft de huwelijksleeftijd van de mannen hier eerder de neiging te stijgen dan te dalen gedurende de onderzochte periode. De geschoolde arbeiders nemen in dit geheel een middenpositie in, maar vertonen qua ontwikkeling toch meer overeenkomsten met hun ongeschoolde beroepsgenoten dan met de overige groepen. In de periode 1871-1880 werd in deze groep, zelfs in vergelijking met de kleine zelfstandigen, nog vrij laat gehuwd in tegenstelling tot de periode 1907-1916. Opvallend is ook dat de standaarddeviaties in het tweede cohort een stuk lager liggen, waaruit we kunnen afleiden dat de identiteit van de verschillende beroepsgroepen meer vorm heeft gekregen. In afbeelding 5 komt het specifieke karakter van elke beroepsgroep duidelijk naar voren.
In afbeelding 6 is goed te zien hoe de verschillende groepen zich door de tijd heen steeds meer van elkaar gaan onderscheiden. Het is belangrijk hier nogmaals te wijzen op het geringe aantal waarnemingen met betrekking tot de landbouwers in het cohort 1907-1916.
Het voorkomen van hogere huwelijksleeftijden onder de mannen en de als gevolg daarvan ontstane leeftijdsverschillen tussen de partners, is niet gebonden aan een bepaalde beroepsgroep. Hier staat tegenover dat de stijging van het percentage gehuwde vrouwen in de leeftijdsklasse 20 jaar en lager in de groep ongeschoolde arbeiders wel typerend kan worden genoemd voor deze groep.
De daling van de huwelijksleeftijden van de mannen onder de geschoolde arbeiders vertoont een nauwe samenhang met het hoge percentage mannen in de leeftijdsklasse 25-28 jaar in het cohort 1907-1916. Ondanks het feit dat de huwelijksleeftijden in de groep kleine zelfstandigen

Afbeelding 5. Relatieve frequentieverdeling van de huwelijksleeftijden per beroepsgroep voor alle huwelijken

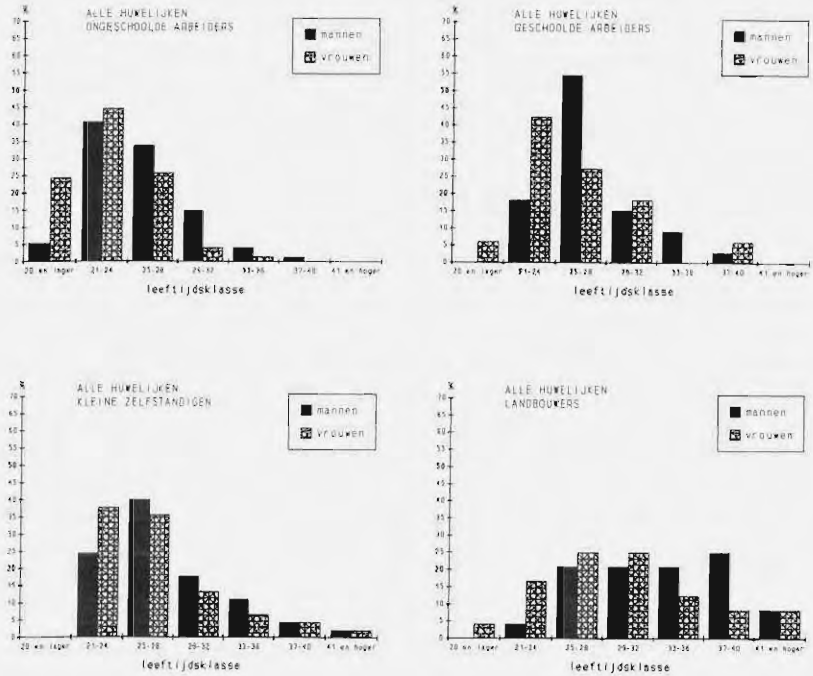

Afbeelding 6. De relatieve frequentieverdelingen van de huwelijksleeftijden per beroepsgroep

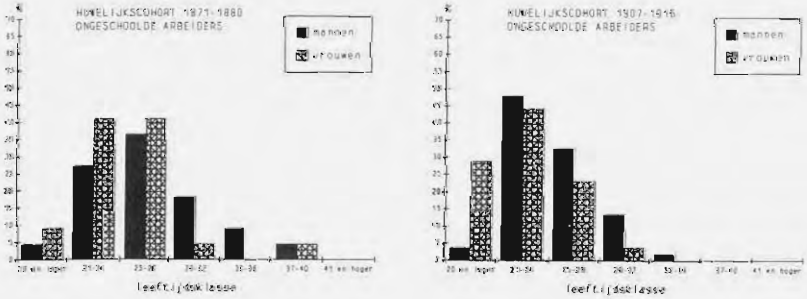

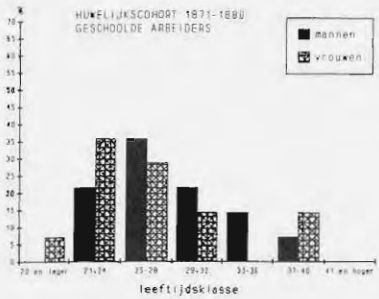

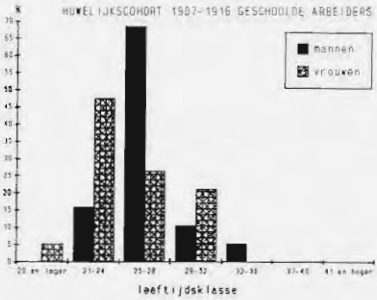

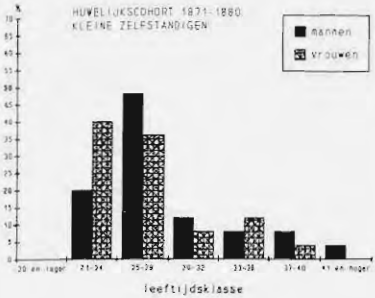

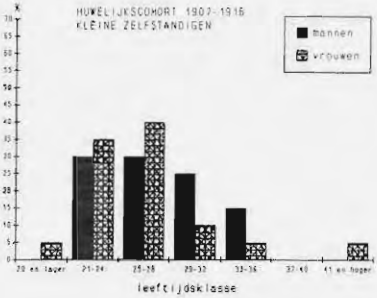

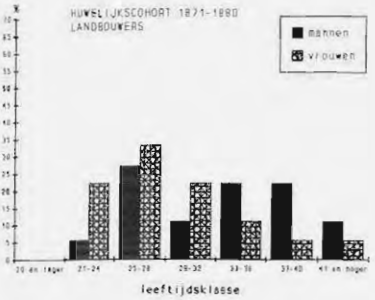

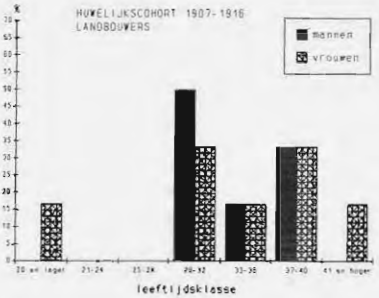

zich zowel van hoog naar laag als van laag naar hoog bewegen, lijkt de eerstgenoemde beweging de overhand te hebben gehad.
Als we de ongeschoolde en geschoolde arbeiders in één groep onderbrengen en landbouwers beschouwen als kleine zelfstandigen, dan wordt een vergelijking met Breda mogelijk.

Tabel 11. Mediane huwelijksleeftijden voor arbeiders en kleine zelfstandigen in Heerlen en Breda[11]

beroepsgroep	arbeiders		kleine zelfstandigen	
	man	vrouw	man	vrouw
plaats en periode				
Heerlen				
1871-1880	27	24,5	28	26
1907-1916	25	23	29	26,5
Breda				
1865-1894	25	25	26	25
1905-1915	23	23,5	26	24

Cijfers voor Breda zijn afkomstig uit: Engelen en Hillebrand, o.c., pag. 260.

Het maken van een vergelijking tussen deze twee steden is niet zonder gevaar, aangezien de perioden niet geheel overeenkomen. Belangrijker is echter dat men bij het samenstellen van de beroepsgroepen in Breda is uitgegaan van het beroep van de man bij het huwelijk, terwijl in deze studie ook veranderingen in het beroep van de man tijdens de onderzochte periode zijn meegenomen bij het samenstellen van de beroepsgroepen.[12] In beide steden is de arbeidersklasse verantwoordelijk geweest voor de daling van de huwelijksleeftijden en de kleine zelfstandigen hebben dit proces, met name in Heerlen, duidelijk afgeremd. Toch blijft de stijging van de huwelijksleeftijden onder de kleine zelfstandigen enigszins bevreemdend, omdat ook voor hen de werkgelegenheid, en daarmee de kans op een huwelijk, wel degelijk toenam.
Een verklaring hiervoor moeten we volgens Hofstee zoeken in het huwelijks- en voortplantingspatroon, zoals dat in West-Europa, vanaf ongeveer 1600, tot ontwikkeling kwam. Dit patroon noemt men het Malthusiaanse stelsel en het wordt gekenmerkt door een hoge huwelijksleeftijd en een relatief hoog percentage mannen en vrouwen dat nooit huwde. In zijn "ideale" vorm onderscheidt het zich verder door een vrijwel onbeperkte voortplanting binnen het huwelijk. Dit stelsel is geba-

[11] De groep arbeiders bestaat hier uit geschoolde en ongeschoolde arbeiders. De landbouwers zijn opgenomen in de groep kleine zelfstandigen. Voor Breda betreft het hier alleen katholieke huwelijken.
[12] Voor meer informatie over het samenstellen van de beroepsgroepen verwijs ik hier naar mijn doctoraalscriptie, o.c., pag. 34.

seerd op het idee van Malthus de huwelijksleeftijd te verhogen om zo zonder bewuste geboortenbeperking binnen het huwelijk het nageslacht in evenwicht te houden met de bestaansmiddelen.[13] Hofstee spreekt in dit verband liever van het agrarisch-ambachtelijk patroon. Hij is van mening dat de hoge huwelijksleeftijd en het hoge percentage nooit huwenden eerder het gevolg was van bestaande zeden, die voortvloeiden uit de in West-Europa heersende agrarisch-ambachtelijke economische orde, dan van de motivatie het nageslacht beperkt te willen houden. Deze economische orde werd gekarakteriseerd door de aanwezigheid van vele kleine zelfstandige bedrijven in de landbouw en de nijverheid. Het huishouden was zowel productie-eenheid als consumptie-eenheid, waarbinnen de vader een overheersende rol was toebedeeld. De verhoudingen binnen het ouderlijke gezin bepaalden de mate, waarin de zonen de gelegenheid kregen te huwen en een gezin te stichten. Dit kon alleen als men door het verwerven van een eigen bedrijf was verzekerd van een eigen bestaan. De mogelijkheden hiertoe waren beperkt. Als één van de zonen (meestal de oudste) het ouderlijk bedrijf wilde overnemen, dan moest hij wachten totdat zijn vader plaats voor hem wilde maken. Een andere mogelijkheid was door het verschaffen van eigen middelen een nieuw bedrijf te beginnen. Of deze middelen aanwezig waren, hing af van de economische situatie in het betreffende gebied en in welke mate die een aanslag vormde op het welzijn van het ouderlijke gezin. Men moest afstand doen van een arbeidskracht en van de helft van de kapitaalgoederen. Deze situatie leidde in veel gevallen tot het laat of zelfs niet trouwen.
Volgens Hofstee was het agrarisch-ambachtelijke stelsel er in de eerste plaats op gericht het aantal huishoudens te beperken en in de tweede plaats had dit een beperking van de omvang van het nageslacht tot gevolg. De reden was het voorkomen van welstandsverliezen.[14]
Het dalen van de gemiddelde huwelijksleeftijd en het percentage nooit huwenden in de 19de eeuw kwam voort uit veranderingen in de sociaal-economische orde (industrialisatie). Voor de groeiende groep arbeiders waren de waarden en normen van het agrarisch-ambachtelijk patroon niet langer meer van toepassing. Zij hadden geen vooruitzicht meer op een verzekerd agrarisch-ambachtelijk bestaan, zodat wachten met trouwen totdat dat wel het geval was, geen enkel nut had. De kleine zelfstandigen raakten echter niet zo snel los uit het agrarisch-ambachtelijke

[13] Hofstee, o.c., pag. 13-14.
[14] Hofstee, o.c., pag. 13-15.

stelsel, met het gevolg dat de uit dit stelsel voortvloeiende waarden en normen ten aanzien van de huwelijksleeftijd niet aan zo'n grote veranderingen onderhevig waren.[15]

Gedwongen huwelijken in het algemeen en de ontwikkeling door de tijd

Met betrekking tot het Malthusiaanse stelsel stellen Engelen en Hillebrand in hun studie naar de vruchtbaarheid in Breda: "Dit systeem van geboortenbeperking functioneerde natuurlijk alleen optimaal als het voorechtelijk geslachtsverkeer tot een minimum werd beperkt. Uitgaande van deze veronderstelling mag verwacht worden dat bij het loslaten van het restrictief huwelijkspatroon er ook een parallelle beweging in het voorechtelijke seksuele verkeer zal zijn".[16]
De enige twee manieren waarop in deze studie kan worden gemeten of er sprake was van seksueel verkeer vóór het huwelijk, is te kijken naar die huwelijken waar binnen zeven maanden na de huwelijksvoltrekking een levend kind wordt geboren en naar het voorkomen van voorechtelijke geboorten. Dit laatste deed zich voor in 2,3 procent van alle hier onderzochte huwelijken.

Tabel 12. Percentage gedwongen huwelijken, berekend over het totaal aantal huwelijken

plaats	percentage
Heerlen totaal	21,5
Heerlen huwelijkscohort 1871-1880	18,8
Heerlen huwelijkscohort 1907-1916	23,8
Breda 1865-1904	16,6
Breda 1905-1915	17,5
Duiven 1655-1795	17,6
r.-k. platteland Nederland 1812-1862	11,6

Gegevens voor de andere plaatsen zijn afkomstig uit: Breda: Engelen en Hillebrand, o.c., pag. 261; Duiven: Schuurman, o.c., pag. 166; R.-k. platteland Nederland: Th.L.M. Engelen en M.M. Meyer, Gedwongen huwelijken op het Nederlandse platteland, 1812-1862, in: *A.A.G. Bijdragen*, 22 (1979), pag. 197.

[15] Hofstee, o.c., pag. 43.
[16] Engelen en Hillebrand, o.c., pag. 260-261.

Uit tabel 12 kunnen we opmaken dat het percentage gedwongen huwelijken erg hoog is en een sterke stijging ondergaat. De stelling van Engelen en Hillebrand, dat de daling van de huwelijksleeftijden gepaard gaat met een evenredige stijging van het voorechtelijke seksuele verkeer, lijkt hier te worden bevestigd. Opvallend is het grote verschil met Breda dat, gezien de lagere huwelijksleeftijden aldaar, een hoger percentage gedwongen huwelijken zou moeten hebben. Uitgaande van het agrarische karakter van Heerlen en de toch vrij hoge huwelijksleeftijden vóór 1900, lijkt het percentage gedwongen huwelijken erg hoog in vergelijking met het r.-k. platteland in de periode 1812-1862 en in Duiven 1655-1795. Dit moet echter worden gezien als een uitvloeisel van het verschil in mentaliteit tussen stad en platteland. In het algemeen liggen de percentages gedwongen huwelijken in de steden hoger dan op het platteland.
Doordat de percentages in tabel 12 ook betrekking hebben op steriele huwelijken wordt het beeld enigszins vertekend. In tabel 13 zijn deze huwelijken uit de berekeningen weggelaten en het effect daarvan op de percentages is duidelijk merkbaar. De percentages gedwongen huwelijken in beide huwelijkscohorten vertonen nu een minder grote stijging ten opzichte van elkaar, maar laten een grotere stijging zien in vergelijking met Breda waar we de percentages nu zelfs zien dalen. Vergelijken we de daling van het percentage gedwongen huwelijken en de lagere huwelijksleeftijden in Breda met de ontwikkelingen in Heerlen, dan kan hieruit worden afgeleid dat er naast de huwelijksleeftijden als verklarende factor voor het verloop van de percentages gedwongen huwelijken nog andere factoren een rol spelen.

Tabel 13. Percentage gedwongen huwelijken, berekend over het totaal aantal niet-steriele huwelijken

plaats	percentage
Heerlen totaal	22,7
Heerlen huwelijkscohort 1871-1880	20,5
Heerlen huwelijkscohort 1907-1916	24,2
Breda 1865-1904	20,1
Breda 1905-1915	19,2
Adinkerke 1861-1880	21,4
Adinkerke 1881-1900	35,6

Gegevens voor de andere plaatsen zijn afkomstig uit: Breda: Engelen en Hillebrand, o.c., pag. 262; Adinkerke: E. Constenoble, De bevolking van Adinkerke in de 19de eeuw, in: *Handelingen van het genootschap voor Geschiedenis*, CXV (1978), afl. 1-4, pag. 103-145, aldaar pag. 110.

De invloed van de factor beroep op het percentage gedwongen huwelijken

Als we nu aannemen dat een verandering van mentaliteit ten grondslag heeft gelegen aan de daling van de huwelijksleeftijden en de stijging van het percentage gedwongen huwelijken, wat vinden we hiervan dan terug in de verschillende beroepsgroepen, gezien de onderlinge verschillen in de hoogte en het verloop van de huwelijksleeftijden tussen deze groepen?
Als we alleen de percentages met betrekking tot alle onderzochte huwelijken in beschouwing nemen, dan zou er inderdaad kunnen worden geconcludeerd dat er een duidelijk verband bestaat tussen lage huwelijksleeftijden en hoge percentages gedwongen huwelijken (zie tabel 10). Vergelijken we echter de twee huwelijkscohorten met elkaar, dan zien we dat dit verband lang niet zo duidelijk is als vermoed. De ongeschoolde arbeiders in het huwelijkscohort 1871-1880 hadden wel de laagste huwelijksleeftijden, maar niet het hoogste percentage gedwongen huwelijken. De snelle daling van de huwelijksleeftijden in deze groep vertoont daarentegen wel weer een evenwijdig verloop met de stijging van het percentage gedwongen huwelijken (zie tabel 14). Deze toename is op zijn minst fors te noemen en vormt een uniek patroon in vergelijking met de andere beroepsgroepen, waar we slechts dalingen in het percentage gedwongen huwelijken kunnen constateren. De stijging van het percentage gehuwden in de hier onderzochte periode kan dan ook in zijn geheel worden toegeschreven aan het voorechtelijke seksuele verkeer van de ongeschoolde arbeiders.
We kunnen nu ook goed zien dat het percentage gedwongen huwelijken onder de landbouwers uit het eerste huwelijkscohort vrijwel overeen komt met het percentage op het r.-k. platteland in de periode 1812-1862 (tabel 12). Dit vormt een bevestiging op het al eerder opgemerkte verschil in mentaliteit tussen stad en platteland.
De sterke daling van het percentage gedwongen huwelijken in de groep van de geschoolde arbeiders staat haaks op de daling van de huwelijksleeftijden in deze groep en benadrukt hier nog eens dat er van een vanzelfsprekend verband tussen huwelijksleeftijden en voorechtelijk seksueel verkeer geen sprake kan zijn. Het vermoeden rijst hier dat de grote stijging van het percentage gedwongen huwelijken onder de ongeschoolde arbeiders werd veroorzaakt door het in snel tempo losraken van deze groep arbeiders uit het agrarisch-ambachtelijke milieu. Een aanwijzing hiervoor vinden we terug in een studie van R. Dieteren naar

het grondbeleid en de volkshuisvesting in de mijnstreek. De schrijver constateert, dat als gevolg van het aanzwellende proletariaat "de homogeniteit van het leef- en gedragspatroon werd doorbroken".[17]

Tabel 14. Percentages gedwongen huwelijken per beroepsgroep (niet-steriele huwelijken)

	gedwongen		niet gedwongen		totaal	
periode/groep	N	%	N	%	N	%
totaal						
ongeschoolde arbeiders	24	32,4	50	67,6	74	100
geschoolde arbeiders	6	18,2	27	81,8	33	100
kleine zelfstandigen	7	15,6	38	84,4	45	100
landbouwers	2	8,3	22	91,7	24	100
huwelijkscohort 1871-1880						
ongeschoolde arbeiders	5	22,7	17	77,3	22	100
geschoolde arbeiders	2	8,6	10	71,4	14	100
kleine zelfstandigen	4	16	21	84	25	100
landbouwers	2	11,1	16	88,9	18	100
huwelijkscohort 1907-1916						
ongeschoolde arbeiders	19	36,5	33	63,5	52	100
geschoolde arbeiders	2	10,5	17	89,5	19	100
kleine zelfstandigen	3	15	17	85	20	100
landbouwers	–	–	6	100	6	100

N = aantal huwelijken.

Het hoge percentage gedwongen huwelijken onder de ongeschoolde arbeiders geeft tevens aan dat de r.-k. Kerk in Heerlen tijdens de periode 1907-1916 nog bezig was haar invloed op dit deel van de bevolking tot stand te brengen. Het georganiseerde confessionalisme kwam in de Limburgse mijnstreek pas vanaf ± 1913, onder leiding van Poels, goed van de grond. In hoeverre dit naderhand van invloed is geweest op het buitenechtelijke seksuele verkeer valt hier niet na te gaan.
Een vergelijking met Breda (tabel 15) laat zien, dat ook in deze stad gedwongen huwelijken meer voorkwamen onder de arbeiders dan onder de kleine zelfstandigen. In beide groepen loopt de hoogte van de huwelijksleeftijd evenwijdig aan het percentage gedwongen huwelijken.

[17] R. Dieteren, *Grondbeleid en volkshuisvesting in de mijnstreek. N.V. Bouwgrondmaatschappij Tijdig 1913-1963*, Assen 1964, aldaar pag. 18.

Tabel 15. Percentage gedwongen huwelijken per beroepsgroep in Heerlen en Breda[18]

groep	Heerlen 1871-1916 %	Breda 1865-1915 %
arbeiders	28	30,6
kleine zelfstandigen	13	17,1

Gegevens voor Breda: Engelen en Hillebrand, o.c., pag. 263.

Het verband tussen lage huwelijksleeftijden en hoge percentages gedwongen huwelijken is het duidelijkst terug te vinden onder de ongeschoolde arbeidersklasse, omdat juist deze groep in een snel tempo losraakt uit het agrarisch-ambachtelijke milieu.

De vruchtbaarheid

Het totaal aantal geboorten per huwelijk

Net als bij het berekenen van het percentage gedwongen huwelijken, krijgt men pas een goed beeld van het aantal geboorten per huwelijk als de steriele huwelijken uit de calculaties worden weggelaten. De steriele huwelijken zijn niet voor elke periode een constant gegeven en veroorzaken op die manier een afwijking ten opzichte van het werkelijke aantal geboorten. Steriele huwelijken kunnen een medische oorzaak hebben, maar men kan er ook bewust voor kiezen kinderloos te blijven. In het tweede geval is er sprake van bewuste geboortenbeperking en dat maakt het voorkomen van steriele huwelijken een interessant onderzoeksobject. Het probleem hierbij is echter dat niet te achterhalen valt, welk van de hierboven genoemde oorzaken aan een steriel huwelijk ten grondslag hebben gelegen.
In het huwelijkscohort 1871-1880 waren zeven van de tachtig huwelijken steriel (8,8%). De gemiddelde huwelijksleeftijd van de vrouwen in deze huwelijken bedroeg 34 jaar, waaruit kan worden afgeleid dat de

[18] De groep arbeiders bestaat hier uit geschoolde en ongeschoolde arbeiders. De landbouwers zijn opgenomen in de groep kleine zelfstandigen. Voor Breda betreft het hier alleen katholieke huwelijken.

steriele huwelijken in deze periode waarschijnlijk het gevolg zijn geweest van de toenemende steriliteit op oudere leeftijd. In het huwelijkscohort 1907-1916 komen nog slechts twee steriele huwelijken voor (2%): daarbij betrof het weliswaar jonge vrouwen (22 en 29 jaar), maar daaruit kan niet de conclusie worden getrokken dat het vrijwillig kinderloos blijven in deze periode meer voorkwam dan in de periode 1871-1880. De daling van de steriele huwelijken in de onderzochte periode kan het gevolg zijn geweest van de dalende huwelijksleeftijden of de verbeterde levensomstandigheden.
Het percentage steriele huwelijken gedurende de periode 1871-1916 bedroeg 5% en dat is in vergelijking met Breda, waar dit percentage tussen 1865-1915 9,5% bedroeg, erg laag. De daling van dit percentage in Breda van 18,7% in de periode 1865-1894 naar 8,5% in de periode 1905-1915 komt wel overeen met Heerlen.
Na de hierboven gegeven beschouwing over de steriele huwelijken mag het duidelijk zijn dat deze van invloed zijn op de berekening van het aantal geboorten per huwelijk en daardoor een vertekend beeld kunnen geven van het verloop ervan door de tijd. Een goede illustratie hiervan vinden we terug in tabel 16; laten we hier de steriele huwelijken niet buiten beschouwing, dan zou dat tot de conclusie leiden dat er in de onderzochte periode weinig verandering optrad in het aantal geboorten per

Tabel 16. Totaal aantal geboorten per huwelijk

periode/plaats	alle huwelijken				niet-steriele huwelijken			
	X	std	Md	N	X	std	Md	N
Heerlen								
totaal	6,2	3,4	6	181	6,6	3,2	71	72
huwelijkscohort 1871-1880	6,5	3,7	6	80	7,1	3,3	8	73
huwelijkscohort 1907-1916	6	3,3	6	101	6,2	3,1	6	99
Breda								
1865-1915	5,2	3,5	4	401				
1865-1894	6,5	4,0	6	113				
1905-1915	4,7	3,2	4	172				

Gegevens voor Breda: Engelen en Hillebrand, o.c., pag. 265.
N = aantal gezinnen.
X = gemiddelde.
Md = mediaan.
std = standaarddeviatie.

huwelijk. Het rekenkundig gemiddelde, en meer nog de mediaan, in de kolom niet-steriele huwelijken laat echter een duidelijke daling zien.
In Breda liggen de medianen van het aantal geboorten gedurende de periode 1865-1915 beduidend lager dan in Heerlen, maar vertonen wel een evenwijdige daling. De verschillen tussen beide steden kunnen zijn veroorzaakt door het grotere percentage protestanten onder de Bredase bevolking. Engelen en Hillebrand wijzen er echter op dat de katholieke vrouwen slechts 0,25 kinderen meer kregen dan de hervormde.[19] De oorzaken zullen eerder moeten worden gezocht in de lagere huwelijksleeftijden van de vrouwen in Heerlen, of wellicht in het op grotere schaal toepassen van geboortenbeperking in Breda.
De standaarddeviaties in beide steden geven aan dat er een vrij grote spreiding rond het gemiddelde bestaat en dat deze in Breda wat groter is dan in Heerlen. De mate waarin de spreiding rond het gemiddelde van het aantal geboorten per huwelijk in Heerlen kleiner wordt, is niet echt noemenswaardig. Een beter overzicht van de ontwikkelingen in het aantal geboorten per huwelijk verkrijgen we dan ook in afbeelding 7.
In de grafiek nemen we een beweging naar links waar; dit is goed te zien

Afbeelding 7. Relatieve frequentieverdeling van het aantal geboorten per huwelijk

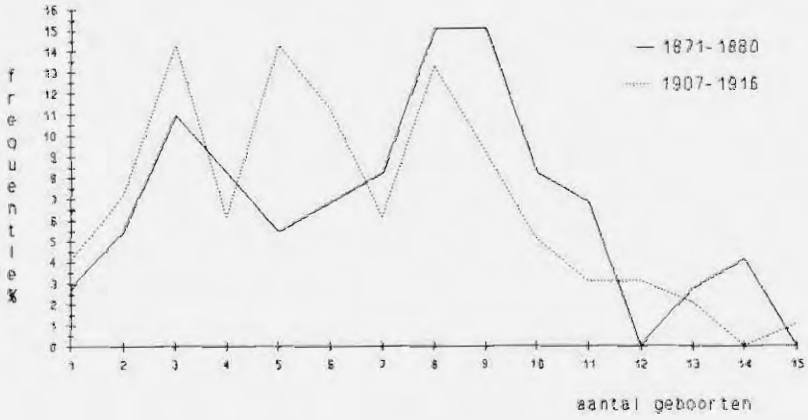

[19] Engelen en Hillebrand, o.c., pag. 267.

aan de toppen van het tweede cohort, die zich links van de top van het eerste cohort bevinden. Het percentage huwelijken met meer dan acht geboorten is in de periode 1907-1916 flink gedaald en het voorkomen van meer dan dertien geboorten is een zeldzaam verschijnsel geworden.
Als we er van uitgaan dat door de dalende huwelijksleeftijden bij de vrouwen de huwelijksvruchtbare periode langer wordt en geboortenbeperking uitblijft, dan zou dit moeten leiden tot een groter aantal geboorten per huwelijk. Gezien de hierboven beschreven daling van het aantal geboorten zou er dus sprake moeten zijn van het toepassen van geboortenbeperking. Is dat ook zo? Geboortenbeperking zal zich sneller voordoen onder de jong gehuwde vrouwen, omdat zij eerder het gewenste kinderaantal ter wereld kunnen brengen dan de vrouwen die op latere leeftijd huwen. In de onderstaande tabel kunnen we goed zien dat de vrouwen, getrouwd in de leeftijd 30-34 jaar, minder kinderen ter wereld brengen dan de vrouwen, getrouwd op lagere leeftijd, als gevolg van de kortere huwelijksvruchtbare periode.

Tabel 17. Totaal aantal geboorten per huwelijk (niet-steriel) naar huwelijksleeftijd van de vrouw

periode/plaats	huwelijksleeftijd					
	20-24 jaar			30-34 jaar		
	X	Md	N	X	Md	N
Heerlen						
totaal	7,8	8	79	4,4	5	14
huwelijkscohort 1871-1880	8,7	9	31	4,6	4,5	10
huwelijkscohort 1907-1916	7,1	8	49	4,2	5	5
Breda						
1865-1915	6,2	5	158	3,5	3	57
1865-1894	9	9,5	34	3,9	3	17
1905-1915	5,1	4	73	3,5	3	19

Gegevens voor Breda: Engelen en Hillebrand, o.c., pag. 266.
N = aantal gezinnen.
X = gemiddelde.
Md = mediaan.

De daling van het aantal geboorten per huwelijk onder de jong getrouwde vrouwen in Heerlen is echter niet van dien aard, dat we hier kunnen spreken van bewuste geboortenbeperking. Dit in tegenstelling tot Breda, waar de daling veel groter is. Het totaal aantal geboorten onder de

Nederlands Hervormde vrouwen in Breda, getrouwd in de leeftijd 20-24 jaar, bedroeg in de periode 1865-1915 gemiddeld 5,1 tegenover 6,4 bij de katholieke vrouwen.[20] Het grotere percentage protestanten in Breda heeft dan ook in zekere mate bijgedragen tot de grote verschillen tussen beide steden, maar zelfs als we dit deel van de Bredase bevolking buiten beschouwing laten, blijven de verschillen in vruchtbaarheid erg groot.

De invloed van de factor beroep op het totaal aantal geboren kinderen per huwelijk

Wat we hier te weten willen komen, is onder welke beroepsgroep geboortenbeperking het meest voorkomt dan wel als eerste haar intrede

Tabel 18. Het totaal aantal kinderen per niet-steriel huwelijk naar beroepsgroep

	alle huwelijken			huwelijksleeftijd vrouw 20-24 jaar		
groep/cohort	X	Md	N	X	Md	N
totaal						
ongeschoolde arbeiders	7	7	72	8,2	9	39
geschoolde arbeiders	5,8	5	32	7	7,5	14
kleine zelfstandigen	6,7	8	43	7,7	8	17
landbouwers	6	7	20	7,8	8,5	4
huwelijkscohort 1871-1880						
ongeschoolde arbeiders	8,2	9	22			
geschoolde arbeiders	6	5	13			
kleine zelfstandigen	7	8	23			
landbouwers	6,5	7	14			
huwelijkscohort 1907-1916						
ongeschoolde arbeiders	6,4	6	50			
geschoolde arbeiders	5,7	5	19			
kleine zelfstandigen	6,7	6	20			
landbouwers	4,7	4	6			

N = aantal gezinnen.
X = gemiddelde.
Md = mediaan.

[20] Engelen en Hillebrand, o.c., pag. 267.

doet. Bij het uitblijven van geboortenbeperking zullen de verschillen in huwelijksleeftijden tussen de beroepsgroepen leiden tot verschillen in de aantallen geboren kinderen per huwelijk.
Over de hele periode gezien, is het aantal geboorten in de groep van de kleine zelfstandigen het grootst en bij de geschoolde arbeiders het kleinst. De grootste veranderingen doen zich voor bij de ongeschoolde arbeiders, waar het mediane aantal geboorten zakt van 9 naar 6. Het gemiddelde aantal geboorten onder deze vrouwen, getrouwd in de leeftijd 20-24 jaar, laat ook een sterke daling zien van 10,1 in het eerste naar 7,1 in het tweede cohort (respectievelijk N=12 en N=28). Hieruit kunnen we afleiden dat de kans op het voorkomen van contraceptief gedrag in het tweede cohort het grootst is onder de ongeschoolde arbeidersvrouwen.[21]
De daling van het aantal geboorten onder de kleine zelfstandigen kan het gevolg zijn geweest van de gestegen huwelijksleeftijden van de vrouwen in deze groep. Ditzelfde kan worden gezegd van de groep landbouwers, zij het dan met minder zekerheid door het geringe aantal waarnemingen in het cohort 1907-1916. Opmerkelijk laag en stabiel zijn de aantallen geboorten bij de geschoolde arbeiders. Een betere voorstelling van het geheel en het verloop ervan door de tijd krijgen we in afbeelding 8.

Afbeelding 8. Relatieve frequentieverdeling van het aantal geboorten per huwelijk naar beroepsgroep

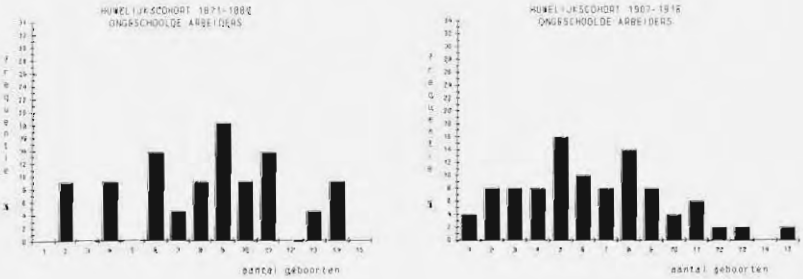

[21] De gegevens met betrekking tot de vrouwen, getrouwd in de leeftijd 20-24 jaar, zijn voor de cohorten afzonderlijk niet in tabel 18 opgenomen, omdat het aantal waarnemingen in de meeste groepen te klein was.

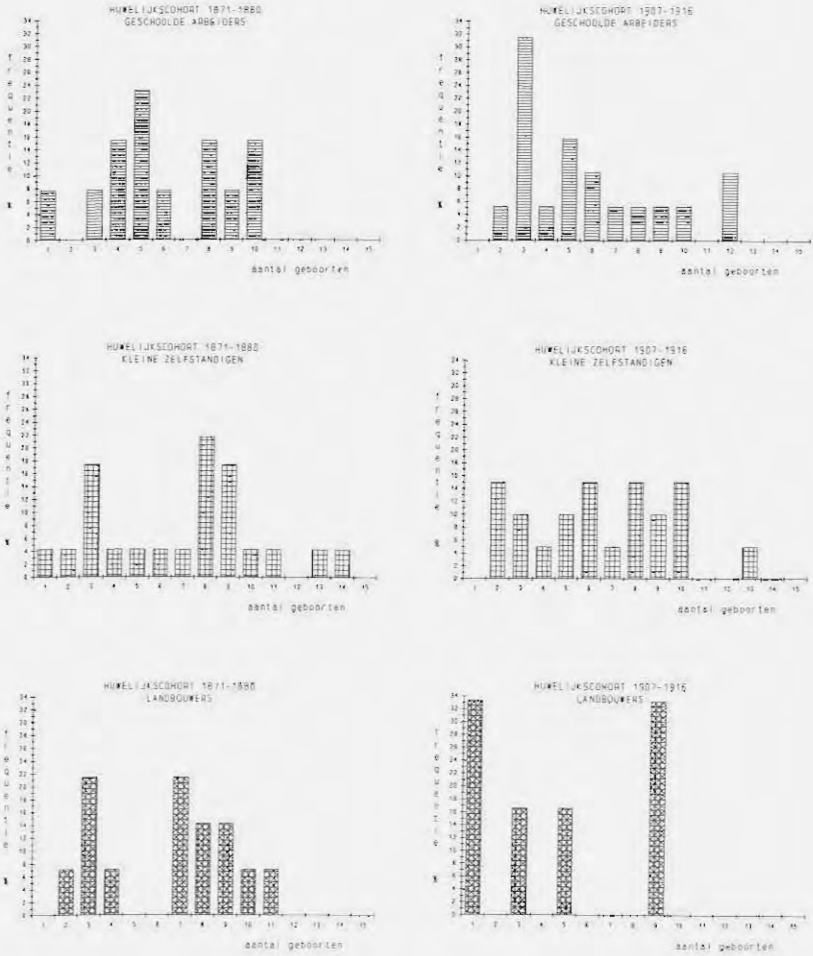

Laten we de groep landbouwers hier buiten beschouwing, dan zien we dat de toppen van de verdelingen zich naar links bewegen en dat het percentage gezinnen met vijf of minder geboorten binnen elke beroepsgroep toeneemt. Deze tendens is vooral onder de arbeiders goed waar te nemen en dan met name onder de geschoolde arbeiders. De piek met betrekking tot het percentage huwelijken waar slechts drie kinderen worden geboren, geeft aan dat de laatstgenoemde groep een uitzondering vormt op het geheel.

Tabel 19. Het aantal geboorten per niet-steriel huwelijk naar beroepsgroep in Heerlen en Breda[22]

groep/periode	alle huwelijken			huwelijksleeftijd vrouw 20-24 jaar		
	X	Md	N	X	Md	N
Heerlen 1871-1916						
arbeiders	6,6	6	104	7,9	9	53
kleine zelfstandigen	6,5	7	62	7,8	8	21
Heerlen 1871-1880						
arbeiders	7,5	8	35	9,6	9	17
kleine zelfstandigen	6,8	8	37	7,8	9	13
Heerlen 1907-1916						
arbeiders	6,2	6	69	7,1	8	36
kleine zelfstandigen	6,1	6	25	7,9	8	8
Breda 1865-1915						
arbeiders	5,9	–	85	6,2	–	34
kleine zelfstandigen	5,5	–	199	6,7	–	86

Gegevens Breda: Engelen en Hillebrand, o.c., pag. 267.
N = aantal gezinnen.
X = gemiddelde.
Md = mediaan.

Wat vinden we van deze ontwikkelingen terug, als wordt gekeken naar het aantal geboorten per huwelijk, waarbij de vrouw getrouwd is in de leeftijd 20-24 jaar? Het kleine aantal waarnemingen met betrekking tot deze huwelijken in bepaalde beroepsgroepen staat een volledig antwoord op deze vraag in de weg. Dit probleem kan enigszins worden omzeild door het aantal beroepscategorieën terug te brengen tot twee groepen (arbeiders en zelfstandigen), zoals al eerder is gedaan bij een vergelijking met Breda.
Voor zowel de periode 1871-1880 als de periode 1907-1916 zijn de mediane geboortenaantallen onder de vrouwen, getrouwd in de leeftijd 20-24 jaar, voor beide beroepsgroepen gelijk (zie tabel 19). De daling van 9 naar 8 geboorten is niet spectaculair te noemen en vormt hier zeker geen

[22] De groep arbeiders bestaat hier uit geschoolde en ongeschoolde arbeiders. De landbouwers zijn opgenomen in de groep kleine zelfstandigen. Voor Breda betreft het hier alleen katholieke huwelijken.

indicatie voor het op grote schaal toepassen van geboortenbeperking. Het gemiddelde aantal geboorten per huwelijk onder de arbeiders vertoont, in tegenstelling tot de kleine zelfstandigen, wel een duidelijke daling. Mocht er sprake zijn van geboortenbeperking, dan zal dit in ieder geval onder de arbeiders eerder voorkomen dan onder de kleine zelfstandigen.
Beide beroepsgroepen in Breda vertonen hier gedurende de periode 1865-1915 net zo min grote onderlinge verschillen als in Heerlen, alhoewel de vruchtbaarheid hier een stuk lager is.

De leeftijd van de vrouw bij de laatste geboorte

Zoals al eerder verondersteld, zal geboortenbeperking zich sneller voordoen onder de jong gehuwde vrouwen, omdat zij eerder het gewenste kinderaantal ter wereld kunnen brengen dan de vrouwen die op latere leeftijd huwen. De leeftijd van de vrouw bij de laatste geboorte kan dus ook als een indicatie dienen voor het toepassen van bewuste geboortenbeperking, namelijk hoe jonger de vrouw bij de laatste geboorte des te eerder kan worden aangenomen dat er sprake is van een bewuste keu

Tabel 20. Gemiddelde leeftijd van de vrouw bij de laatste geboorte

plaats/periode	alle huwelijken		huwelijksleeftijd vrouw 20-24 jaar		huwelijksleeftijd vrouw 30-34 jaar	
	X	N	X	N	X	N
Heerlen						
totaal	38,9	172	38,5	79	41,1	14
huwelijkscohort 1871-1880	40,6	73	40,3	31	40,9	11
huwelijkscohort 1907-1916	37,6	99	37,4	48	41,3	5
Breda						
(kath. vrouwen)						
1865-1915	36,7	365	35,9	143	–	–
(alle vrouwen)						
1865-1915	36,6	401	35,7	158	37,7	57
1865-1894	39,1	113	38,8	34	39,2	17
1905-1915	35,6	172	33,9	73	38,8	19

Gegevens Breda: Engelen en Hillebrand, o.c., pag. 269.
N = aantal gehuwde vrouwen.
X = gemiddelde.

ze het kindertal beperkt te houden. Hier staat tegenover dat hoe hoger de leeftijd van de vrouw is bij de laatste geboorte, hoe groter de kans op het uitblijven van verdere zwangerschappen is als gevolg van definitieve steriliteit. Aangezien jong getrouwde vrouwen eerder het gewenste kinderaantal bereiken, zullen zij eerder overgaan tot geboortenbeperking en zal de daling van de leeftijd van de vrouw bij de laatste geboorte in deze groep het grootst zijn.
We constateren een duidelijke daling in de leeftijd van de vrouw bij de laatste geboorte en een toenemend verschil tussen de op lagere en de op hogere leeftijd getrouwde vrouwen. Opmerkelijk is de lichte stijging in de groep Heerlense vrouwen, getrouwd in de leeftijd 30-34 jaar. De leeftijd waarop de vrouwen hun laatste kind krijgen, ligt in Breda gemiddeld een stuk lager en daalt meer dan in Heerlen. Onbeperkte vruchtbaarheid kwam in Heerlen meer voor dan in Breda, waaruit kan worden afgeleid dat bewuste geboortenbeperking in de laatstgenoemde stad, met name aan het begin van de 20ste eeuw, op grotere schaal werd toegepast. Zelfs als we de invloed van het percentage protestanten in de bevolking uitschakelen, baren de vrouwen in Breda op veel lagere leeftijd hun laatste kind.
Ook uit deze cijfers kunnen we, net als bij de aantallen geboorten per huwelijk, niet de conclusie trekken dat het toepassen van bewuste geboortenbeperking in Heerlen al op grote schaal ingang had gevonden. De dalende leeftijden van de vrouw bij de laatste geboorte geven echter wel veranderingen in die richting aan.

De invloed van de factor beroep op de leeftijd van de vrouw bij de laatste geboorte

Bij het maken van de gezinsreconstructies moesten de betreffende gezinnen tenminste tot en met het 45ste levensjaar van de vrouw kunnen worden gevolgd, omdat de vrouw tot deze leeftijd wordt geacht vruchtbaar te zijn. Het aantal vrouwen dat na hun 45ste jaar nog een kind kreeg, bedroeg in het eerste cohort 14% en in het tweede cohort 10% van het totale aantal niet-steriele huwelijken. Aangezien er gezinnen waren die na het 45ste levensjaar van de vrouw uit de gemeente vertrokken, wijken deze percentages enigszins af van de werkelijkheid. Voor het tweede cohort is de afwijking het grootst, omdat hier minder gezinnen na de 45ste verjaardag van de vrouw konden worden gevolgd.

De berekening van de leeftijd van de vrouw bij de laatste geboorte kan dus vooral voor het tweede cohort een lagere leeftijd suggereren dan het werkelijke gemiddelde. Terecht kan hier worden opgemerkt dat deze afwijkingen ook het totaal aantal geboorten per huwelijk kunnen hebben beïnvloed; het verstorende effect werkt echter in grotere mate door in de leeftijden dan in het aantal geboorten. De verschillen in de hoogte en het aantal van de extreme waarden tussen beide cohorten is vooral daar van invloed, waar het kleine aantallen observaties betreft. Bij de bestudering van de diverse beroepsgroepen is toch besloten alle vrouwen die na hun 45ste jaar nog een kind krijgen in de berekeningen op te nemen. Uitsluiting van deze groep zou te veel ten koste gaan van het totale aantal waarnemingen.

Tabel 21. Leeftijd van de vrouw bij de laatste geboorte per beroepsgroep

groep/cohort	alle huwelijken			huwelijksleeftijd vrouw 20-24 jaar		
	X	Md	N	X	Md	N
totaal						
ongeschoolde arbeiders	37,7	38	72	38,4	38	39
geschoolde arbeiders	38,8	39	32	38,0	40	14
kleine zelfstandigen	39,7	41	43	36,7	38	17
landbouwers	41,0	43	20	40,8	44	4
huwelijkscohort 1871-1880						
ongeschoolde arbeiders	41,6	41,5	50			
geschoolde arbeiders	40,1	39	19			
kleine zelfstandigen	40,2	42	23			
landbouwers	40,1	42,5	14			
huwelijkscohort 1907-1916						
ongeschoolde arbeiders	36,0	36,5	46			
geschoolde arbeiders	37,9	38	18			
kleine zelfstandigen	39,1	38	18			
landbouwers	43,1	44,5	4			

N = aantal gehuwde vrouwen.
X = gemiddelde.
Md = mediaan.

Was de leeftijd waarop de vrouwen van ongeschoolde arbeiders hun laatste kind kregen in de periode 1871-1880 gemiddeld nog het hoogst,

in de periode 1907-1916 is deze tot onder het niveau van de overige groepen gedaald. De gemiddelde leeftijd waarop een vrouw van een ongeschoolde arbeider, getrouwd in de leeftijd 20-24 jaar, haar laatste kind ter wereld bracht, bedroeg in het eerste cohort 41,3 jaar (N=9) tegenover 35,3 jaar (N=30) in het tweede cohort (voor de andere beroepsgroepen kunnen hierover voor beide cohorten afzonderlijk geen uitspraken worden gedaan, gezien het kleine aantal waarnemingen). De grote veranderingen binnen deze groep vrouwen wijzen steeds meer in de richting van het bewust toepassen van geboortenbeperking. We kunnen in ieder geval zeggen dat dit hier méér voorkwam dan in andere beroepsgroepen. De vrouwen van geschoolde arbeiders en kleine zelfstandigen brengen hun laatste kind ook op lagere leeftijd ter wereld, maar deze daling is lang niet zo overtuigend. Het grote verschil tussen de vrouwen van de kleine zelfstandigen en de boerinnen gedurende de hele periode is een beetje merkwaardig, als we bedenken dat deze twee groepen qua achtergrond toch meer overeenkomsten hebben dan zelfstandigen en arbeiders.

Tabel 22. Leeftijd van de vrouw bij de laatste geboorte per beroepsgroep in Heerlen en Breda[23]

cohort/groep	alle huwelijken		huwelijksleeftijd vrouw 20-24 jaar	
	X	N	X	N
Heerlen 1871-1916				
arbeiders	38	104	38,6	58
kleine zelfstandigen	40,1	62	37,5	22
Breda 1865-1915				
arbeiders	37	85	36,7	34
kleine zelfstandigen	36,9	199	36	84

Gegevens Breda: Engelen en Hillebrand, o.c., pag. 270.
N = aantal gehuwde vrouwen.
X = gemiddelde.

De hier gepresenteerde cijfers vormen geen eenduidig beeld. De gemiddelde leeftijd van de arbeidersvrouwen bij de laatste geboorte is in

[23] De groep arbeiders bestaat hier uit geschoolde en ongeschoolde arbeiders. De landbouwers zijn opgenomen in de groep kleine zelfstandigen. Voor Breda betreft het hier alleen katholieke huwelijken.

Heerlen duidelijker dan bij de vrouwen van kleine zelfstandigen. In Breda vallen de verschillen tussen de twee groepen nauwelijks op. De enige overeenkomst is dat de arbeidersvrouwen, getrouwd in de leeftijd 20-24 jaar, in beide steden op latere leeftijd hun laatste kind krijgen.

Spatiëring geboorten

De aanwezigheid van geboortenbeperking kan ook worden onderzocht door te kijken naar de tijd die verloopt tussen de opeenvolgende geboorten. Daarbij wordt een onderscheid gemaakt tussen het gemiddelde interval (dit is de gemiddelde tijd, verlopen tussen alle geboorten) en het laatste interval (dit is de tijd, verlopen tussen de voorlaatste en laatste geboorte).[24] Kleine geboortenintervallen impliceren het ontbreken van contraceptief gedrag, omdat de vrouw haar vruchtbaarheid volledig benut. Grote intervallen wijzen op het tegendeel, maar dan moet wel rekening worden gehouden met de afnemende vruchtbaarheid op latere leeftijd. Vrouwen die op latere leeftijd huwen, worden aldus verondersteld minder vruchtbaar te zijn dan jong gehuwde vrouwen, zodat de gemiddelde intervallen onder de eerste groep logischerwijze groter zullen zijn (zie tabel 23).
Alleen voor de laatste intervallen zien we een duidelijke stijging optreden en dan met name onder de jong gehuwde vrouwen. De stijging van gemiddelde intervallen in deze groep is minder significant. De veronderstelling dat jong gehuwden hun kinderen sneller achter elkaar krijgen dan op hogere leeftijd gehuwde vrouwen blijkt, over de gehele periode gezien, niet te kloppen. De verschillen tussen deze twee groepen vrouwen nemen met betrekking tot het laatste interval wel flink toe.
Bij de interpretatie van de intervallen moet men voorzichtig te werk gaan, omdat meerdere factoren een rol kunnen spelen bij de totstandkoming ervan. Op de eerste plaats beïnvloedt het krijgen van kinderen de vruchtbaarheid nadelig, doordat na elke bevalling de kans op definitieve steriliteit toeneemt. De veronderstelde hogere vruchtbaarheid onder de jong getrouwde vrouwen wordt dus enigszins gecompenseerd door de toenemende onvruchtbaarheid na iedere bevalling. Ten tweede kan de zuigelingensterfte een rol spelen als het geven van borstvoeding

[24] Deze methode werd ontwikkeld door J. Dupâquier en M. Lachiver. Zie hiervoor: Les débuts de la contraception en France, ou les deux malthusianismes, in: *Annales Economies Sociétés Civilisations*, 24 (1969), pag. 1.391-1.406.

Tabel 23. Gemiddelde en laatste geboortenintervallen in maanden[25]

plaats/periode	alle huwelijken		huwelijksleeftijd vrouw 20-24 jaar		huwelijksleeftijd vrouw 30-34 jaar	
	LI X	GI X	LI X	GI X	LI X	GI X
Heerlen						
totaal	40	25,3	42	25,0	37	24,0
	(N=172)		(N=79)		(N=14)	
cohort 1871-1880	37	24,9	34	24,7	36	22,5
	(N= 73)		(N=31)		(N= 9)	
cohort 1907-1916	43	25,6	46	25,3	38	26,9
	(N= 99)		(N=48)		(N= 4)	
Breda						
(kath. vrouwen)						
1865-1915	40	25,1	42	25,7	–	–
(alle vrouwen)						
1865-1915	40	25,1	42	25,8	35	24,5
1865-1894	36	22,7	34	22,6	37	22,2
1905-1915	41	26,2	42	27,0	33	25,4

Gegevens Breda: Engelen en Hillebrand, o.c., pag. 271 en 272.
LI = laatste interval.
GI = gemiddelde interval.
N = aantal huwelijken.
X = gemiddelde.

onder de vrouwen de gewoonte is. Daalt de zuigelingensterfte, dan wordt de lactatie minder vaak onderbroken en neemt de post partum steriliteit in het algemeen toe, zodat de intervallen groter worden. De hierboven gepresenteerde cijfers zijn dan ook niet van dien aard dat het groter worden van de intervallen zonder meer kan worden toegeschreven aan een meer bewuste geboortenspreiding.
De situatie in Breda in de periode 1865-1915 verschilt niet veel van die in Heerlen; ook hier zien we dat de vrouwen, getrouwd in de leeftijd 20-24 jaar, hun kinderen minder snel achter elkaar krijgen dan de op hogere leeftijd getrouwde vrouwen. De ontwikkeling door de tijd heen laat echter wel duidelijke verschillen tussen de twee steden zien: de groter wor-

[25] De invloed van meerlingen is hier weggehaald door slechts de eerstgeborene hiervan in de berekeningen op te nemen. In het geval een echtpaar maar één kind kreeg, is de tijd tussen de huwelijksdatum en de geboortedatum genomen.

dende gemiddelde intervallen bij de op lagere leeftijd gehuwde vrouwen in Breda tonen aan dat men hier de geboorten bewuster ging spreiden. Opvallend is dat de intervallen in Heerlen over de gehele periode groter zijn dan in Breda. Stellen we nu dat door het kleinere aantal geboorten per huwelijk en de lagere leeftijd waarop de vrouw in Breda haar laatste kind kreeg, de vruchtbaarheid in Breda in mindere mate werd aangetast dan in Heerlen, dan kan dit als een verklaring dienen voor de kleinere intervallen in Breda. Hieruit volgt dat de stijging van de intervallen in Breda, de invloed van de zuigelingensterfte buiten beschouwing latend, zuiver het gevolg is geweest van een meer bewuste geboortenspreiding.

De invloed van de factor beroep op de geboortenintervallen

Alleen voor de groep geschoolde arbeiders kan worden geconstateerd dat de intervallen onder de "jong" gehuwden groter zijn ten opzichte van alle huwelijken. De landbouwers dienen we hier, gezien het geringe aantal waarnemingen, buiten beschouwing te laten.
Vergelijken we de beroepsgroepen onderling met betrekking tot de vrouwen, gehuwd in de leeftijd 20-24 jaar, dan zijn de intervallen onder de arbeiders groter dan bij de zelfstandigen. Zowel het laatste als het gemiddelde interval in de groep geschoolde arbeiders is duidelijk het grootst. Hieruit kan worden geconcludeerd dat geboortenspreiding het meest voorkwam in deze groep. Onder de kleine zelfstandigen komt dit fenomeen bijna niet, of althans in veel mindere mate voor.
Met betrekking tot de geboortenintervallen voor de afzonderlijke cohorten kan niet zoveel worden gezegd, omdat hier niet is na te gaan wat de invloed is geweest van de huwelijksleeftijd. Opmerkelijk is wel dat de medianen van de gemiddelde intervallen een daling laten zien. Dit verschijnsel wordt veroorzaakt door het dalende aantal geboorten per huwelijk in combinatie met de dalende leeftijd van de vrouw bij de laatste geboorte, waardoor de vrouw het totaal aantal kinderen in een kortere periode ter wereld bracht. De grotere intervallen onder de jong gehuwde Bredase arbeiders geven aan dat zij met de geboortenspreiding al een stuk verder waren gevorderd dan de arbeiders in Heerlen. Ondanks de grotere verschillen tussen beide groepen in Breda geldt voor beide steden dat de arbeiders meer aan geboortenspreiding doen dan kleine zelfstandigen.

Tabel 24. Gemiddelde en laatste geboorteninterval in maanden per beroepsgroep

groep	alle huwelijken				vrouw 20-24 jaar			
	laatste interval		gemiddelde interval		laatste interval		gemiddelde interval	
	X	Md	X	Md	X	Md	X	Md
Heerlen totaal								
ongeschoolde arbeiders	44,1	37	25,3	19	40,9	37	23,6	19
			(N=72)				(N=39)	
geschoolde arbeiders	42,1	32,5	25,8	20	54,0	48	28,2	22
			(N=32)				(N=14)	
kleine zelfstandigen	35,1	33	32,7	18	30,9	28	22,7	18
			(N=43)				(N=17)	
landbouwers	36,0	30	25,7	24	31,0	29	28,8	26,5
			(N=20)				(N= 4)	
huwelijkscohort 1871-1880								
ongeschoolde arbeiders	46,9	32	25,8	21				
			(N=22)					
geschoolde arbeiders	30,8	24	24,5	22				
			(N=13)					
kleine zelfstandigen	32,8	29	23,6	18				
			(N=23)					
landbouwers	33,8	29	25,3	24				
			(N=14)					
huwelijkscohort 1907-1916								
ongeschoolde arbeiders	42,8	38	25,1	19				
			(N=50)					
geschoolde arbeiders	49,8	38	26,8	20				
			(N=19)					
kleine zelfstandigen	37,6	37	23,8	17				
			(N=20)					
landbouwers	41,2	34,5	27,3	21				
			(N=6)					

N = aantal huwelijken.
X = gemiddelde.
Md = mediaan.

Tabel 25. Gemiddelde en laatste geboorteninterval in maanden per beroepsgroep in Heerlen en Breda[26]

groep/plaats	alle huwelijken		huwelijksleeftijd vrouw 20-24 jaar	
	LI X	GI X	LI X	GI X
Heerlen 1871-1916				
arbeiders	43,5	25,5	44,3	24,7
kleine zelfstandigen	35,4	24,3	30,9	23,9
Breda 1865-1915				
arbeiders	41,3	25,6	49,9	28,4
kleine zelfstandigen	29,0	24,4	37,0	24,3

Gegevens Breda: Engelen en Hillebrand, o.c., pag. 272.
LI = laatste interval.
GI = gemiddelde interval.
X = gemiddelde.

De leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid

In het voorafgaande zijn de huwelijksleeftijd, het totaal aantal kinderen per huwelijk en de geboortenintervallen afzonderlijk behandeld. Dit alles kan echter ook in één maat worden weergegeven, namelijk de leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid. Deze maat komt tot stand door het aantal geboorten in een bepaalde leeftijdsgroep te delen door het aantal jaren dat gehuwde vrouwen in deze groep doorbrengen. Het is hierbij gebruikelijk vijfjaarlijkse leeftijdsgroepen te hanteren (15-19, 20-24 tot en met 40-44).[27]
Bij een natuurlijk vruchtbaarheidsverloop zal de leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid eerst een stijging laten zien tot in de leeftijdsgroep 20-24 jaar, waarna een geleidelijke afname plaats vindt als gevolg van de toenemende steriliteit onder de oudere vrouwen. Indien de

[26] De groep arbeiders bestaat hier uit geschoolde en ongeschoolde arbeiders. De landbouwers zijn opgenomen in de groep kleine zelfstandigen. Voor Breda betreft het hier alleen katholieke huwelijken.
[27] Zie voor meer informatie omtrent het berekenen van deze maat: Engelen en Hillebrand, o.c., pag. 273, of J.T. Lindblad, *Statistiek voor historici*, Muiderberg 1984, aldaar pag. 84.

vruchtbaarheid na het bereiken van het hoogtepunt niet geleidelijk maar juist zeer snel daalt, is er sprake van geboortenbeperking.
Om een vergelijking met Breda en andere plaatsen mogelijk te maken, is in tabel 26 de leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid berekend over alle huwelijken.

Tabel 26. Leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid in Heerlen, Breda, Eersel en Adinkerke (ook steriele huwelijken)

leeftijdscategorie plaats/periode	15-19 jaar	20-24 jaar	25-29 jaar	30-34 jaar	35-39 jaar	40-44 jaar
Heerlen totaal	0,278	0,518	0,457	0,370	0,304	0,127
huwelijkscohort 1871-1880	0,685	0,438	0,505	0,411	0,384	0,159
huwelijkscohort 1907-1916	0,232	0,553	0,426	0,341	0,243	0,102
Breda 1865-1915	0,621	0,520	0,429	0,316	0,212	0,092
Breda 1865-1894	–	0,538	0,517	0,419	0,295	0,153
Breda 1905-1915	–	0,510	0,431	0,282	0,176	0,065
Eersel 1850-1900	–	0,521	0,509	0,437	0,420	0,187
Adinkerke 1861-1880	0,722	0,576	0,554	0,513	0,404	0,208

Gegevens Breda: Engelen en Hillebrand, o.c., pag. 274 en 275; Eersel: J. van Lieshout en B. Rikken, Huwelijk en voortplanting in een Brabants dorp. Een demografische studie over de bevolking van Eersel 1850-1920 (kandidaatsscriptie geschiedenis K.U. Nijmegen 1985), pag. 35-36; Adinkerke: Constenoble, o.c., pag. 127.

Gedurende de gehele onderzochte periode verloopt de daling van de leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid vanaf de leeftijdscategorie 25-29 jaar in Heerlen langzamer dan in Breda. In vergelijking met Eersel en Adinkerke zijn de cijfers van Heerlen, met name in de hogere leeftijdscategorieën, veel lager en ze dalen sneller. De daling van de vruchtbaarheid in Breda met betrekking tot de oudere leeftijdsgroepen vormde volgens Engelen en Hillebrand een sterke aanwijzing voor geboortenbeperking. De vruchtbaarheid in Heerlen vertoont in de periode 1907-1916 een natuurlijker verloop dan in Breda; ten opzichte van Eersel en Adinkerke is het tegendeel het geval.
Voor een grondiger analyse van het verloop van de huwelijksvruchtbaarheid in Heerlen geef ik er de voorkeur aan de steriele huwelijken uit de berekeningen weg te laten. Voor beide huwelijkscohorten resulteert dit in een hogere leeftijdsspecifieke vruchtbaarheid (zie tabel 27).

Tabel 27. Leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid (exclusief steriele huwelijken)

	15-19 jaar	20-24 jaar	25-29 jaar	30-34 jaar	35-39 jaar	40-44 jaar	theoretisch kinderaantal 20-44 jaar
totaal	0,278	0,532	0,469	0,383	0,317	0,134	9,2
vrouw voor haar 30ste jaar getrouwd		0,532	0,469	0,374	0,310	0,123	9,0
vrouw na haar 30ste jaar getrouwd				0,543	0,376	0,208	5,6
huwelijkscohort 1871-1880	0,685	0,462	0,525	0,427	0,406	0,173	10,0
huwelijkscohort 1907-1916	0,232	0,561	0,433	0,352	0,250	0,105	8,5

De verschillen tussen de twee cohorten zijn duidelijk: in het tweede cohort is de vruchtbaarheid beduidend lager, de daling begint op lagere leeftijd en verloopt sneller. Aangezien de steriele huwelijken hier niet van invloed zijn, nemen we aan dat de fecunditeit over de gehele periode constant is gebleven. Hieruit volgt dan dat de daling van de leeftijdsspecifieke vruchtbaarheid kan worden toegeschreven aan het meer bewust toepassen van geboortenbeperking. Als we de vruchtbaarheidscijfers voor een x-aantal leeftijdscategorieën optellen en dit getal vermenigvuldigen met 5 (aantal jaren per leeftijdsgroep), verkrijgen we het zogenaamde theoretische kinderaantal. Dit is het aantal kinderen dat een vrouw theoretisch gezien ter wereld brengt, als ze voor elke leeftijdscategorie over de gemiddelde vruchtbaarheid zou beschikken. In tabel 27 is in de laatste kolom het theoretisch aantal kinderen weergegeven voor de leeftijdsgroepen 20-44 jaar en we constateren hier een daling van 10 naar 8,5. Indien we de steriele huwelijken in de berekeningen opnemen (tabel 26), bedragen deze aantallen voor het eerste en tweede cohort respectievelijk 9,5 en 8,2. In Breda bedroegen deze aantallen voor de periode 1865-1894 en 1905-1915 respectievelijk 9,6 en 7,1 en daarmee zijn de aanwijzingen voor het toepassen van geboortenbeperking in Breda een stuk duidelijker dan in Heerlen. De verschillen in vruchtbaarheid tussen de "jong" en "oud" gehuwden vormen ook een aanwijzing voor geboortenbeperking. Met betrekking tot het totale aantal onderzochte huwelijken in Heerlen constateren we dat de op ho-

gere leeftijd getrouwde vrouwen vanaf hun 30ste levensjaar nog 5,6 kinderen ter wereld brengen, terwijl dit aantal onder de jong gehuwden dan nog slechts vier bedraagt.
Indien we de leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid in een grafiek weergeven, komt een natuurlijke vruchtbaarheid tot uiting in een convex, immers de vruchtbaarheid is hoog op jonge leeftijd en neemt daarna geleidelijk af. Bij een onnatuurlijk vruchtbaarheidsverloop vertoont de curve een concave, doordat de vruchtbaarheid vanaf het hoogtepunt een snelle daling ondergaat.
In afbeelding 9 vertoont het huwelijkscohort 1871-1880 nog een duidelijke convex in tegenstelling tot het tweede cohort. Opvallend is het bijna constant blijven van de vruchtbaarheid tussen de leeftijdsgroepen 30-34 en 34-39 jaar in het eerste cohort.

Afbeelding 9. Leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid per huwelijkscohort

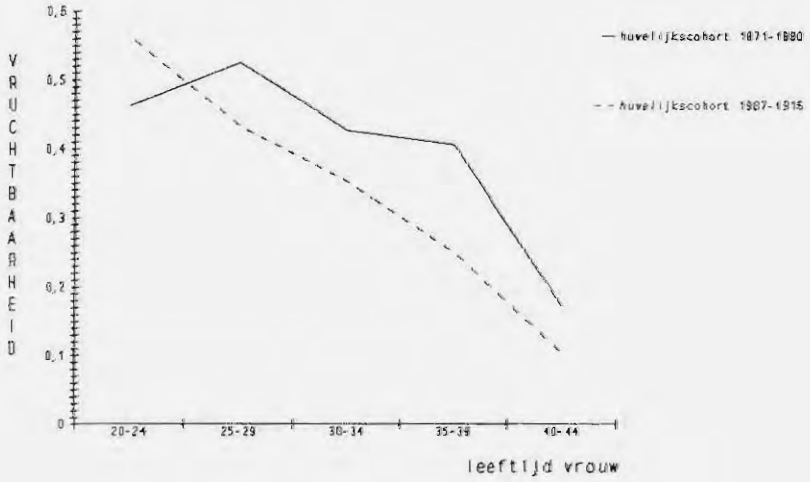

De invloed van de factor beroep op de leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid

Met betrekking tot het totale aantal onderzochte huwelijken vertonen de kleine zelfstandigen de hoogste vruchtbaarheid. Zij worden op de voet gevolgd door de landbouwers.

Tabel 28. Leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid per beroepsgroep (exclusief steriele huwelijken)

groep	20-24 jaar	25-29 jaar	30-34 jaar	35-39 jaar	40-44 jaar	theoretisch kinderaantal 20-44 jaar
totaal						
ongeschoolde arbeiders	0,570	0,447	0,341	0,285	0,114	8,8
geschoolde arbeiders	0,480	0,458	0,373	0,327	0,119	8,8
kleine zelfstandigen	0,467	0,563	0,457	0,344	0,149	9,9
landbouwers	0,509	0,427	0,423	0,376	0,215	9,8
huwelijkscohort 1871-1880						
ongeschoolde arbeiders	0,506	0,551	0,440	0,453	0,173	10,6
geschoolde arbeiders	0,632	0,496	0,402	0,414	0,139	10,4
kleine zelfstandigen	0,311	0,566	0,429	0,388	0,174	9,3
landbouwers	0,457	0,439	0,426	0,371	0,200	9,5
huwelijkscohort 1907-1916						
ongeschoolde arbeiders	0,585	0,407	0,299	0,212	0,088	8,0
geschoolde arbeiders	0,397	0,440	0,357	0,274	0,105	7,9
kleine zelfstandigen	0,638	0,560	0,489	0,289	0,118	10,5
landbouwers	0,600	0,335	0,412	0,392	0,252	10,0

Een merkwaardig verschijnsel is de stijging onder de kleine zelfstandigen in het huwelijkscohort 1907-1916 (de groep landbouwers laten we hier buiten beschouwing, omdat het aantal waarnemingen in deze groep te klein is om uitspraken over te doen). Een verklaring voor deze stijging kan niet worden gezocht in een daling van de huwelijksleeftijden in combinatie met het uitblijven van geboortenbeperking. In tabel 10 hebben we immers kunnen zien dat de huwelijksleeftijd van de vrouwen van de kleine zelfstandigen eerder de neiging had te stijgen dan te dalen in de onderzochte periode. De verklaring moet waarschijnlijk worden gezocht in algemene verbetering van de gezondheidstoestand en de intensivering van de zwangerschapsbegeleiding. De daling onder de beide groepen arbeiders is overduidelijk. In afbeelding 10 en 11 komen de verschillen tussen de groepen beter tot uitdrukking. Voor het laatste cohort is de groep landbouwers om eerder genoemde redenen weggelaten.
De hogere vruchtbaarheid onder de arbeiders ten opzichte van de kleine zelfstandigen en de landbouwers in het huwelijkscohort 1871-1880 wordt op de eerste plaats veroorzaakt door de hogere vruchtbaarheid

Afbeelding 10. Leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid per beroepsgroep 1871-1880 (alle niet-steriele huwelijken)

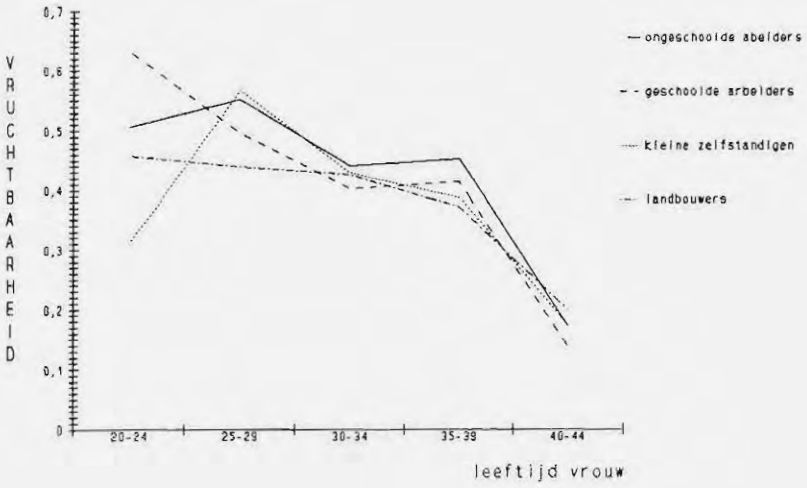

van de arbeidersvrouwen in de leeftijd 20-24 jaar. Op de tweede plaats is dit het gevolg geweest van de stijgende vruchtbaarheid tussen de leeftijdsgroepen 30-34 en 35-39 jaar.

De oorzaak van deze stijging kan misschien worden gevonden in een hogere zuigelingensterfte, waarbij men het verlies van kinderen wilde compenseren. Een hoge zuigelingensterfte kan bovendien, indien er borstvoeding werd gegeven, gepaard zijn gegaan met een kortere post partum steriliteit. Hier wordt vooruitgelopen op de paragraaf over zuigelingen- en kindersterfte, maar ik acht het van belang deze eventuele relatie hier nader te onderzoeken. De arbeidersvrouwen in de leeftijd 30-39 jaar brachten gezamenlijk 73 kinderen ter wereld, waarvan er 14 (19,2%) als zuigeling overleden. De totale zuigelingensterfte onder de arbeiders in dit cohort bedroeg 15,7% en ligt dus beduidend lager. De boerinnen en vrouwen van kleine zelfstandigen in dezelfde leeftijdsklasse kregen 70 kinderen, waarvan er 13 (18,6%) als zuigeling overleden. De totale zuigelingensterfte bedroeg hier 17,1%. De gemiddelde huwelijksleeftijd van de vrouw bedroeg in de periode 1871-1880 27 jaar, zodat de oorzaak van de hogere zuigelingensterfte minimaal acht en maximaal twaalf jaar verderop moet liggen. Dit komt ruwweg neer op de periode 1879-1892. In tabel 10 zien we dat de zuigelingensterfte tussen 1880 en

1890 stijgt van 27,3 naar 31,9 procent. Kortom, de stijgende vruchtbaarheid in de leeftijdsgroep 35-39 jaar loopt evenwijdig aan de stijging van de zuigelingensterfte.
In afbeelding 11 zien we dat het vruchtbaarheidsverloop onder de ongeschoolde arbeiders een duidelijke concave curve vertoont. De vruchtbaarheid onder de geschoolde arbeiders bereikt haar piek op een lager niveau dan die van de ongeschoolde arbeiders, maar neemt wel geleidelijker af. De kleine zelfstandigen vertonen een natuurlijke vruchtbaarheid, die duidelijk tot uiting komt in de convex. Hieruit kunnen we afleiden dat de aanwijzingen voor het toepassen van bewuste geboortenbeperking onder de arbeiders het sterkst zijn.
Met betrekking tot Breda kan hier nog worden vermeld dat ook daar gedurende de periode 1865-1915 de kleine zelfstandigen vruchtbaarder waren dan de arbeiders. De arbeidersvrouw en de vrouw van de kleine zelfstandige kregen hier vanaf hun 20ste tot aan hun 45ste levensjaar respectievelijk 7,8 en 8,4 kinderen.[28]

Afbeelding 11. Leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid per beroepsgroep 1907-1916 (alle niet-steriele huwelijken)

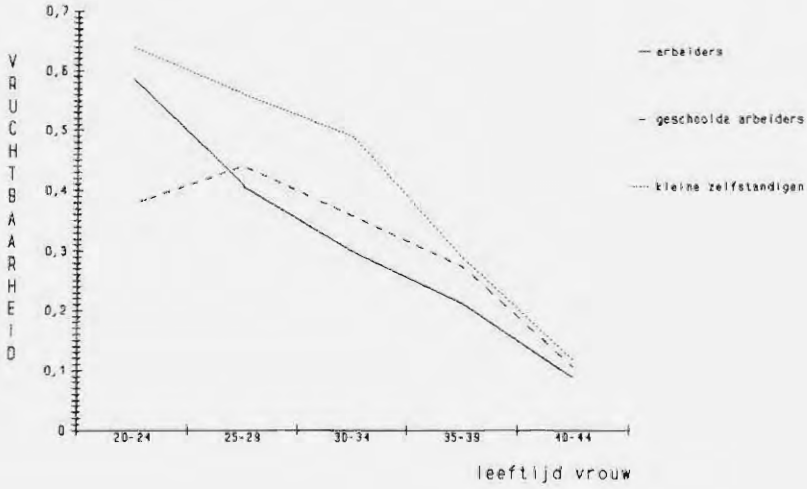

[28] Engelen en Hillebrand, o.c., pag. 277.

De zuigelingen- en kindersterfte

De demografische transitietheorie veronderstelt een oorzakelijk verband tussen de daling van de zuigelingen- en kindersterfte enerzijds en de daling van de vruchtbaarheid anderzijds: door de daling van de zuigelingen- en kindersterfte bereikte men eerder het gewenste aantal kinderen en trachtte men met het toepassen van bewuste geboortenbeperking een grotere gezinsomvang te voorkomen.
Eerder hebben we kunnen constateren dat de zuigelingen- en kindersterfte in de gemeente Heerlen pas na 1910 sterk begon te dalen. In de paragraaf over de leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid zagen we dat de vruchtbaarheid in het eerste cohort lager lag dan in het laatste. Toch kunnen we hier niet ongezien de conclusie trekken dat de daling van de vruchtbaarheid het gevolg is geweest van de daling van de zuigelingen- en kindersterfte; de oorzaken die aan de daling van de vruchtbaarheid ten grondslag hebben gelegen, kunnen heel uiteenlopend zijn geweest. Zo stelt Hofstee bijvoorbeeld, dat de daling van de vruchtbaarheid het gevolg was van een verandering in de geestesgesteldheid die de aanvaarding van het "moderne cultuurpatroon" mogelijk maakte. Hiermee wordt bedoeld dat de mensen bereid waren hun gedrag te veranderen (toepassen van geboortenbeperking), als dat zou kunnen leiden tot een verbetering van hun levensomstandigheden.[29] Kortom, de causale relatie tussen de daling van de zuigelingen- en kindersterfte enerzijds en de daling van de huwelijksvruchtbaarheid anderzijds kan nooit echt worden bewezen. Engelen en Hillebrand vatten dit probleem als volgt samen: "Men kan het verband hooguit aannemelijk maken. Die aannemelijkheid wordt groter indien de tijdsvolgorde logisch is (eerst daling sterfte en dan daling geboorten) en indien naar sociale lagen gedifferentieerd geboortenbeperking eerder of meer optreedt bij groepen die ook eerder of meer daling in de sterfte op leeftijd ervaren".[30]
De sterftecijfers in het huwelijkscohort 1907-1916 liggen beduidend lager dan in het eerste cohort. De zuigelingensterfte daalde met bijna de helft, van 16,2 naar 8,7 procent; de daling van de kindersterfte is minder groot. In Breda daalt de kindersterfte sneller dan de zuigelingensterfte en vertoont daarmee een opmerkelijk verschil met de daling van de kindersterfte in Heerlen. Ook in Breda is echter sprake van een halvering van de zuigelingensterfte.

[29] Hofstee, o.c., pag. 13-64.
[30] Engelen en Hillebrand, o.c., pag. 279.

Tabel 29. Zuigelingen- en kindersterfte[31]

plaats/periode	geboorten	sterfte 0-12 mnd. N	%	3-60 mnd. N	%	0-60 mnd. N	%
Heerlen							
totaal	1.132	137	12,1	65	5,7	202	17,8
huwelijkscohort 1871-1880	520	84	16,2	35	6,7	119	22,9
huwelijkscohort 1907-1916	612	53	8,7	30	4,9	83	13,6
Breda							
totaal 1865-1915	2.100	264	12,6	91	4,3	355	16,9
huwelijkscohort 1865-1894	740	119	16,1	53	7,2	172	23,2
huwelijkscohort 1905-1915	810	72	8,9	20	2,5	92	11,4

Gegevens Breda: Engelen en Hillebrand, o.c., pag. 279.
N = aantal sterfgevallen.

Het is voor Heerlen niet mogelijk na te gaan of de daling van de zuigelingensterfte eerder begon dan de daling van de vruchtbaarheid. In Breda bleek dit wel mogelijk, omdat de onderzoekers aldaar drie cohorten hadden samengesteld, waardoor zij een beter inzicht konden krijgen in het verloop van de zuigelingensterfte en de vruchtbaarheid door de tijd heen. Engelen en Hillebrand komen echter tot de conclusie dat de dalende zuigelingensterfte slechts bij het begin van de vruchtbaarheidsdaling een rol speelt en daarna haar verklarende waarde verliest.[32]
De oorzaken van de daling van de zuigelingensterfte in Heerlen zijn eerder al uitvoerig ter sprake gekomen.

De invloed van de factor beroep op de zuigelingen- en kindersterfte

In de voorafgaande paragraaf is aangegeven dat, door het ontbreken van een derde cohort, het veronderstelde verband tussen de daling van de zuigelingensterfte en de daling van de vruchtbaarheid niet kan worden getoetst. In het hierna volgende kunnen we wel proberen na te gaan

[31] De zuigelingensterfte heeft betrekking op kinderen die overlijden vóór hun eerste verjaardag. De kindersterfte is hier gedefinieerd als de sterfte die optreedt in de leeftijd 13-60 maanden.
[32] Engelen en Hillebrand, o.c., pag. 279.

Tabel 30. Zuigelingen- en kindersterfte beroepsgroep[33]

plaats/periode	geboorten	sterfte 0-12 mnd. N	%	3-60 mnd. N	%	0-60 mnd. N	%
ongeschoolde arbeiders	504	63	12,5	30	6	93	18,5
geschoolde arbeiders	187	19	10,2	10	5,3	29	15,5
kleine zelfstandigen	290	40	13,8	14	4,8	54	18,8
landbouwers	119	14	11,8	10	8,4	24	20,2

N = aantal sterfgevallen.

of geboortenbeperking meer voorkomt onder die beroepsgroepen, waarin de zuigelingensterfte het kleinst is.
De zuigelingensterfte is het kleinst onder de geschoolde arbeiders en in deze groep vinden we ook de laagste waarden voor het totale aantal geboorten per huwelijk. De groep met de hoogste zuigelingensterfte betreft hier de kleine zelfstandigen en daarvan weten we dat het aantal geboorten per huwelijk het hoogst was. Er lijkt dus inderdaad een verband te bestaan tussen een hoge zuigelingensterfte en een hoge vruchtbaarheid. Het gaat echter te ver ook de geboortenbeperking hieraan te verbinden. De zuigelingensterfte in de groep ongeschoolde arbeiders is ook hoog. Het vruchtbaarheidsverloop in deze groep bevat echter wel aanwijzingen voor het toepassen van geboortenbeperking.
Hoe moeten deze verschillen in de sterfte op jonge leeftijd tussen de beroepsgroepen worden verklaard? Een belangrijke factor kan de wijze van voeden zijn geweest. Het geven van kunstmatige voeding verhoogt namelijk de kans op sterfte onder de zuigelingen; de kans dat men bij het bereiden van de voeding besmet water gebruikte was niet gering. Bovendien wisten de mensen niet altijd even goed wat men een zuigeling wel en niet te eten kon geven, met als gevolg dat de baby te zwaar te verteren voedsel naar binnen kreeg. Door het geven van borstvoeding wordt dit voorkomen; bovendien bevat de moedermelk antistoffen, waardoor het kind in een vroeg stadium een bepaalde mate van immuniteit kan opbouwen. Kan de hoge zuigelingensterfte onder de kleine zelfstandigen het gevolg zijn geweest van het ontbreken of het in mindere mate geven van natuurlijke voeding? Dit kan tot op zekere hoogte wor-

[33] De zuigelingensterfte heeft betrekking op kinderen die overlijden vóór hun eerste verjaardag. De kindersterfte is hier gedefinieerd als de sterfte die optreedt in de leeftijd 13-60 maanden.

den nagegaan door gebruik te maken van de borstvoedingshypothese. Deze komt in het kort op het volgende neer: er bestaat een statistisch verband tussen het geven van borstvoeding en de duur van de post partum steriliteit. Zolang de moeder borstvoeding geeft, is de kans dat ze weer zwanger wordt kleiner dan wanneer ze dat niet zou doen. Overlijdt het kind echter binnen het eerste levensjaar dan valt de borstvoeding weg; hierdoor wordt de vrouw weer sneller vruchtbaar en de kans op een nieuwe zwangerschap groter. Een hoge zuigelingensterfte leidt op deze manier tot een hogere vruchtbaarheid.[34] In het hierna volgende zal worden gekeken naar de grootte van de intervallen van enerzijds die geboorten, waarbij het voorafgaande kind binnen twaalf maanden is overleden, en anderzijds de geboorten, waarbij het voorafgaande kind is blijven leven. Indien de eerstgenoemde geboortenintervallen duidelijk kleiner zijn dan de laatstgenoemde, vormt dit een indicatie voor het geven van borstvoeding.

Tabel 31. Gemiddelde geboortenintervallen in maanden

	gemiddelde interval voorafgaande kind overleden (< 12 mnd.) X	gemiddelde interval voorafgaande kind blijven leven X
totaal	20,08	27,09
huwelijkscohort 1871-1880	20,04	26,08
huwelijkscohort 1907-1916	20,15	27,91
ongeschoolde arbeiders	19,38	27,30
geschoolde arbeiders	19,71	27,87
kleine zelfstandigen	19,81	25,51
landbouwers	24,50	26,03

X = gemiddelde.

Over de gehele periode constateren we duidelijke verschillen tussen beide intervallen. Voor de afzonderlijke beroepsgroepen kunnen we hier concluderen dat het geven van borstvoeding méér voorkwam onder de beide groepen arbeiders dan onder de kleine zelfstandigen en de landbouwers. Opmerkelijk is hier dat het verschil tussen beide interval-

[34] C. Vandenbroeke, F. van Poppel en A.M. van der Woude, De zuigelingen- en kindersterfte in België en Nederland in seculair perspectief, in: *Bevolking en Gezin*, (1983), Supplement, pag. 85-115.

len onder de landbouwers het kleinst is (1,53 maanden) en dat in deze groep niet de hoogste zuigelingensterfte voorkomt. Van een duidelijk verband tussen hoge zuigelingensterfte en het in mindere mate geven van borstvoeding is hier dus geen sprake. De oorzaken van de verschillen in zuigelingensterfte zullen dan ook elders moeten worden gezocht. Wat kunnen we hier nog zeggen met betrekking tot de langere post partum steriliteit als gevolg van het geven van borstvoeding en het effect daarvan op de vruchtbaarheid? In die groepen waar het geven van borstvoeding in mindere mate voorkomt, herstelt de vruchtbaarheid van de vrouw sneller en is de kans op een volgende zwangerschap groter dan in die groepen waar het geven van borstvoeding meer voorkomt. Hiervan uitgaande zal een vrouw die geen of weinig borstvoeding geeft meer kinderen ter wereld brengen. In tabel 18 hebben we kunnen zien dat de vrouwen van ongeschoolde arbeiders, getrouwd in de leeftijd 20-24 jaar, gemiddeld meer kinderen ter wereld brachten dan de vrouwen van kleine zelfstandigen en landbouwers. Het veronderstelde verband tussen het in mindere mate voorkomen van borstvoeding en een hogere vruchtbaarheid is niet duidelijk aanwezig.

Het effectief kindertal

Als nu het totaal aantal geboorten per huwelijk wordt verminderd met het totaal aantal gestorven kinderen per huwelijk, verkrijgen we het effectief kindertal. Hierbij wordt ervan uitgegaan dat het overlijden van kinderen het meest voorkomt in de leeftijd 0-5 jaar.

Tabel 32. De invloed van de kindersterfte op de gezinsgrootte

groep	gezinnen	geboorten	sterfte < 5 jaar	geboorten X	effectief kindertal
totaal	172	1.132	202	6,58	5,41
huwelijkscohort 1871-1880	73	520	119	7,12	5,49
huwelijkscohort 1907-1916	99	612	83	6,18	5,34
ongeschoolde arbeiders	72	504	93	7	5,71
geschoolde arbeiders	32	187	29	5,84	4,66
kleine zelfstandigen	43	290	54	6,74	5,49
landbouwers	20	119	34	5,59	4,25

X = gemiddelde.

In het eerste cohort werden 0,94 kinderen meer geboren dan in het laatste; het verschil in het effectieve kindertal is echter tussen de cohorten maar 0,15. De grootte van het voltooide gezin is in de onderzochte periode bijna hetzelfde gebleven. Deze nivellerende werking van de kindersterfte zien we in mindere mate terug in het effectieve kindertal per beroepsgroep. In de gezinnen van de ongeschoolde arbeiders werden 1,16 kinderen meer geboren dan in de gezinnen van de geschoolde arbeiders. Het verschil in het effectieve kindertal tussen deze twee groepen is iets minder groot (1,05). Dat we het kleinste effectieve kindertal juist onder de landbouwers vinden is opmerkelijk, omdat zij, gezien hun milieu, toch meer overeenkomsten zouden moeten vertonen met de kleine zelfstandigen.

Conclusie

Kunnen we nu na al deze bevindingen concluderen dat de snelle industrialisatie in Heerlen aan het begin van deze eeuw grote veranderingen heeft veroorzaakt in het huwelijks- en voortplantingsgedrag? Anders gezegd: hebben we een duidelijke overgang kunnen waarnemen van hoge huwelijksleeftijden en ongelimiteerde vruchtbaarheid naar lage huwelijksleeftijden en anticonceptief gedrag en langs welke weg kwam dit tot stand?

Schema modernisering vruchtbaarheid[35]

huwelijksvruchtbaarheid huwelijksleeftijd	ongecontroleerd	gecontroleerd
jong	C	D
oud	A	B

In het bovenstaande schema staat A voor traditioneel voortplantingsgedrag en D voor modern. Eerder in dit artikel werd verondersteld dat de modernisering als eerste tot uitdrukking zou komen in dalende huwelijksleeftijden. Als gevolg hiervan zou de huwelijksvruchtbare perio-

[35] Engelen en Hillebrand, o.c., pag. 283. Dit schema is ontleend aan J. Matras en wordt weergegeven in R. Woods, *Population analysis in geography*, London/New York 1979, pag. 150.

de langer worden en moest men het aantal kinderen beperkt houden (A-C-D). Wat vinden we hiervan terug in het onderzoek?
We hebben kunnen zien dat het percentage gehuwden in de bevolking vanaf 1900 aanhoudend stijgt en evenwijdig verloopt aan de ontwikkeling van de mijnindustrie. De daling van de gemiddelde huwelijksleeftijd voor heel Heerlen begon al rond 1880. Met betrekking tot de onderzochte cohorten zagen we dat de huwelijksleeftijd onder de mannen minder snel daalde dan onder de vrouwen. De daling van de huwelijksleeftijd was onder de arbeiders, met name de ongeschoolde, het grootst. Onder de kleine zelfstandigen blijven de huwelijksleeftijden bijna gelijk; zij hebben eerder de neiging te stijgen dan te dalen. De landbouwers vertonen over de hele periode de hoogste huwelijksleeftijden. De groep ongeschoolde arbeiders in het cohort 1907-1916 bestaat voor 92 procent uit mijnwerkers (48 van de 52 gezinnen). Het verband tussen industrialisatie en dalende huwelijksleeftijden komt in deze groep dan ook duidelijk naar voren. Kortom, hoe "traditioneler" de beroepsgroep hoe hoger de huwelijksleeftijden.
De relatie tussen beroepsgroep en fertiliteit is niet zo eenduidig. Het totaal aantal geboorten per huwelijk voor vrouwen, gehuwd in de leeftijd 20-24 jaar was, over de hele periode gezien, het hoogst onder de ongeschoolde arbeiders. De daling van het gemiddelde aantal geboorten per huwelijk kon niet goed worden onderzocht. Toch hebben we voor de ongeschoolde arbeiders (ook bij de vrouwen, getrouwd in de leeftijd 20-24 jaar) een niet geringe daling kunnen constateren. De relatieve frequentieverdeling van het aantal geboorten per huwelijk (afbeelding 8) toont aan dat het kleiner worden van het aantal geboorten het duidelijkst waarneembaar is bij beide groepen arbeiders.
De leeftijd waarop de vrouw, getrouwd in de leeftijd 20-24 jaar, haar laatste kind krijgt, laat opnieuw geen duidelijke scheiding zien tussen lage leeftijden bij de vrouwen van loonarbeiders enerzijds en hoge leeftijden bij de vrouwen van kleine zelfstandigen en landbouwers anderzijds. Het verloop van deze leeftijden in de tijd, voor zover we daar iets over kunnen zeggen, vertoont echter bij de arbeiders een grotere neiging te dalen dan dat voor de kleine zelfstandigen en landbouwers het geval is.
Bij de bestudering van de geboortenintervallen kon worden geconcludeerd dat geboortenspreiding waarschijnlijk het meest voorkwam onder de arbeiders en dan met name de geschoolde arbeiders.
In het cohort 1871-1880 was de leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid het hoogst bij beide groepen arbeiders. Voor het eerste cohort

geldt dus zeker niet: hoe "traditioneler" het beroep hoe hoger de vruchtbaarheid. Anders is dat voor de daling van de leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid. In de paragraaf over de leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid hebben we een daling kunnen constateren gedurende de onderzochte periode. De invloed van de factor beroep kwam in de daaropvolgende paragraaf duidelijk tot uitdrukking. Bij beide groepen arbeiders treedt een duidelijke daling op in tegenstelling tot de kleine zelfstandigen, waar de leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid zelfs nog stijgt.
Hoewel de gegevens met betrekking tot de vruchtbaarheid, over de hele periode gezien, niet overal even eenduidig zijn, vinden we in het verloop van de vruchtbaarheid in de tijd de meeste aanwijzingen voor contraceptief gedrag bij de arbeiders.
Dat de daling van de huwelijksvruchtbaarheid een reactie is geweest op de sterke daling van de zuigelingen- en kindersterfte valt hier moeilijk te bewijzen. Het verband tussen een hoge zuigelingensterfte en een hoge vruchtbaarheid lijkt aannemelijk. Hier staat tegenover dat de aanwezigheid van een hoge zuigelingensterfte wel degelijk gepaard kan gaan met het optreden van contraceptief gedrag.
De daling van de zuigelingensterfte kan niet worden verklaard door veranderingen in de wijze van voeden. We hebben kunnen zien dat er geen duidelijk verband bestaat tussen het in mindere mate geven van borstvoeding en de aanwezigheid van een hogere zuigelingensterfte. Evenmin kan er worden gesproken van een duidelijk verband tussen het geven van borstvoeding en een lagere vruchtbaarheid.
Deze bevindingen brengen mij tot de conclusie dat de zuigelingensterfte hier geen belangrijke rol speelt bij de daling van de vruchtbaarheid. Het vaker optreden van contraceptief gedrag is geen reactie geweest op de dalende zuigelingensterfte, maar was een reactie op de veranderende samenleving. Een bevestiging hiervan vinden we bij de arbeiders, waar de verandering in het reproductief gedrag duidelijk via het pad A-C-D verloopt (zie schema). De kleine zelfstandigen zijn veel minder in staat hun levenshouding aan de veranderende omstandigheden aan te passen. Zij blijven er een traditioneel huwelijks- en voortplantingspatroon op nahouden.
Het van tevoren gemaakte onderscheid tussen geschoolde en ongeschoolde arbeiders enerzijds en de kleine zelfstandigen en landbouwers anderzijds bleek in diverse gevallen niet te kloppen. De geschoolde en ongeschoolde arbeiders vertoonden onderling nogal wat verschillen. Dit is niet zo verwonderlijk, aangezien deze twee groepen in sociale zin

nogal van elkaar verschillen. Anders ligt dat bij de onderlinge verschillen tussen de kleine zelfstandigen en de landbouwers. Voor deze laatste groep waren uitspraken omtrent het huwelijks- en voortplantingsgedrag niet altijd mogelijk. Toch mag het hier wel duidelijk geworden zijn dat men deze twee groepen niet zomaar op één hoop kan gooien.
Tot slot kunnen we hier zeggen dat de snelle industriële ontwikkeling in Heerlen een modernisering teweeg heeft gebracht van het huwelijks- en voortplantingsgedrag. Vergelijken we echter de ontwikkelingen in Heerlen met die in Breda, dan moeten we concluderen dat Heerlen, ondanks de snelle industriële ontwikkeling, ver achter blijft bij de ontwikkelingen in Breda. Dit toont aan dat een snelle industriële ontwikkeling alleen geen voldoende voorwaarde is voor vergelijkbare veranderingen in het huwelijks- en voortplantingsgedrag. Het agrarisch-ambachtelijke karakter van Heerlen van vóór 1900 bleef ook in het begin van de 20ste eeuw nog lang een belangrijke invloed uitoefenen. Het meer stedelijke karakter van Breda leidde er toe dat de voorwaarden voor het aannemen van het zogenaamde "moderne cultuurpatroon" daar in feite al vóór de eeuwwisseling aanwezig waren.

H.F.J.M. VAN DEN EERENBEEMT

HOE LIMBURGSE JONGENS DE VENLOSE APOTHEKER VAN DER GRINTEN IN DE NEGENTIENDE EEUW HIELPEN OP HET ONDERNEMERSPAD

Bij het onderzoek in de afgelopen jaren in het bedrijfsarchief van Océ-van der Grinten te Venlo is door mij zoveel belangwekkend materiaal opgediept, dat slechts een deel daarvan kon worden verwerkt in het onlangs verschenen boek Van boterkleursel naar kopieersystemen; de ontstaansgeschiedenis van Océ-van der Grinten 1877-1956.[1] In de hier te presenteren analyse wordt een aantal aspecten naar voren gebracht, die in genoemde studie buiten beschouwing zijn gebleven.

Apotheker Lodewijk van der Grinten maakt boterkleursel

Op een bevolking van circa achtduizend zielen telde Venlo rond 1870 niet minder dan zes apothekers. Ook met een functioneren naar de omliggende dorpen toe was dit teveel van het goede. Vandaar dat het verwerven van neveninkomsten een noodzaak was. Zo vond apotheker Schrijnen dit in het aanbieden van wierook. Volgens een geheim recept mengde hij wierookkorrels en verkocht dit mengsel aan pastoors ten behoeve van de katholieke eredienst.[2] Apotheker Lodewijk van der Grinten, die zich in april 1857 in zijn geboorteplaats had gevestigd, zocht verruiming van zijn inkomen door boterkleursel te gaan vervaardigen, in eerste instantie ten behoeve van boeren uit de omgeving.
Toen door de toename van de bevolking en de economische groei na 1850 de vraag naar zuivelproducten toenam, gingen veel boeren op de zandgronden, mede door de dalende graanprijzen, zich weer op de veehouderij toeleggen. Door het groter aanbod van boter als gevolg hiervan en door de hogere eisen die op de afzetmarkt ten aanzien van de uniformiteit bij dit artikel werden gesteld, nam de behoefte aan een kleurstof toe. De consument accepteerde niet meer, dat de winterboter een bleke kleur had. Om tot bijkleuring te komen, zodat de winterboter

[1] H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Van boterkleursel naar kopieersystemen; de ontstaansgeschiedenis van Océ-van der Grinten 1877-1956*, Leiden 1992.
[2] Apotheker Schrijnen; 50 jaar wierook, in: *Brabants Dagblad*, 24 december 1960.

de tint van de zomerboter kreeg, konden de boter producerende boeren in de apotheek van Lodewijk van der Grinten flesjes met vijftien gram kleursel kopen. Dat boeren een belangrijke klantengroep vormden voor Lodewijk van der Grinten, blijkt in 1872 uit een brief van hem aan de medicus J. Roosenburg in Den Bosch, die plaatsvervangend lid was van de Geneeskundige Raad voor Noord-Brabant en Limburg. Hij schreef daarin dat hij alle dagen voor inspectie op pad kon, behalve op zaterdag, "zijnde hier groote marktdag waarop ik mij moeijelijk kan absenteeren".[3] Aangezien ziekten en in het kielzog daarvan pijnstillende middelen niet aan een zaterdag zijn gebonden, mogen wij aannemen dat de boeren voor iets anders in de apotheek kwamen dan voor pillen. Aangezien de apotheek tevens was gericht op de verkoop van drogisterijwaren, was de zaterdag een goed moment om deze dan te betrekken, zeker voor de mensen uit de dorpen in de omgeving van Venlo. Twee jaar later komt wederom naar buiten, dat Lodewijk tijdens de zaterdagse markt niet op reis kon en zeker niet nu daarop de Venlose septemberkermis aansloot, die veel boeren naar de stad lokte.[4]

Het kleursel werd vervaardigd in een werkplaats achter de apotheek, waar orleaan, maïs-, raap- en lijnolie in een grote koperen ketel werden verhit, geroerd en daarna afgegoten en gedroogd.[5] In het hele vierde kwart van de negentiende eeuw bleef boterkleursel vermeld in het briefhoofd van het papier van de apotheek.

Naast de indicatie vanuit het briefhoofd op facturen is er nog een hard bewijs, dat er boterkleursel via de apotheek werd verkocht. In een los stuk "Kleursel verkocht in 1900" staat vermeld, dat er twintig kilo kleursel is geleverd aan de apotheek.[6] Deze werd daar à contant verkocht. Tot slot is er een aanwijzing te vinden in een brief van apotheker Hahmes uit Maastricht, die in 1890 schreef dat hij – evenals Lodewijk van der Grinten in Venlo deed – boterkleursel in zijn zaak in het klein zou gaan verkopen.[7]

Dat Lodewijk van der Grinten boterkleursel maakte, was niet zo uit-

[3] *Brieven uit 1871-1877 van Lodewijk Theodoor Adriaan van der Grinten*, samengesteld door L.Jzn. en L.Frzn. van der Grinten, Utrecht 1965, brief van 31 juli 1872 (26).

[4] Brieven, o.c., 6 september 1874 (47).

[5] Historisch Archief Océ-van der Grinten te Venlo (voortaan afgekort als AOG), 56-ongedateerd (vóór 1883), Laboratoriumjournaal A, 25.

[6] AOG, 75-1894, Los stuk verkoop boterkleursel in 1900, in Copieboek 1894-1903.

[7] AOG, 111-1890, Brief van apotheker Hahmes te Maastricht aan L. van der Grinten, 5 mei 1890.

zonderlijk. Ook elders hielden apothekers en drogisten zich hiermee bezig. Een voorbeeld daarvan was drogist G. Verschuur in Doetinchem. Lodewijk had hem een monster kleursel toegezonden, wellicht in de verwachting dat deze drogist als doorverkoper kon fungeren. Uit de reactie van Verschuur blijkt echter, dat deze zelf ook boterkleursel maakte. Hij berichtte dat van Lodewijk "onderzocht te hebben, doch mijn eigen fabrikaat spant de kroon". Het Venloos kleursel achtte hij wel goed, maar het zijne beschouwde hij wat kleur en zuiverheid betreft, als beter. Wel gaf hij toe dat zijn prijs van *f* 1,18[5] per liter een stuk hoger lag dan die van Lodewijk, die *f* 0,90 rekende. De Doetinchemse drogist deed niet geheimzinnig over de samenstelling van zijn product, waarmee hij geen nationale aspiraties had. Verschuur gebruikte chemisch gezuiverde olijfolie, die hij voor *f* 1,10 per liter inkocht. Daarin werd na toevoeging van wat potas de kleurstof orleaan opgelost, op elke liter 25 gram. Dit gaf, zo schrijft hij, "een prachtig en zuiver boterkleursel". Volgens zijn analyse gebruikte Lodewijk "zoogenaamde olijfolie of palmentineolie", glycerine en een zwakke orleaanoplossing. Zoals wij later zullen aangeven, is dit geen correcte analyse. Verschuur, die beweerde veel omzet in kleursel te hebben, had wel in de gaten dat hij met zijn prijs, waarin zijn arbeidskosten niet eens waren opgenomen, erg hoog lag. Hij deed dan ook een proefbestelling van tien liter.[8] Drogisten zoals Verschuur konden wel een goed kleursel maken, maar zij waren niet in staat grote partijen te fabriceren, die dan tevens langdurig goed moesten blijven. Het lijkt er op dat drogist Verschuur uiteindelijk is gestopt met het zelf maken van kleursel. Immers, hij bestelde in de jaren negentig regelmatig in Venlo een bus met tien liter boterkleursel.[9]
Een soortgelijk geval als Verschuur was Jos Smeets, die in Gulpen een Chemisch Technisch Laboratorium had. Deze schreef in 1895 aan Frans van der Grinten dat hij "als nevenindustrie" boterkleursel fabriceerde. Omdat zijn kostprijs toch wel hoog lag, was hij geïnteresseerd in een prijsopgave vanuit Venlo voor leveranties van boterkleursel en kaasstremsel per 100 kilo.[10]
Van der Grinten leverde zijn boterkleursel ook aan andere apothekers, die het ter plaatse weer doorverkochten aan boeren. Zo bestelde Th. van der Willigen, apotheker te Gemert, bij hem in 1891 boterkleursel,

[8] AOG, 4 + 75, Correspondentie boterkleursel (voortaan afgekort als Cor.bo.) 1891, Diversen, Brief van drogist G. Verschuur, 27 oktober 1891.
[9] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1894, Brief van G. Verschuur, 3 mei 1894.
[10] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1895, Brief van J. Smeets, 19 augustus 1895.

evenals in 1894 apotheker Güsgens te Vaals.[11] Ook drogisten, zoals in 1893 Charles de Peuter in Herentals, kochten te Venlo kleursel in voor de doorverkoop.[12] De reeds vermelde apotheker P. Hahmes, met wie Lodewijk al sinds lang bevriend was en bij wie hij ook allerlei waren voor zijn apotheek in Venlo betrok, schreef hem op 5 mei 1890: "Ik wil met Uwe boterverf eens proberen en verzoek U mij voorlopig 10 kilo te zenden". Dit diende in een kruik of mandfles te geschieden. Later vond de verzending naar Maastricht in bussen plaats. Hahmes vroeg hem een gebruiksaanwijzing er bij te leveren. Hij merkte verder op: "Ik zal zulks dan ook in fleschjes van 15 gr. doen en tot denzelven prijs afleveren als U".[13] De flesjes met een inhoud van vijftien gram kleursel vielen ook elders in de smaak. Zo vroeg G. Dekkers uit Sint-Anthonis in Noord-Brabant op 2 november 1889 hem 100 flesjes kleursel te leveren.[14] Helaas weten wij niet voor welke prijs die flesjes werden verkocht. Aangezien voor de groothandel rond 1890 de prijs van een kilo boterkleursel 60 à 70 cent bedroeg, in eerdere jaren is dat hoger, zal de inhoud van de flesjes met vijftien gram de waarde van 1 à 2 cent hebben gehad. Samen met de kosten van vullen, het flesje zelf, de kurk en het etiket opplakken, zal de prijs in de apotheek niet hoger dan 5 à 10 cent hebben gelegen. Vervolgens kan men zich afvragen hoeveel winterboter hiermee kan worden bijgekleurd? Uitgaande van het gegeven dat de firma Bluyssen in Asten, die ook veel roomboter verwerkte, volgens het laboratoriumjournaal uit 1893 een liter kleursel gebruikte voor 1.500 kilo boter,[15] terwijl bij de margarine de verhouding 0,88 à 1 op 1.000 gold, was derhalve zo'n flesje van vijftien gram genoeg om 22,5 kilo roomboter bij te kleuren.

Dat apothekers boterkleursel verkochten, was in het vierde kwart van de negentiende eeuw een gewoon verschijnsel. Zij maakten dit artikel aanvankelijk zelf. Steeds meer vond echter doorverkoop plaats van door Van der Grinten gefabriceerd kleursel. Zo betrokken in 1896 apothekers uit Bergen op Zoom, Waalwijk, Helmond, Heerlen, Gulpen,

[11] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1891, Verkoop Nederland, Brief van apotheker Th. van der Willigen, 5 september 1891; AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1894, Brief van L. Güsgens, 22 maart 1894.

[12] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1893, Inkoop, Brief van Ch. de Peuter, 31 januari 1893.

[13] AOG, 111-1890, Brief van apotheker P. Hahmes, 5 mei 1890; AOG, 4 + 75, Cor.-bo. 1893, Apotheek, Notitie op nota van P. Hahmes, 6 september 1893.

[14] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1885-1890, Diversen, Brief van G. Dekkers, 2 november 1889.

[15] AOG, 56-1893, Laboratoriumjournaal D.

Enschede, Amerongen en Rozendaal boterkleursel uit Venlo ten behoeve van lokale afnemers, voornamelijk boter makende boeren.[16] Dit patroon bleef nog tot in de twintigste eeuw bestaan, ondanks de sterke expansie van de roomboterfabrieken. Zo ging de eerder vermelde apotheker Güsgens uit Vaals ook in die tijd door met het bestellen van "boterverf", telkens met hoeveelheden van vijf à tien liter.[17] Apotheker A. Evers uit Maaseik in Belgisch Limburg plaatste in 1904 en 1905 bij Van der Grinten orders voor levering van een bus boterkleursel.[18] In 1917 en 1918 was kleursel te betrekken bij de apotheken van Wiel van der Grinten en van Schrijnen te Venlo, geleverd door de Nederlandsche Boterkleursel-Fabriek L. van der Grinten.[19] In al deze gevallen handelde het om kleursel te gebruiken bij de vervaardiging van roomboter.
Het tijdstip waarop Lodewijk van der Grinten met het maken van kleursel is begonnen, is door het ontbreken van documentatiemateriaal niet exact vast te stellen. Reeds rond 1850 is het kleuren van boter en kaas met extract uit rode worteltjes, maar vooral met orleaan, bekend. Orleaan wordt opgelost in een plantaardige olie en levert een goede kleurstof op ten behoeve van boter en kaas.
Uit de begintijd van het ondernemen door Lodewijk is vrijwel geen informatie bewaard gebleven in het bedrijfsarchief. Pas wanneer zoon Frans in 1889 in de zaak komt, begint de documentatie beter op orde te komen. Betreffende de periode van vader Lodewijk zijn klaarblijkelijk op enkele uitzonderingen na de papieren vernietigd, die op het bedrijfsgebeuren betrekking hadden. Er zijn uit zijn tijd wel brieven bewaard gebleven over kwesties die buiten het bedrijf lagen, zoals correspondentie betreffende onderzoek naar de kwaliteit van drinkwater in Venlo en elders en andere zaken betreffende de preventieve volksgezondheid. Dit heeft hij blijkbaar als curiosum wel de moeite van het bewaren waard gevonden.
Bij de vervaardiging van boterkleursel had Van der Grinten de hulp van een knecht. Verder assisteerden vier dochters van Lodewijk, namelijk Miel, Anna, Lize en Louise, die gezamenlijk in november 1894 een tractement van *f* 10,-- ontvingen. Welke bijdrage zij voor ieder een rijksdaalder per maand aan het bedrijfsresultaat hebben geleverd, viel niet

[16] AOG, 215-1892, Debiteurenboek boterkleursel 1896.
[17] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1900-1912, Brieven van L. Güsgens in de loop van genoemde jaren.
[18] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1905, Brief van A. Evers, 22 januari 1905.
[19] AOG, 215-1917, Verkoopboek I, 1917-1925.

te achterhalen.[20] Mogelijk hebben zij geholpen in de apotheek en bij het roeren in de ketel, waarin het boterkleursel werd gemaakt. Toen Frans van der Grinten de leiding van de zaak had overgenomen, bleven de genoemde vier karweitjes opknappen. Vanaf augustus 1896 was Anna niet meer van de partij. Zij werd een maand later opgevolgd door Pauline. Dit kwartet bleef compleet tot eind 1898. Vanaf januari 1899 stond alleen nog Louise op de "loonlijst" en wel voor een rijksdaalder, nu omschreven als "zakgeld". Een jaar later kwam Miel haar zus weer assisteren. Zowel in 1900 als 1901 toucheerden zij samen vijf gulden. Eind 1901 kreeg Miel opslag en ging van *f* 2,50 naar *f* 5,-- in de maand, terwijl Louise op een rijksdaalder bleef staan. Na januari 1902 ontbreken hun namen in het kasboek. De apotheek was in 1899 al afgestoten en in de nieuwe fabriek waren blijkbaar de vroeger verrichte klussen vervallen.[21]
Het groeien uit zijn apothekersjas en het werken in een bedrijfje met rond 1890 slechts de assistentie van één knecht heeft wel met zich meegebracht, dat vakantie voor Lodewijk van der Grinten een zeldzaam begrip was. De kracht van zijn onderneming school in de constante productie. Viel de ene knecht door ziekte uit, dan hielp zijn echtgenote mee bij het urenlang roeren van kleursel, dat in een grote koperen ketel boven het vuur werd verhit. Vergeeld door het kleursel nam zij daarna haar huiselijke bezigheden weer waar.
Zoals aangegeven, was de Nederlandse zuivelbereiding rond 1870 nog steeds handwerk. Daar waar de agrarische structuur dominant was, werd de boter nog op traditionele wijze door de boerinnen op de boerderij gemaakt en voorzagen apothekers en drogisten in de lokale behoefte aan boterkleursel.

De nevenactiviteit leidt tot een apart bedrijf

De apparatuur voor de boterkleurselfabricage was in de aanvang simpel en beperkt in omvang. Aan machinerieën werd in de eerste helft van 1894 voor een bedrag van *f* 517,72 aangeschaft. Hiertoe behoorden twee grote ijzeren kleurselbakken, die per stuk *f* 138,90 kostten. Voor het afwegen werd een machinale bascule geplaatst. In juli 1894 werd de zaak getroffen door een brand. De schade zal beperkt zijn geweest,

[20] AOG, t.a.p., 1894.
[21] AOG, t.a.p., 1898-1902.

want de Antwerpsche Verzekerings Maatschappij tegen Brand N.V.[22] keerde op 4 augustus *f* 725,-- aan brandschade uit. De spuitgasten staan onder de kolom uitgaven in juli voor *f* 67,70 genoteerd: "aan drinkgeld bij den brand". In de periode juli 1894-januari 1895 werd de "fabriek" weer opgeknapt voor *f* 858,96, diverse andere "rekeningen van brand" vereisten in augustus 1894 *f* 94,76, terwijl aan werkloon voor de bij de herstelwerkzaamheden betrokken arbeiders *f* 184,86 werd uitbetaald. In hoeverre de in de maanden september tot en met januari 1895 bestelde machinerieën te maken hadden met vervanging, blijkt niet uit de vage omschrijving in het kasboek. Wel is opvallend dat na januari niets meer op dit terrein in de loop van 1895 werd besteld.[23]
Een volgende uitbreiding vond in 1896 plaats. Toen werd door machinefabriek Johann Reinartz te Neuss am Rhein een tweedehands, maar in goede toestand verkerende hydraulische pers geleverd, verder een nieuwe hydraulische perspomp en aandrijfriemen tussen pomp en pers, verbonden met de reeds aanwezige gasmotor. Dit alles voor een prijs van 1.460 Duitse marken, tegen een koers van circa 60 cent. Pers en pomp werkten op een maximumdruk van 180 atmosferen. De monteurs, die het geheel in Venlo kwamen stellen, dienden daar tijdens hun verblijf vrije kost en logies te genieten. Ten gevolge van in augustus 1896 gevoerde correspondentie over de plaatsing van pomp en pers beschikken wij over een unieke situatieschets van de apotheek en de daarbij gelegen fabricageruimten.[24]
De installatie van het geheel en het aanbrengen van de tandraderen voor de transmissie werden in de loop van november afgerond.[25] Het totaal van de in 1896 bestelde en geplaatste apparatuur vereiste een bedrag van ruim *f* 2.100,--.[26] Naast de genoemde pers waren in de werkruimte te vinden een verfmolen, een "poedermachien", een grote ver-

[22] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1885-1890, Diversen, Ontvangstbewijs premiebetaling voor brandassurantie op 20 april 1885. Uit het stuk blijkt, dat de verzekering tegen brand vanaf 1880 loopt.
[23] AOG, 215-1894, Kasboek Lodewijk en Frans van der Grinten over de jaren 1894-1895.
[24] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1896, J-V, Offerte Maschinen-Fabrik Johann Reinartz te Neuss am Rhein, 9 juli, en Brieven 6 en 12 augustus 1896.
[25] AOG, t.a.p., Brieven 13 en 30 november 1896.
[26] AOG, 215-1894, Kasboek Lodewijk en Frans van der Grinten, februari 1896-februari 1897.

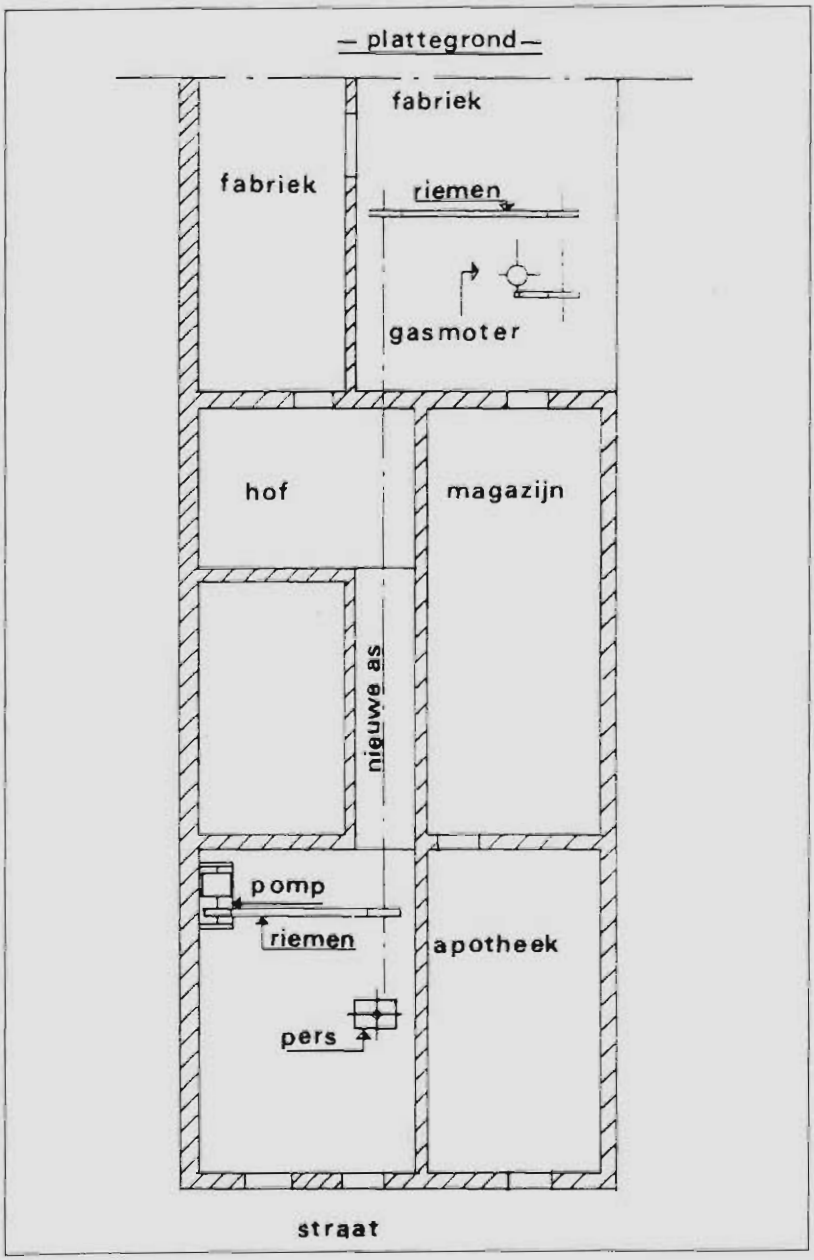
— plattegrond —
fabriek
fabriek
riemen
gasmoter
hof
magazijn
nieuwe as
pomp
riemen
apotheek
pers
straat

gaarbak en een filtreerapparaat.[27] In de loop van 1897 vonden geen aanschaffingen meer plaats. Eind 1898 leverde de Duitse machinefabriek van J. Reinartz een drukvat en een hydraulische pomp met zuigers voor een prijs van 730 mark.[28] Verder werd van de Venlose loodgieter J. van de Loo een nieuwe bascule en een grote geëmailleerde ketel betrokken.[29] Timmerman A. Janssen uit Venlo verrichtte in de productieruimte allerlei werkzaamheden, onder andere aan de kleurselvakken, droogramen, de droogkamer op de bovenzolder, aan de filtreerbak, zeef- en waterbak, aan de kleurselmolen en de persblokken.[30]
In de jaren 1899 en 1900 waren de aanschaffingen van nieuwe apparatuur slechts beperkt.[31] De Duitse machinefabriek Klein, Schanzlin & Becker uit Frankenthal leverde in 1899 een apparaat.[32] Verder hadden de kosten in dat jaar vooral betrekking op reparaties. Zo kwam er een monteur van de Gasmotoren-Fabrik Deutz uit Keulen naar Venlo om de Ottomotor te repareren.[33] Verder werden er door plaatselijke vaklieden reparaties verricht aan persblokken, zeven, verfmolen, kleurselketel, oliepomp enzovoort. Eind 1900 bracht het reeds genoemde bedrijf Deutz een offerte uit voor een nieuwe gasmotor. Dit moet de in 1901 geplaatste motor van vijf pk zijn geweest.[34] De Venlose koper- en blikslager G.H. Verschueren maakte een koelapparaat van zink en vertinde de distilleerketel.[35] In 1901 werden bij machinefabriek A. Dehne in Halle een horizontale vacuümpomp en een filterpers besteld. Met de pers ontstonden al spoedig problemen, zodat deze aan de leverancier werd geretourneerd.[36] Machinefabriek "Delfshaven" leverde in genoemd jaar een grote vertinde verticale smeltbak van twee meter hoog en een meter diep en breed. Met de directeur H. de Ridder werd gecor-

[27] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1896. Facturen van firma wed. J. Pohlman, juni, september en oktober 1896; T.a.p., Factuur van firma Wilhelm Sattler uit Schweinfurt, 18 september 1896.
[28] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1898, Brieven van Johann Reinartz, 8 september en 15 november 1898.
[29] AOG, t.a.p., Factuur van Joseph van de Loo, 31 december 1898.
[30] AOG, t.a.p., Facturen van A. Janssen over 1897 en 1898.
[31] AOG, 215-1894, Kasboek Lodewijk en Frans van der Grinten, februari 1899 en januari-februari 1900.
[32] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1899, Brief van Klein, Schanzlin & Becker, 3 oktober 1899.
[33] AOG, t.a.p., Brief van directie Gasmotoren-Fabrik Deutz, 7 maart 1899.
[34] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1900, Brieven van directie Gasmotoren-Fabrik Deutz, 26 en 27 november, 22 december 1900.
[35] AOG, t.a.p., Rekeningen van G. Verschueren, 21 juni en 23 augustus 1900.
[36] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1903, Brieven van A. Dehne, 26 en 30 november, 3 en 27 december 1901, 7, 10 en 17 februari 1903, 23 april en 15 juni 1904.

respondeerd over de nadere details betreffende afvoerbuis en kranen.[37] Vóór 1892 bestond vrijwel alles wat er bij de bereiding van boterkleursel moest worden verricht uit handarbeid. Daarna waren een gasmotor, een hydraulische pers en een centrifugaalpomp de meest opvallende bedrijfsmoderniseringen. In 1901 verleenden burgemeester en wethouders van Venlo in het kader van de Hinderwet vergunning aan de firma L. van der Grinten tot het plaatsen van een gasmotor van vijf pk.[38] Hierdoor was klaarblijkelijk genoemde firma binnen het gezichtsveld van de publieke instanties gekomen. Pas in 1902 vond voor het eerst in een officiële publicatie, namelijk de "Staat van de fabrieken en andere inrichtingen van nijverheid" te Venlo, een vermelding plaats van de boterkleurselfabriek.[39] Tevens werd nu ook van overheidswege gekeken naar wat er intern binnen het bedrijf plaats vond. Zo vroeg de Inspectie Breda van het Rijkstoezicht op Fabrieken en Werkplaatsen in een brief van 10 juli 1903 aan de burgemeester van Venlo nadere inlichtingen over een ongeval met M. Kerren in de boterkleurselfabriek op 16 mei 1903.[40] Wat dit ongeluk inhield, hebben wij niet kunnen achterhalen.
Het vertraagd doordringen in de media van de ondernemersactiviteiten van Van der Grinten, zoals wij hiervoor hebben aangegeven, is niet alleen te verklaren uit de beperkte omvang van het bedrijf. In genoemde "Staat" kwamen reeds veel eerder vele kleine ondernemingen voor, die beslist niet groter waren dan die van Van der Grinten. Zowel Lodewijk als Frans voelden zich niet geroepen de buitenwacht onder de neus te houden, waarmee zij bezig waren. Pas toen mechanische aandrijfkracht gebruikt ging worden, kwam Van der Grinten door de vereiste vergunning binnen het blikveld van de overheid en van een publiek orgaan, als de Kamer van Koophandel. Dit betekende nog niet, dat Frans van der Grinten zich nu als een industrieel ondernemer naar buiten toe afficheerde. In een in 1905 uitgegeven "Adresboek van Venlo, Blerick en Tegelen" noemde hij zich koopman.[41] Deze omschrijving is in 1917 verdwenen ten gunste van die van boterkleurselfabrikant.[42] Wellicht heeft

[37] AOG, t.a.p., Brief van H. de Ridder, 27 november 1901.
[38] *Verslag Kamer van Koophandel en Fabrieken te Venlo over het jaar 1901*, pag. 3.
[39] *Verslag Kamer van Koophandel en Fabrieken te Venlo over het jaar 1902*, pag. 10.
[40] Gemeentearchief (voortaan afgekort als GA) Venlo, Gemeentesecretarie 1901-1920, nr. 816: Stukken betreffende Veiligheidswet 1902-1919.
[41] *Adresboek van Venlo, Blerick, Tegelen, (Steijl) voor het jaar 1905*, samengesteld door H.J. Bartels, Venlo 1904, pag. 51 en 119.
[42] *Adresboek der gemeente Venlo, aangevuld met een beroepenlijst der gemeenten Blerick en Tegelen*, Amsterdam 1917, pag. 57.

Frans via deze toch wel misleidende zelftekening in 1905 willen vermijden, dat er ongewenste belangstelling ontstond naar datgene waarmee hij bezig was. Aan pottekijkers had hij bepaald geen behoefte. Pas tegen de eerste wereldoorlog trad het bedrijf in de lokale en regionale gemeenschap meer naar buiten. In plaats van een loutere vermelding van niet meer dan een regel in het jaarlijkse verslag van de Kamer van Koophandel, volgde nu ook enige berichtgeving over de gang van zaken in het bedrijf.

Begin 1904 plaatste de firma Gebr. Stork & Co, die te Hengelo de bekende machinefabriek exploiteerde, een verticale stoomketel van vier atmosfeer druk, doorsnede 1,05 meter, hoogte 2,70 meter, geheel compleet met alle appendages en een rookpijp van drie meter hoog. De ketel, met hout en plaatijzer bekleed, kostte *f* 1.115,--.[43] Merkwaardig is dat in het jaarverslag van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Venlo over 1904 wel wordt gesproken over een vergunning tot het plaatsen van een nieuwe gasmotor van veertien pk in het bedrijf nabij het Villapark en niets wordt gezegd over een stoomketel.[44] Met geen woord wordt dan, en ook later niet, gewag gemaakt van de in hetzelfde jaar in gebruik genomen stoomketel. Toch had de Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid op 15 juli 1904 een akte van vergunning uitgereikt "voor het gebruik van den stoomketel, geplaatst in de inrichting van de Nederlandsche Boterkleurselfabriek L. van der Grinten te Venlo". De burgemeester van de stad werd van dit verlof op de hoogte gesteld.[45] Door de dubbele vergunning heeft de Kamer er kennelijk één over het hoofd gezien. De gasmotor was toen volop in bedrijf. Dit blijkt uit een inspectierapport, opgesteld door Technisch Bureau G. Barger te 's-Gravenhage. De motor was in werking en werd "goed bediend".[46] Ook de stoomketel heeft jarenlang gefunctioneerd. Dit blijkt uit rekeningen, lopend tot in 1912 – verder loopt de bedrijfscorrespondentie niet –, voor reparaties, zowel aan de stoomketel als aan de gasmotor uitgevoerd.[47]

[43] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1903, Rekening en verzendlijst van Gebr. Stork & Co, 17 en 18 maart 1904.

[44] *Verslag Kamer van Koophandel en Fabrieken te Venlo over het jaar 1904*, pag. 6 en *Verslag Kamer van Koophandel en Fabrieken te Venlo over het jaar 1912*, pag. 21.

[45] GA Venlo, Gemeentesecretarie 1901-1920, nr. 815: Stukken betreffende Stoomwet 1901-1919.

[46] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1906, Rapport van Technisch Bureau G. Barger, 3 december 1906.

[47] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1905-1912, Rekeningen van gebr. Kuijpers over 1905, 1908, 1909, 1911 en 1912.

In de loop van 1904 waren de bestellingen van machines en apparatuur nogal talrijk. Dit geeft aan, dat het geruime tijd heeft geduurd, voordat de nieuwe fabriek volledig was geïnstalleerd. De machinefabriek Werner & Pfleiderer te Keulen leverde voor 1.415 mark een kneed- en mengmachine, aangedreven door riemen.[48] Bij machinefabriek Herm. Franz te Neuss am Rhein werden voor 1.389 mark diverse apparaten besteld.[49] De onderneming Gebr. Heine te Viersen leverde een centrifuge voor de som van 957,50 mark.[50] De firma C. Gerhardt te Bonn, van wie eerder een kwikzilvercontact-thermometer van 0 – 200° Celsius met zeven contactpunten was betrokken, voerde nu een leverantie van een waterluchtpomp uit.[51]

Ook kleinere zaken waren nodig om het nieuwe bedrijf goed te laten draaien. D. de Clercq bezorgde door bemiddeling van Eijsbouts te Asten voor *f* 25,80 een kleine heteluchtmotor, terwijl de Machinefabriek en IJzergieterij Tegelen van de firma Dentjens & Co voor *f* 84,15 een nieuw verwarmingstoestel afleverde.[52] Blikslager G. Verschueren te Venlo bezorgde een vleugelpomp, terwijl H. van Boom, uit dezelfde plaats afkomstig, een nieuwe bascule leverde met een weegvermogen van 500 kilo.[53] De laatste zorgde ook voor een kopieerpers, waarmee op kantoor doorslagen van getypte brieven konden worden gemaakt. Voor verwarming op kantoor leverde hij een salamanderkachel, voor gebruik in de fabriek geëmailleerde ketels met deksel en verder repareerde hij de zuiger van de oliepomp.[54] De Venlose timmerman A. Janssen werkte in de fabriek "aan machinerijen aftimmeren volgens de wet". De Veiligheidswet schreef voor, dat ter bescherming van het personeel tegen aanraking met bewegende delen van machines specifieke voorzieningen dienden te worden getroffen om ongelukken te vermijden.[55] In 1908 was er een brief van de Arbeidsinspectie betreffende beveiliging van de gas-

[48] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1903 en 1904, Rekeningen van Werner & Pfleiderer, 18 september 1903, 26 februari en 11 maart 1904.

[49] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1904, Rekening van Herm. Franz, 7 februari 1904.

[50] AOG, t.a.p., Rekening van Gebr. Heine, 31 december 1903.

[51] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1903 en 1904, Brieven en rekening van C. Gerhardt, 23 oktober 1903 en 12 mei 1904.

[52] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1904, Factuur van D. de Clercq, 22 juni 1904 en van Dentjens & Co, mei 1904.

[53] AOG, t.a.p., Rekening van G. Verschueren, 6 juni 1904 en van H. van Boom, 1 januari 1904.

[54] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1905 en 1909, Rekeningen van H. van Boom, 1 januari 1905, 1909 en 1910.

[55] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1904, Rekening van A. Janssen, 31 januari 1904.

motor. Deze schreef voor een veiligheidsaanzetzwengel, welke zowel bij het aanslaan als bij de terugslag van de motor werd ontkoppeld. Verder diende de riem van de verfmolen met een houten kast te worden afgeschermd.[56] Dat Frans van der Grinten ook op andere wijze zorg droeg voor het welzijn van het personeel, blijkt uit de tot tweemaal toe bestelde vier paar hoge mansklompen voor hemzelf en de drie knechten. Door het omvangrijk verbruik van lijnolie als grondstof kon de fabrieksvloer nogal eens vervuild zijn, zodat aangepast schoeisel een uitkomst was.[57] Verder kwam deze zorg tot uitdrukking door het bestellen in 1906 van een douche bij een bedrijf in Stuttgart.[58] De kleurselfabricage betekende voor het personeel geen schone arbeid, zodat lichaamsreiniging na afloop van de werkzaamheden geen luxe was. Voor die tijd was iets dergelijks echter nogal progressief.

Na 1904 werd het een stuk rustiger. De fabriek was blijkbaar nu min of meer volledig ingericht. Toch bleven er punten bestaan, waarvoor een oplossing moest worden gevonden. Zo vroeg Frans van der Grinten advies aan B. Eijsbouts te Asten, die aldaar een fabriek had van uurwerken en klokken. Het gevraagde advies had betrekking op een roerapparaat voor vloeistoffen. Hoewel Eijsbouts naar Venlo kwam om zich ter plekke op de hoogte te stellen, heeft dit contact niets opgeleverd. Voor hem wel een reden om bij Frans een declaratie in te dienen voor gemaakte kosten.[59]

Waar het kon, deed Frans van der Grinten een beroep op lokale leveranciers. De plaatselijke meubelmaker G. Godding maakte in 1905 voor de fabriek vijftien "filtreerraampjes" en honderdvijftig droogramen.[60] De reeds eerder genoemde timmerman Janssen bracht voorzieningen aan die het plaatsen van de nieuwe zaadmolen mogelijk maakten, maakte schappen om apparatuur op te zetten, repareerde luiken en vensters in de ijskelder, bracht veranderingen aan bij de kleurbak en droogkast en timmerde stellingen.[61] Koperslager Lodewijk de Man vervaardigde uit blik een filtreertoestel, juwelier F. Nellissen leverde voor

[56] AOG, 295, Brief Arbeidsinspectie 11 mei 1908 betreffende beveiliging gasmotor en verfmolen.

[57] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1904 en 1907, Rekeningen van H. Trynes, oktober 1904 en 31 januari 1906.

[58] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1906, Offerte van P. Lechler, 30 november 1906.

[59] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1905, Declaratie van B. Eijsbouts, 9 december 1905.

[60] AOG, t.a.p., Rekening van G. Godding, 31 december 1905.

[61] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1905-1908, Rekeningen van A. Janssen, 26 januari 1905 en 1 januari 1907.

de fabriek twee wekkers: symbool dat tijd belangrijk was geworden, en de firma Wed. J. Pohlman maakte een luik voor de oliekelder en repareerde de kachel in de droogruimte.[62] Jos Kuijpers, die in Venlo een herstelplaats voor machinerieën en motoren had en later samen met zijn broer zich machineconstructeurs noemde, verrichtte reparaties aan de stoomketel, motor en mengmachine. In 1908 en 1909 stuurde hij een aparte rekening voor "afproberen" en op gang brengen van de stoomketel.[63] In 1910 leverde Kuijpers zelf een nieuwe mengmachine, compleet met mechanisch roerwerk voor de prijs van *f* 698,37. In 1911 verrichtte dit bedrijf reparaties aan stoomketel, motor, mengmachine, wals en drijfwerk.[64]

Betreffende de beginperiode valt niets te achterhalen over de jaarlijkse financiële gang van zaken. Het eerste kasboek dat bekend is, dateert van 1894. De financiële boekhouding van apotheek en boterkleurselbedrijf is hierin niet gesplitst opgezet. De opbouw van het kasboek is simpel. Bij het begin van elke maand wordt genoteerd welk bedrag zich bevindt in de brandkast: de grote kas, en welk bedrag in de lessenaar: de kleine kas. Onder het hoofd ontvangsten in de maand februari 1894 van in totaal circa *f* 2.800,--, wordt een niet nader gespecificeerd bedrag van *f* 876,66 opgevoerd onder de betiteling "diverse rekeningen". Of deze nu betrekking hebben op kleinere leveranties van boterkleursel of op de apotheek wordt niet duidelijk. De kleinere nota's worden contant betaald of er wordt een postkwitantie ingestuurd. Bij de grotere vindt zending van een wissel plaats of geschiedt afrekening per brief met daarbij ingesloten bankbiljetten en postzegels. Via de bank worden aanvankelijk nog weinig betalingen verricht. De oudste bankrelatie is de bank- en handelsfirma P.J. Berger te Venlo. Van de rekening-courant aldaar worden vanaf maart 1894 gewoonlijk afgeronde bedragen van enkele honderden guldens opgenomen met als doel de kas aan te vullen. Enkele malen in de loop van 1894 en 1895 worden intern grotere bedragen op de eigen rekening-courant bij de bank gestort. Vanaf die tijd neemt de

[62] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1907, Rekening van L. de Man, 30 september 1907, rekening van F. Nellissen, 1 januari 1907 en nota van wed. J. Pohlman, 1 januari 1907.
[63] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1903-1909, Rekeningen van J. Kuijpers, 31 juli 1904, 6 en 30 juni en 30 november 1905, 31 december 1907, 30 juni en 30 november 1908, 31 oktober 1909.
[64] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1910-1912, Rekeningen van J. Kuijpers, 30 april en 31 december 1910, 15 oktober en 31 december 1911.

hoogte af van het geldbedrag dat in de brandkast wordt bewaard.[65]
Wordt onder het hoofd uitgaven wel onderscheid gemaakt betreffende kosten inzake de apotheek en de fabriek, wat de specifieke inkomsten van de apotheek aangaat, worden deze onder één noemer gebracht met de benaming "winkelnering". De opbrengst van deze winkelnering ligt in 1894 tussen de 300 en 400 gulden op maandbasis. Het laagst scoort op één na september met *f* 300,74 en het hoogst de maand december met *f* 392,11. Juni valt geheel uit de toon met *f* 45,61. Dit laatste gegeven pleit er voor om ook de post "diverse rekeningen" tenminste voor een deel aan de apotheek toe te rekenen.
Het totaal aan inkomsten via de winkelnering bedraagt in 1894 circa *f* 3.700,--, het totaal onder de noemer betaalde of diverse rekeningen en later ook onder de term "per cassa" ruim *f* 4.000,--. De laatste categorie vertoont zeer grote schommelingen, namelijk *f* 1.285,27 over de maand januari en *f* 26,97 in oktober 1894. Gezien dit grillig betalingspatroon en de destijds bij de burgerij bestaande gewoonte rekeningen op te sparen en deze pas te betalen in het begin van het nieuwe jaar, pleit er veel voor om deze groep betalers gedeeltelijk in relatie met de apotheek te brengen. Ook is het mogelijk dat onder de noemers: diverse rekeningen, per cassa en winkelnering, betalingen à contant schuil gaan van boeren uit de wijde omgeving, die in de apotheek tot in de twintigste eeuw toe flesjes boterkleursel komen kopen. Gezien de uitschieters in de maanden januari en februari kan dit samenhangen met de behoefte aan kleursel voor de bleke winterboter. Kortom, er zijn meerdere verklaringen denkbaar voor het verschijnsel dat in de eerste maanden van het jaar het totaal van kleinere ontvangsten zo hoog ligt.
In de maanden november en december 1894, wanneer het handschrift in het kasboek dat van Frans van der Grinten is, evenals daarna in de loop van 1895, vindt geen uitsplitsing meer plaats naar diverse rekeningen en winkelnering. Er wordt nu onderscheid gemaakt naar "per cassa" en naar "winkelnering". In september 1895 voegt Frans deze twee rubrieken samen onder de noemer "per cassa beuring", terwijl hij in de maand november daarna simpelweg van "beuring" spreekt.
Aan de uitgavenkant van het kasboek is moeilijk na te gaan welke leveranties specifiek voor de apotheek bedoeld zijn, omdat hier alleen maar namen en bedragen worden vermeld. Een belangrijke post is die voor vrachtkosten en in- en uitvoerrechten, die elke maand honderden gul-

[65] AOG, 215-1894, Kasboek van Lodewijk en Frans van der Grinten 1894-1902. Hier zijn met name de jaren 1894 en 1895 aan een nadere analyse onderworpen.

dens bedraagt. In 1894 beloopt het totaal van deze post *f* 5.797,84. Dit moet grotendeels aan de export van boterkleursel worden toegeschreven, met name naar Duitsland waar A.L. Mohr veruit de belangrijkste afnemer is geworden.[66]
Bij nadere analyse van de inhoud van het kasboek kan – zij het met het nodige voorbehoud, omdat vele posten niet zijn gespecificeerd – toch wel worden vastgesteld dat de netto inkomsten uit de apotheek bepaald geen vetpot opleverden. Voor het gezin van Lodewijk met tien kinderen en voor het bestaan van de pas getrouwde zoon Frans waren de nevenverdiensten uit de fabricage van boterkleursel en conserveringsmiddelen dan ook hard nodig.

Lodewijk van der Grinten verleende ook financiële diensten aan zijn cliënten. Zo zond Ant. Jurgens hem ter incassering vele wissels op afnemers van margarine in Venlo en omgeving toe. De geïnde bedragen werden ofwel verrekend met openstaande vorderingen voor geleverd boterkleursel ofwel meestal in de vorm van bankbiljetten per brief naar Oss verzonden. Joh. Jurgens pakte de zaak weer anders aan. Eerder dan Van der Grinten maakte deze gebruik van betalingsverkeer via de bank. In juli 1890 verzocht hij aan Lodewijk "voortaan op mij te disponeeren, betaalbaar ten kantore van den heer F. van Lanschot te 's-Hertogenbosch".[67] Genoemde Bossche bankiersfirma had al vroeg een relatie gelegd met meerdere margarinefabrikanten.[68] Ondanks deze meer moderne benadering van intern geldverkeer, maakte ook Joh. Jurgens dankbaar gebruik van zijn Venlose relatie. Zo stuurde hij in mei 1891 een wissel van *f* 15,10 op A. van Dijk naar Lodewijk van der Grinten met het verzoek deze voor hem te incasseren en daarvoor zijn rekening te crediteren. Hij schreef verder: "Daar ik mij voorstel meerdere zaken in uwe plaats te doen, zal ik de vrijheid nemen mijne wissels ter incasso aan Ued. in te zenden".[69] Of Lodewijk met deze min of meer opgelegde dienstverlening erg gelukkig is geweest, vermelden de bronnen niet. Wel valt te stellen, dat de afnemer van kleursel door deze ser-

[66] Zie noot 65.
[67] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1889-1890, Verkoop Nederland, Brief van Ant. Jurgens, 5 juli 1890.
[68] H.F.J.M. van den Eerenbeemt, Handels- en industriebanken in Noord-Brabant voor 1900: een eerste verkenning van een vergeten sector, in: *Bankieren in de loop der eeuwen*, o.r.v. H.F.J.M. van den Eerenbeemt, Tilburg 1987, pag. 243.
[69] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1891, Verkoop Nederland, Memorandum van Joh. Jurgens, 4 mei 1891.

vice afhankelijker werd van de leverancier. Dit kan Lodewijk niet onwelgevallig zijn geweest.

Ook kleursel gevraagd voor margarine

Omdat apotheker Lodewijk van der Grinten al eerder bezig was met de vervaardiging van kleurstof voor roomboter, lag het voor de hand dat hij bij de opkomst in 1871 van de margarinenijverheid in ons land ook op dat terrein activiteiten ging ontplooien. In 1871-1872 startten met de productie van margarine, zowel de firma Jurgens als de firma Cordeweener & Co, waarin als firmanten deelnamen de heren J. en W. Cordeweener uit Den Bosch en het bedrijf van Jurgens in Oss.[70] Jurgens pakte de zaak groot aan. Hij speelde op drie fronten tegelijk: Parijs, Den Bosch en Oss. Via de abattoirs in Parijs werd het dierlijk vet aangekocht. Het werd alvast voorbewerkt in de onderneming aldaar. Na transport per spoor naar Den Bosch kon hier en in Oss de nabewerking geschieden.[71] Op die wijze kon de gehele zaak snel van start gaan. Eind 1871 was Jurgens al aan de slag. De gebroeders Cordeweener, van oorsprong fabrikanten van lint, band en garen, waren na het overwinnen van allerlei bezwaren en misverstanden in het najaar van 1872 van start gegaan met de kunstboterfabriek, waar een stoomwerktuig van acht pk werd gebruikt.[72] Achter de firma Cordeweener & Co zat Jurgens als medevennoot. Het Bossche bedrijf, waar in 1872 wekelijks voor *f* 12.000,-- aan grondstoffen werd verwerkt, behaalde zeer goede resultaten. Gedeeltelijk werd hier geproduceerd ten behoeve van de "op schier ongeëvenaarde schaal werkende boterfabriek van de heeren Jurgens" te Oss.[73] De reizigers naar Parijs waren klaarblijkelijk niet elkaars concur-

[70] Archief Unilever Rotterdam, nr. 0413: Correspondentie tussen A. Jurgens en J. Libotte in 1920 betreffende het vijftigjarig jubileum van het octrooi van Mège Mouriès, brief d.d. 9 december 1920.

[71] Archief Unilever Rotterdam, nr. 1094: Stukken betreffende geschiedschrijving, map 22: Lezing Jurgens – Frankrijk.

[72] *Verslag Kamer van Koophandel en Fabrieken te 's-Hertogenbosch over 1872*, 's-Hertogenbosch 1873, pag. 4 en 16; *Verslag van den toestand der provincie Noord-Brabant juli 1872-juli 1873*, 's-Hertogenbosch 1874, pag. 20 en 30.

[73] Citaat uit het Verslag Kamer van Koophandel en Fabrieken te 's-Hertogenbosch over 1872, aangehaald door H.F.J.M. van den Eerenbeemt en L.P.L. Pirenne, De industriële ontwikkeling, in: *'s-Hertogenbosch op de drempel van een nieuwe tijd; aspecten van het economisch en sociaal leven na 1850*, o.r.v. H. van den Eerenbeemt en L. Pirenne, Nijmegen 1960, pag. 92.

renten geworden. Het probleem was echter om verzekerd te zijn van een constante toestroom van dierlijk vet, nodig als grondstof voor de margarine. Dit viel in Den Bosch niet mee.[74] Om meer ontplooiingskansen te hebben, verhuisde Willem Cordeweener met vrijwel zijn gehele gezin op 12 september 1874 naar Parijs.[75] De margarinefabriek Cordeweener in Pré Saint-Gervais bij Parijs werd pas in de jaren twintig van onze eeuw door de mammoet Van den Bergh overgenomen.[76] Broer Joseph verhuisde op 3 april 1875 naar Brussel, waar hij eveneens bij de margarinefabricage was betrokken.[77] In het verslag over 1875 van de Bossche Kamer van Koophandel, die zich steeds voor de belangen van de firma Cordeweener heeft ingezet tegen de traag werkende en moeilijk doende stedelijke overheid in, werd met spijt geconstateerd dat de fabriek naar het buitenland was verplaatst.[78]

Zo moeilijk het de Cordeweeners in Den Bosch werd gemaakt, zo gemakkelijk had Jurgens het in Oss. Daar klaagde men niet over stank en vettigheid. Jurgens begon alvast met het plaatsen van een locomobile. Bij de aanvrage om in zijn bedrijf een stoomwerktuig op te stellen, kreeg hij alle medewerking. Oss was er trots op dat de groothandel in boter tot ongekende hoogte was gestegen.[79] Pas in 1874 blijkt uit het gemeenteverslag, dat het lokale bestuur in de gaten had dat de expansie te danken was aan "de zoogenaamde kunstboter".[80]

De nieuwe bedrijfstak nam in Nederland een grote vlucht. Talrijke bedrijven werden in deze branche gesticht. Aan het eind van de jaren zeventig telde ons land reeds meer dan 70 margarinefabrieken.[81] De meeste hiervan bevonden zich in de provincies Zuid-Holland en Noord-Brabant. Maar ook in Limburg vonden activiteiten op dit gebied plaats. Begin 1880 vroeg J.A. Thielen uit Helmond aan burgemeester en

[74] *Verslag van den toestand der provincie Noord-Brabant juli 1873-juli 1874*, 's-Hertogenbosch 1875, pag. 35.

[75] GA Den Bosch, Bevolkingsregister 1870-1890, dl. III, blad 601.

[76] Archief Unilever Rotterdam, nr. 0197, 0198 en 0204: Stukken betreffende overname Cordeweener Reunis te Pré Saint-Gervais door Van den Bergh, 1920-1927.

[77] GA Den Bosch, t.a.p., blad 602.

[78] *Verslag Kamer van Koophandel en Fabrieken te 's-Hertogenbosch over 1875*, pag. 17. Al in 1874 was er sprake van verplaatsing van het bedrijf naar België "om meer in de nabijheid te zijn van de daarvoor noodige smelterij van rundvet". Zie *Verslag Kamer van Koophandel en Fabrieken te 's-Hertogenbosch over 1874*, pag. 15.

[79] GA Oss, nr. 724: Verslag van den toestand der gemeente Oss over 1871, pag. 55.

[80] GA Oss, nr. 727: Verslag van den toestand der gemeente Oss over 1874, pag. 43.

[81] I.J. Brugmans, *Paardenkracht en Mensenmacht; sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940*, 's-Gravenhage 1961, pag. 332.

wethouders van Venlo vergunning tot het oprichten van een kunstboterfabriek, aangedreven door een stoommachine van 30 pk.[82] De aangevraagde vergunning werd vlot verleend.[83] Het jaar daarop had het bedrijf "De Phoenix" acht mensen in dienst. Naast Thielen trad Wouters als firmant op.[84] Over 1882 wordt bericht dat de aanloopmoeilijkheden, waarmee "de invoering dezer in deze streek nieuwe industrie te kampen had", zijn overwonnen.[85] In 1885 komt het bedrijf echter niet meer in het jaarverslag van de Kamer van Koophandel voor.[86] Thielen was intussen weer naar Helmond teruggekeerd.[87] Het initiatief heeft dus niet lang standgehouden. Ook de margarine-boterfabriek Hillen & Verbruggen te Roermond, aan wie L. van der Grinten kleursel leverde, heeft het einde van de negentiende eeuw niet gehaald.[88] Deze gang van zaken past binnen het landelijk beeld. Door de toenemende concurrentie ten gevolge van de toename van het aantal margarinefabrieken, hadden vooral de kleine ondernemers te lijden van de stijging van de prijs van de grondstoffen. Zij verdwenen van het toneel door liquidatie of door overname. Door deze concentratietendens was er in 1883 in Nederland nog een 45-tal fabrieken over en in 1912 slechts 28.[89]
Een opvallend punt bij de ontwikkeling van de margarinenijverheid is, dat niet weinige ondernemers in deze branche afkomstig waren uit de sector van de boterhandel. Dit geldt onder anderen voor Jurgens en Van den Bergh in Oss en voor Prinzen & Van Glabbeek in Helmond. Zeker in de beginfase werd roomboter door de bleke margarine gemengd om deze een acceptabele kleur en een betere smaak te geven.[90] Dit kon, omdat de verwerking van natuurboter in de eerste fase door de ondernemers in de nieuwe bedrijfstak werd gecontinueerd. Hoezeer deze combinatie speelt, blijkt uit een brief van 12 juni 1890 van Joh. Jur-

[82] GA Venlo, Gemeentesecretarie 1851-1900, nr. 248: Stukken stoomketels.
[83] GA Venlo, Jaarverslag van den toestand der gemeente Venlo over het jaar 1880, hoofdstuk XII: Nijverheid.
[84] GA Venlo, Jaarverslag van den toestand der gemeente Venlo over het jaar 1881, hoofdstuk XII: Nijverheid; *Verslag Kamer van Koophandel en Fabrieken te Venlo over 1881*, pag. 9.
[85] *Verslag Kamer van Koophandel en Fabrieken te Venlo over 1882*, pag. 9.
[86] *Verslag Kamer van Koophandel en Fabrieken te Venlo over 1885*, Staat der Fabrieken, pag. 5.
[87] GA Venlo, Bevolkingsregister 1860-1900, band XIII, blad 187.
[88] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1885-1890, Diversen, Brief van Hillen & Verbruggen, 15 maart 1890.
[89] Ch. Wilson, *Geschiedenis van Unilever; een beeld van economische groei en maatschappelijke verandering*, (dl. II), 's-Gravenhage 1954, pag. 105-106.
[90] Wilson, o.c., pag. 102.

gens aan Lodewijk van der Grinten. De directie van het Osse bedrijf zocht zowel voor de verkoop van boter in Venlo en Limburg als voor de verkoop van margarineboter in deze provincie een agent.[91]

Gezien de snelle acceptatie van het nieuwe product kunstboter door de markt, omdat het botersmeersel door de beperkte prijs nu ook in het bereik van de volksklasse kwam, werden de problemen bij de grotere partijen margarine inzake de kleurgelijkheid ook groter. Daarnaast was het nodig, gezien de smaak van de consument die wenste dat de margarine zoveel mogelijk leek op echte boter. Ondanks deze algemene tendens bestonden er ook varianten. Het margarinebedrijf W. Salomonski & Co te Nijmegen bestelde bij Van der Grinten "rosa kleursel", terwijl de firma Ant. Jurgens, Prinzen & Co te Goch ook in groen kleursel was geïnteresseerd.[92] Ondanks deze afwijkingen ging de preferentie toch uit naar botergeel. Deze tint of andere konden de margarinefabrikanten niet zelf maken. Zij waren veelal niet in staat het punt van de goede kleur zelf op te lossen, aanvankelijk mede door het gemis van een eigen laboratorium.

Oprichtingsdatum van de onderneming

Begonnen met het leveren van kleursel voor natuurboter, eerst voor detailverkoop aan boeren uit de omgeving en later ook aan boterfabrieken, kwam daar spoedig in de loop van de jaren zeventig de productie van kleursel voor margarine bij. Vraag hierbij is, op welk tijdstip de fabriekmatige productie is begonnen. De tegenwoordige onderneming Océ-van der Grinten houdt in dit verband 1877 als startpunt aan, gezien de vermelding door Lodewijk van der Grinten in dat jaar, dat hij met de vervaardiging van een grote partij kleursel voor kunstboter bezig was. Zijn zoon en opvolger Frans van der Grinten hield later echter wisselend 1875 en 1876 als beginpunt aan. In de tekst, opgesteld ten behoeve van een in Den Haag te verschijnen boekuitgave met een adreslijst van "de Nederlandsche fabrikanten", werd in 1918 in de rubriek Boterkleursel onder de naam L. van der Grinten als oprichtingsjaar van de

[91] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1889-1890, Brieven van Joh. Jurgens, 12 juni 1890.
[92] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1895, Brieven van W. Salomonski & Co, 25 juni en 17 december 1895; T.a.p., Brief van Ant. Jurgens, Prinzen & Co, 19 oktober 1895.

Nederlandsche Boterkleurselfabriek 1875 genoemd.[93] Hetzelfde oprichtingsjaar hield drie jaar later Frans van der Grinten aan bij de dan wettelijk verplichte inschrijving in het handelsregister van de Kamer van Koophandel in Venlo.[94] In een advertentietekst, opgegeven ten behoeve van de elfde druk van het "Adresboek van de Nederlandsche Fabrikanten", werd 1876 vermeld als oprichtingsjaar.[95] Merkwaardig is, dat in hetzelfde gremium als waar in 1918 in werd geadverteerd, het jaar van de start met een jaar is verschoven.

Aan de binnenzijde op het schutblad van het eerste balansboek, namelijk dat betreffende 1916, staan met potlood enige vroegere wetenswaardigheden neergeschreven, duidelijk op basis van herinneringen in de familiekring. Als oprichtingsjaar van de fabriek worden met een vraagteken er achter vermeld 1874 en 1876. Op dit schutblad wordt verwezen naar een zekere Pollen die bij de "Berger Booten" in Venlo werkzaam is geweest en daarna een functie heeft verworven bij de firma Ant. Jurgens in Oss. Ook wordt ten tonele gevoerd een zekere Frans Boots, eveneens uit Venlo afkomstig, die in Oss veearts was en Jurgens, een groot paardenliefhebber, zou hebben aangeraden om Lodewijk van der Grinten advies te vragen over hoe de problemen in Oss met de kleuring van margarine op te lossen. Jurgens zou Pollen, die de Venlose kermis ging bezoeken, een flesje boterkleursel hebben meegegeven om de inhoud te laten onderzoeken door Lodewijk van der Grinten. De laatste berichtte een beter procédé te hebben, waarna Jurgens naar Venlo gereisd zou zijn en *f* 70,-- bood voor het recept. Elisabeth Muijsers, met wie Lodewijk op 18 februari 1862 was gehuwd, zou haar man de verkoop hebben afgeraden en hem tot eigen winstgevende exploitatie van zijn vinding hebben aangezet.[96] In de geschiedschrijving, later door kleinkinderen opgezet, wordt op dit punt teruggekomen. Lodewijk zou op een avond in 1877 zijn vrouw hebben meegedeeld, dat hij gevonden had hoe een goed kleursel voor kunstboter moest worden gemaakt. Zij

[93] *De Nederlandsche Industrie; beschrijvende catalogus van de voortbrengselen der Nederlandsche nijverheid; met volledige adreslijst van de Nederlandsche fabrikanten*, Den Haag 1918, pag. 32.

[94] AOG, 121-1921, Inschrijving door Frans van der Grinten van de Nederlandsche Boterkleurselfabriek L. van der Grinten in het handelsregister van de Venlose Kamer van Koophandel, 30 maart 1921.

[95] AOG, 73-1929, Brief aan de redactie van De Nederlandsche Industrie in Den Haag d.d. 24 januari 1932.

[96] AOG, 111-1916, Balansboek Ned. Boterkleurselfabriek 1916.

zou daarop hebben gereageerd met de uitspraak, dat hij dit geheim niet moest verkopen, maar zelf de vervaardiging ter hand moest nemen.[97] Het is van belang om bij dit familieverhaal, later in allerlei varianten doorverteld,[98] na te gaan in hoeverre "Wahrheit und Dichtung" hier door elkaar lopen. Dit klemt temeer, omdat voor de begintijd de gegevens zo schaars zijn. Daarom moet ook de overlevering zorgvuldig worden nagetrokken. Zoals verder nog zal blijken, zijn de genoemde namen niet uit de lucht gegrepen. Alleen de plaatsing in de tijd ligt anders dan die in het familieverhaal. Ook achter diverse oorzakelijk gelegde verbanden kan een vraagteken worden geplaatst.

De eerste van de genoemde namen, die een bespreking verdient, is die van W.J.H. Pollen, geboren te Venlo op 13 november 1847. Deze verhuisde als vrijgezel op 16 mei 1877 naar Oss. In de nieuwe woongemeente staat in het bevolkingsregister als zijn beroep vermeld: klerk. Hij kwam te wonen in wijk A 154, later Torenstraat 165 geheten. Hij huisde in een beambtenwoning naast het kantoor van Jurgens. Verder woonde hij nabij de panden van Arn. en Ant. Jurgens, terwijl de fabriek van Joh. Jurgens op een steenworp afstand lag.[99] Hij was dus in een Jurgens-enclave terechtgekomen. Wellicht met de Venlose kermis tijdelijk teruggekeerd, vond hij daar een bruid: Anna M.H. Tigchelman. Hij huwde met haar te Venlo op 23 oktober 1877. Zij vestigde zich op 10 november 1877 te Oss en trok bij Willem Pollen in.[100]
Begin van de jaren tachtig was het beroep van Pollen dat van kantoorbediende met een salaris dat niet boven de *f* 900,-- uitkwam. In 1883 werd het beroep omschreven als dat van boekhouder en lag het salaris tegen de *f* 1.200,--. In 1890 verdiende Pollen *f* 1.500,-- per jaar. Verder opereerde hij als "binnenlandsch koopman in 't klein". Deze nevenverdienste werd verworven door het drijven van een beperkte houthandel.[101] Het geleverde hout, dat uit het buitenland kwam en via de haven van Rotterdam werd aangevoerd, werd afgezet bij de vele kuiperijen, die in Oss werkzaam waren bij het maken van vaten en kistjes voor de

[97] Louis Jzn. en Louis Frzn. van der Grinten, *Onze grootouders Louis van der Grinten en Lieske Muijsers*, Utrecht 1968, pag. 74-75.
[98] Van der Grinten en Van der Grinten, o.c., pag. 3.
[99] GA Oss, Bevolkingsregister 1860-1880, dl. V, blad 1249 en dl. IX, blad 1998; T.a.p., nr. 1732; Wijkregisters 1879.
[100] GA Venlo, Burgerlijke Stand, Huwelijken 1877, nr. 51.
[101] GA Oss, Patentregister 1881-1883; T.a.p., nr. 1360; Register van patentschuldigen 1890-1891.

verzending van margarine. Pas later zou de margarine in papier verpakt worden afgeleverd.
Op 16 maart 1891 verliet Pollen met zijn gezin Oss en vertrok hij naar Nijmegen.[102] In het Nijmeegse bevolkingsregister werd hij op 19 maart 1891 ingeschreven als "fabrikant stoomkuiperij".[103] In Nijmegen bestonden op dat moment vier margarinefabrieken en daar was geen sprake van een overaanbod aan kuiperijen, zoals in Oss. Pollen associeerde zich met een partner, zodat in 1891 de stoomkuiperij Pollen & Van der Woude van start ging.[104] De zaken liepen goed. Er waren vele afnemers van de hier vervaardigde houten duigen, bodems en deksels, waaruit de botervaten werden samengesteld. In 1898 werkten in dit bedrijf 35 personeelsleden.[105]
De tweede hoofdpersoon die genoemd werd als schakel bij het leggen van contact tussen Jurgens en Van der Grinten, was Frans Boots. Deze is op 22 januari 1850 te Venlo geboren en is afgestudeerd aan de Vee-Artsenij School te Utrecht. Vanuit deze stad vestigde hij zich op 18 december 1873 te Oss als rijksveearts. Hij woonde in wijk A 144, vlak bij de woningen van de heren Jurgens.[106] Door zijn werk kwam Boots in contact met de familie Jurgens, van wie vele leden verwoede paardenliefhebbers waren.[107]
Aangezien Frans Boots op 30 december 1875 uit het Osse bevolkingsregister werd uitgeschreven, omdat hij als veearts naar Tilburg ging,[108] en Pollen, zoals reeds aangegeven, zich pas op 16 mei 1877 te Oss vestigde, kan er hier geen contact tussen hen beiden hebben bestaan. Omdat veearts Boots in Oss ook met de keuring van levensmiddelen was belast[109] en apotheker Lodewijk van der Grinten op dit terrein een autoriteit was, gezien zijn lidmaatschap van de Geneeskundige Raad voor Noord-Brabant en Limburg, is het mogelijk dat Lodewijk op zijn vele inspectiereizen door Noord-Brabant Frans Boots heeft ontmoet. De

[102] GA Oss, Bevolkingsregister 1880-1900, dl. XVIII, blad 1602; T.a.p., nr. 1747: Register van vertrokken personen 1880-1891, blad 96.
[103] GA Nijmegen, Bevolkingsregister 1890-1900, A 17, blad 157.
[104] *Jaarverslag Kamer van Koophandel en Fabrieken te Nijmegen over het jaar 1891*, pag. 3.
[105] *Jaarverslag Kamer van Koophandel en Fabrieken te Nijmegen over het jaar 1898*, pag. 21.
[106] GA Oss, Bevolkingsregister 1860-1880, dl. IX, blad 1947.
[107] F.J.M. van der Ven, *Jan en Josina Jurgens en hun gezin*, [Oss 1979].
[108] GA Oss, Bevolkingsregister 1860-1880, dl. IX, blad 1947.
[109] GA Oss, nr. 726-728: Verslagen van den toestand der gemeente Oss over 1873, 1874 en 1875, pag. 26.

bijna elf jaar oudere broer Jean Boots, die zich eind juni 1863 als rijksveearts te Cuijk vestigde,[110] was in ieder geval wel een zeer goede bekende van Lodewijk van der Grinten, omdat zij samen in Venlo tot de oprichters behoorden van het letterlievend gezelschap "Puteanus" op 28 januari 1863.[111] Deze Jean Boots was een zeer actief mens. Zo stelde hij in 1865 een uitvoerig rapport op over de dan heersende veepest. Het Provinciaal Bestuur uitte waardering voor de door hem betoonde inzet.[112] Het is denkbaar dat Jean Boots zijn broer Frans op het werk van Lodewijk van der Grinten opmerkzaam heeft gemaakt.

Evalueren wij nu de beide verbindingslijnen tussen Venlo en Oss, in casu Van der Grinten en Jurgens, dan valt te stellen dat Jurgens via Jean Boots door diens broer Frans geïnformeerd kon zijn over de boterkleurselactiviteiten van Lodewijk van der Grinten. Het is ook mogelijk dat Frans Boots zelf deze informatie in Venlo heeft opgedaan en Jurgens tijdens wederzijdse contacten heeft geattendeerd op de veelzijdige onderzoeker Lodewijk van der Grinten.
Willem Pollen verscheen pas in 1877 op het Osse toneel. Hij werkte wel vanaf dat moment voor Jurgens, maar uit de eerder vermelde provisieregeling betreffende bestellingen van boterkleursel door Jurgens blijkt, dat deze pas inging per 1879. Tussen het vertrek van Frans Boots naar Tilburg in 1875 en genoemde regeling zit een gat van vier jaar. De bestelling van 600 kilo boterkleursel, waarover Lodewijk van der Grinten in zijn brief van 7 oktober 1877 repte, past helemaal niet binnen dit verhaal. Gezien de latere goede relaties met S. van den Bergh, die kort na Jurgens ook in Oss met de margarinefabricage was begonnen, sluiten wij niet uit, dat Boots hem naar Van der Grinten heeft verwezen. Hij zou dan de geheimzinnige relatie uit de brief van 1877 zijn geweest, terwijl Jurgens pas in 1879 via Pollen een afnemer werd.
Het familieverhaal, dat Lodewijk bij een bezoek aan Oss door Jurgens in een rijtuig met afgeschermde ruiten werd afgehaald om Van den Bergh niets van dit contact te laten merken, kan ook betekenen dat Jurgens niet wilde dat Van den Bergh er achter kwam dat hij diens leverancier van boterkleursel had "ontdekt". Toen eenmaal de successtory van het boterkleursel werd gekoppeld aan de succesvolle ontwikkeling van de margarinenijverheid, zag de degelijk katholieke familie Van der

[110] GA Cuijk, Bevolkingsregister.
[111] GA Venlo, Archief Genootschap Puteanus, nr. 2.
[112] H. Douma, De eerste veearts en het ontstaan van een veeverzekering te Cuijk en omgeving, in: *Merlet*, XIV (1978), pag. 111-112.

Grinten mogelijk liever een koppeling met de eveneens zeer katholieke familie Jurgens dan met de joodse zakenman Van den Bergh, zeer lang de eeuwige concurrent van Jurgens.
Ook is het verhaal, dat Jurgens naar Venlo gereisd zou zijn en voor de vinding van Lodewijk van der Grinten slechts *f* 70,-- zou hebben geboden, niet goed te passen in het gedragspatroon van Jurgens, die voor iets goeds vlot veel geld over had. Ook hier denken wij eerder aan een kleinere afnemer, bijvoorbeeld in Den Bosch waar Lodewijk voor zaken en familiebezoek al in het begin van de jaren zeventig regelmatig kwam, dus ruim voordat via Pollen in 1879 de relatie met Jurgens ontstond.
De conclusie is dat de familie-overlevering uit elementen bestaat die op zich waar kunnen zijn, maar niet in een logisch en temporeel verband met elkaar kunnen worden gebracht. Dat Lodewijk zijn eerste leveranties heeft verricht aan het in 1872 gestichte Bossche margarinebedrijf Cordeweener of aan de sedert 1873 met de margarinefabricage gestarte firma J. van de Griendt of de in 1875 opgerichte margarinefabriek Jos. F.A. Albers of het in 1877 begonnen margarinebedrijf van A.J. van den Heuvel, deze drie laatste ook in Den Bosch, is eveneens denkbaar.[113] J. van de Griendt is door zijn ontginningsprojecten in de Peel namelijk vanaf het begin van de jaren vijftig met Noord-Limburg in contact gekomen. Tevens is de dynamische Bossche ondernemer Van de Griendt in 1865 betrokken bij grondwerkzaamheden ten behoeve van de aanleg van de staatsspoorweg tussen Venlo en Helmond.[114] Verder had Lodewijk van der Grinten contact met H.P. van den Bergh, arts te Veghel en tevens lid van de Geneeskundige Raad voor Noord-Brabant en Limburg.[115] Via deze lijn kan Van den Bergh in Oss op de hoogte zijn gekomen van de verrichtingen van Lodewijk in Venlo. Gezien het feit dat Lodewijk van der Grinten veel logeerde bij P. van Vlijmen in Den Bosch, die gehuwd was met Maria Muijsers, de meest geliefde zus van zijn vrouw Lieske Muijsers,[116] lijkt de verbindingsas Venlo-Den Bosch toch wel een goed uitgangspunt voor de gedachte dat daar Lodewijk zonder meer moet hebben gehoord van de grote commotie rond de oprichting van het margarinebedrijf Cordeweener. Via dit bedrijf waren er weer nauwe contacten met Jurgens in Oss, die bovendien veel in Den

[113] *Verslag Kamer van Koophandel en Fabrieken te 's-Hertogenbosch over 1873*, pag. 20; *Verslag Kamer van Koophandel en Fabrieken te 's-Hertogenbosch over 1877*, pag. 23.
[114] GA Venlo, Gemeentesecretarie 1851-1900, nr. 248: Stukken stoomketels.
[115] Brieven, o.c., 24 juni 1875 (55).
[116] Van der Grinten en Van der Grinten, o.c., pag. 73.

Bosch kwam. Ook Van den Bergh had in Den Bosch zijn relaties.
In de eerdere tekst is Jurgens te Oss al afgevallen als eerste afnemer van kleursel uit Venlo voor de bereiding van margarine. In het voorgaande is een aantal opties geformuleerd die naar 's-Hertogenbosch verwijzen. Het meest harde gegeven in die richting is een brief van Jos Albers. Deze margarinefabrikant die zijn bedrijf in 1875 stichtte, schreef later aan Frans van der Grinten tot "de oudste klanten" van de zaak in Venlo te behoren.[117] Deze uitspraak biedt geen garantie dat de relatie al vanaf 1875 heeft bestaan, maar is wel een reële mogelijkheid. Tevens is denkbaar dat hij de geheimzinnige afnemer uit 1877 is geweest.
Een geheel andere mogelijkheid die Lodewijk in contact kan hebben gebracht met een partij die behoefte had aan een goed kleursel voor de margarine, is het bedrijf Prinzen & Van Glabbeek te Helmond. Deze in 1857 opgerichte firma hield zich bezig met de bontweverij. Daarnaast had men een boterhandel. De natuurboter werd aangeleverd uit een aantal plaatsen in Noord-Brabant en Noord-Limburg, onder andere Sevenum en Venray.[118] In 1876 werd een grote afdeling voor de productie van margarine opgezet. Uit het bedrijfsarchief van Van der Grinten weten wij dat deze onderneming aan het eind van de jaren tachtig kleursel bij Van der Grinten bestelde. Vraag is, hoe het daarvóór gesteld is geweest? Uit het inventarisboek van genoemd Helmonds bedrijf blijkt dat per 1 januari 1872 vier potten orleaan, negentien okshoofden siroop en 150 kilo "verw" aanwezig waren.[119] De roomboter werd dus bijgekleurd. Op 31 december 1877 waren er nog 366 "liters kleur" in voorraad, een jaar later 635 liter, eind 1879 acht vaatjes kleur à *f* 1.918,46 en eind 1880 26 vaten, bevattend 3.073 liter kleur à *f* 5.703,47.[120] Het kan zijn dat het kleursel is geleverd door Lodewijk van der Grinten. Exacte gegevens betreffende leveranciers ontbreken ook hier.
De ontstaansgeschiedenis blijft door het ontbreken van archiefstukken wat jaartallen en de eerste grote relaties betreft, een vage zaak. De overlevering vanuit de familie lijkt een achteraf geconstrueerde verklaring, die echter stuk loopt op data en namen, die niet met elkaar in overeenstemming zijn te brengen.

[117] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1896, Brief van Jos Albers, 31 augustus 1896.
[118] GA Helmond, Archief Prinzen & Van Glabbeek, nr. 39: Inventarisboek 1872, fol. 22.
[119] Zie noot 118.
[120] GA Helmond, t.a.p., Inventarisboek 1877-1880, fol. 189, 222, 240 en 265.

Buurjongen Pollen: een vriend om op te bouwen

Reeds eerder is aangegeven dat Willem Pollen, een vroegere buurjongen uit de Steenstraat te Venlo, sedert 1879 werkzaam was bij Anton Jurgens in Oss. Voor de via zijn bemiddeling door Jurgens in Venlo geplaatste bestellingen, ontving Pollen jaarlijks een behoorlijk bedrag aan provisie. Door de nauwe contacten met Pollen, ook toen deze naar Oss was verhuisd, hoorde Lodewijk van der Grinten veel voor hem interessant nieuws uit de interne Jurgens "keuken". Dit gaf hem bepaald een voorsprong bij de onderhandelingen over leveringscontracten. Toen Pollen in juli 1891 bij Jurgens wegging en in Nijmegen een productiebedrijf in houten vaten en kistjes opzette, erkende Lodewijk van der Grinten dat Pollen tussen 1879 en 1891 hem vele diensten had bewezen.
Pollen was van belang als "luisterpost". Toen er klachten ontstonden over het aan Jurgens geleverde kleursel en Lodewijk van der Grinten zo zijn twijfels had over de juistheid daarvan, werd hij uit de droom geholpen door Pollen. Deze berichtte hem op 30 april 1885, dat de heer Lang, margarinefabrikant in Neurenberg en bevriend met de heren Jurgens, in Oss op bezoek was geweest. Aangezien Pollen via Van der Grinten wist dat deze aan Lang kleursel leverde, hoorde hij Lang tijdens diens bezoek uit. Die verklaarde zowel van Van der Grinten als van Hansen boterkleursel te betrekken. Hij achtte het kleursel van Van der Grinten "mooi, echter met een gebrek en wel dat ze verkleurde". Voor Pollen het bewijs dat de klachten toch wel gegrond moesten zijn. Hij sprak de hoop uit, dat Lodewijk er spoedig in zou slagen het gebrek te vinden. Hij schreef: "Praktiseert nog eens, misschien ligt het aan eene kleinigheid en twijfel niet of U zult reusséren". Ook hier geldt: een goede vriend is goud waard.[121]
Naast concurrentie om de kwaliteit van het boterkleursel had Van der Grinten ook te maken met die inzake de prijs waarvoor werd geleverd. Vooral Jurgens, die eerst voor Oss en later ook voor zijn margarinefabrieken in het Duitse Goch en in het Belgische Merksem een grootafnemer was, had de neiging steeds maar lagere prijzen te bedingen. Het was echter steeds weer Pollen die Lodewijk van der Grinten er op wees niet te snel te zwichten voor "de dreigementen van Jurgens dat zij bij de concurrentie het kleursel goedkoper kunnen bekomen". Hij merkte op, dat "indien zij Uw kleursel niet zoo goed vonden, zouden zij U geen preferentie geven". Hij ging nog een stapje verder door te verklaren,

[121] AOG, 751-1885, Cor.bo., Brief van W. Pollen, 30 april 1885.

dat "zij niet meer buiten Uw kleursel kunnen". Het langdurig zoeken naar kwaliteitsverbetering loonde. Geen enkel kleursel was zo sterk als dat van Van der Grinten. Daarom "zullen zij [de heren Jurgens] zich wel driemaal bedenken alvorens geen kleursel van U meer te nemen. Het kleursel van Hansen is thans 14½ cent per kilo duurder dan het Uwe en indien 't omgekeerd was, dan zouden zij nog Uw kleursel gebruiken, aangezien dat van Hansen te groenachtig is en erg verschiet". Hoewel Lodewijk van der Grinten de kwaliteit van zijn kleursel op hoog niveau wenste te houden door alleen maar een uitstekende soort orleaan en olie te gebruiken, adviseerde Pollen toch om iets aan de prijs te doen, want dan "hebben zij zoo hun zin gekregen en dat moeten zij hebben, want zij willen en zullen heerschen".[122] In 1892 zag Lodewijk zich wederom gedwongen de prijs voor Jurgens te verlagen. Informant Pollen was het hiermee niet eens "want het is niets dan drukken met al hunne leveranciers; dit is eenmaal eene manie bij hen geworden". Hij sprak de hoop uit, dat Lodewijk na deze knieval voortaan ongestoord zijn leveranties zou kunnen voortzetten.[123]

Eind 1888 kreeg Lodewijk van der Grinten bij zijn zakelijke activiteiten assistentie van zijn tweede zoon Frans. Aan zijn vriend Pollen schreef Lodewijk in 1889 veel steun te ondervinden van deze zoon. Pollen adviseerde hem van een welverdiende rust te gaan genieten, zodat het met zijn gezondheid vanzelf beter zou gaan.[124] Lodewijk heeft deze raad niet direct opgevolgd. Mede hierdoor heeft Frans in 1889 wellicht de hoop gekoesterd naar Freiburg terug te kunnen keren. Immers pas in 1890 vestigde hij zich officieel als "provisor" (zaakwaarnemer) in de apotheek van zijn vader.
Door de hiervóór geschetste werkverdeling kon Lodewijk van der Grinten zich vanaf 1890 geheel toeleggen op de vervaardiging van kleursel en conserveringsmiddelen. Naast het werk in de apotheek assisteerde Frans hem bij het bezoeken van afnemers van de fabriek. In de loop van 1892 was Lodewijk van der Grinten wederom langdurig ziek.[125] Duidelijk werd dat zijn zoon Frans in toenemende mate bij de gang van zaken in het bedrijf diende te worden betrokken. Op 31 januari 1893 trad

[122] AOG, 75-1885, Correspondentie Pollen, Brief van W. Pollen uit Nijmegen aan L. van der Grinten, 22 augustus 1891.
[123] AOG, 75-1885, Correspondentie Pollen, Brieven van W. Pollen, 12 en 19 mei 1892.
[124] AOG, 11-1889, Brief van W. Pollen, 15 januari 1889.
[125] Van der Grinten en Van der Grinten, o.c., pag. 61.

Frans in het huwelijk. Naar aanleiding van een felicitatiebrief van Pollen aan Lodewijk schrijft de laatste: "Frans is een ferme jongen en zal zijn weg wel maken en ook zijn vrouwtje is een huishoudelijk opgevoed goed meisje".[126] Bedoeld meisje was Agnes Wilhelmina Anna Huenges. Het jonge paar kon het huis aan de Steenstraat betrekken, omdat vader Lodewijk voor zich en zijn gezin in 1892 aan de vroegere Martinusstraat, thans Mgr. Nolensplein, een nieuw huis had laten bouwen, omdat zijn astma het hem onmogelijk maakte in de oude binnenstad te blijven wonen.
Pas in 1894 besloot Lodewijk het echt rustiger aan te gaan doen. Het heeft lang geduurd, voordat deze stap werd gezet. Op het advies van Pollen in januari 1889 hebben wij reeds gewezen. Een jaar later, mei 1890, raadde ook collega-apotheker Hahmes uit Maastricht Lodewijk aan om rust te nemen en het werk over te laten aan de kinderen.[127] Op die goede raad werd slechts gedeeltelijk ingegaan. Op 16 januari 1890 vond door de adjunct-inspecteur voor het geneeskundig staatstoezicht in Limburg de toelating plaats van Frans van der Grinten "als provisor in de apotheek van L.F.A. van der Grinten".[128] Het duurde tot in 1894 dat Frans als gelijkwaardige partner in de zaak werd betrokken. In januari 1894 nam hij door een storting van *f* 1.900,-- deel in het bedrijfskapitaal.[129] Ruim een half jaar later kreeg het partnerschap ook een formeel juridische vorm door een akte van vennootschap.

Uhlenbroek: steun en toeverlaat

Voor de contacten over de grenzen heen werd als eerste buitenlandse agent aangetrokken J.C. Uhlenbroek, oorspronkelijk uit Venlo afkomstig, maar veelal in Duitsland werkzaam binnen de sector van de margarinenijverheid. Hieraan waren eerder schriftelijke contacten voorafgegaan, waarin Uhlenbroek tegen betaling zijn diensten aanbood om nieuwe afnemers voor Lodewijk van der Grinten te werven.[130] Naast de

[126] AOG, 75-1885, Correspondentie Pollen, Concept-antwoord W. Pollen, 8 februari 1893.
[127] AOG, 111-1890, Brief van apotheker Hahmes uit Maastricht, 5 mei 1890.
[128] AOG, 133-1943, Overlijden Frans van der Grinten.
[129] AOG, 215-1894, Kasboek van Lodewijk en Frans van der Grinten 1894-1902. Frans doet op 13 januari 1894 een storting van *f* 1.900,-- ten gunste van de zaak. Dit bedrag wordt in het kasboek onder de kolom Diversen opgenomen.
[130] AOG, t.a.p., Brieven van Uhlenbroek, 1 en 4 mei 1891.

reeds vanuit Venlo opgebouwde relaties bracht Uhlenbroek in de loop van 1891 meerdere nieuwe Duitse afnemers aan. Hij reisde werkelijk heel Duitsland door, bezocht vele margarinefabrieken en legde goede contacten. Als provisie ontving hij 5% van de waarde van de ontvangen bestellingen van boterkleursel.
Dat de activiteiten van deze agent voor Lodewijk flink in de papieren konden lopen, blijkt uit het kasboek over de jaren 1894 en 1895, waarin Uhlenbroek aan provisie respectievelijk *f* 509,33 en *f* 885,01 incasseerde: voor die tijd hoge bedragen.[131] In de periode van Frans van der Grinten nam de relatie met Uhlenbroek in intensiteit af. In 1896 ontving deze nog circa *f* 570,-- aan provisie,[132] maar in 1901 was de vergoeding tot *f* 28,-- gedaald.[133]
Uhlenbroek was een goede greep, omdat hij in opdracht van Grasso te 's-Hertogenbosch in de door deze onderneming geïnstalleerde margarinefabrieken het productieproces op gang moest brengen. Kortom, een ideale positie om de eigenaar van nieuwe of vernieuwde bedrijven te attenderen op de producten uit Venlo. Verder was voor Van der Grinten van groot belang via Uhlenbroek rechtstreeks van de werkplek te vernemen, hoe zijn kleursels het deden en welke interne reacties ze opriepen.[134]
In december 1891 vertrok Uhlenbroek naar Scandinavië, waar hij enkele margarinefabrieken ging opstarten, nadat de Bossche onderneming Grasso hier de apparatuur had geleverd. Zowel in Helsingborg als in Gotenburg was hij werkzaam. Hij zorgde dat de betreffende margarinefabrieken afnemer bij Van der Grinten werden.[135]
Ook in Nederland werkte Uhlenbroek ten behoeve van Grasso. Zo moest hij in maart 1892 bij Mouton in Den Haag de door deze onderneming betrokken karnapparatuur in bedrijf brengen. Dit leverde voor Lodewijk van der Grinten een proefbestelling op van rood en geel boterkleursel. Daarna ging Uhlenbroek weer naar Duitsland, waar hij in opdracht van Grasso in liefst vier fabrieken machines voor de margarinefabricage in werking moest brengen.[136] Het eerste bedrijf dat hij in

[131] AOG, 215-1894, Kasboek Lodewijk en Frans van der Grinten, 1894-1895.
[132] AOG, 215-1892, Debiteurenboek boterkleursel 1896.
[133] AOG, 215-1894, Kasboek, mei-juli 1901.
[134] AOG, 75-1891, Contacten met J.C. Uhlenbroek.
[135] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1891, Verkoop buitenland, Brief van J.C. Uhlenbroek, 15 december 1891.
[136] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1892, Verkoop Nederland, Brieven van Uhlenbroek, 6 en 8 maart 1892.

Duitsland bezocht, was dat van de Gebrs. Muller in Gildehaus. Deze firma uit Goor had, evenals Jurgens en Van den Bergh hadden gedaan, een vestiging over de grens opgezet om zo de hoge Duitse invoerrechten op margarine te ontlopen. Na zijn bezoek kon Uhlenbroek aan Lodewijk van der Grinten berichten, dat deze aan die onderneming "een hele goeie klant krijgt".[137] Begin april verbleef Uhlenbroek in Denemarken, waar hij de firma Th. Colding in Kopenhagen als klant aanbracht. Daarna ging de reis naar Regensburg en vervolgens naar Verviers: "die krijgt u ook weer als klant en zoo komen er nog veel meer maar alles gaat niet op eenmaal".[138]

Eind 1892 bleek Uhlenbroek zijn zwervend bestaan te hebben opgegeven. Hij had in Biebrich bij een margarinefabriek een vaste betrekking aangenomen als eerste karnmeester. Zowel voor Van der Grinten als voor Grasso was dit een groot verlies. Hoewel aanvankelijk de vaste positie hem goed beviel, kon hij toch al snel niet tegen "het eentoonige en stille leven".[139] Zijn temperament verdroeg dat niet. Grasso was meteen bereid hem weer in dienst te nemen en schreef zeker vier à vijf fabrieken te hebben, waar Uhlenbroek de door Grasso geïnstalleerde apparatuur in bedrijf kon brengen. Met de zekerheid bij Grasso "duidelijk weer in het Geschäft te komen", wilde Uhlenbroek wel weten, of ook Lodewijk van der Grinten hem als vertegenwoordiger wilde handhaven.[140] Per kerende post berichtte deze er prijs op te stellen, dat Uhlenbroek weer voor hem werkzaam zou zijn. In mei 1893 ging Uhlenbroek weer op free-lance basis werken. Voor Lodewijk van der Grinten een grote geruststelling. Uhlenbroek was voor hem een echte toeverlaat. Naast het aanbrengen van orders had zijn positie een veel ruimere betekenis: als luisterpunt en als man uit de praktijk, die door zijn ruime ervaring zeer goed wist hoe te reageren op de sterke en zwakke punten van de door Van der Grinten geoffreerde artikelen.

Dat Uhlenbroek zich van zijn capaciteiten bewust was, blijkt uit het feit dat hij na zijn vertrek uit Biebrich zich als zelfstandig technicus te Keulen vestigde. Op zijn briefpapier liet hij drukken: "J.C. Uhlenbroek. Techniker. Specialität für Margarinefabrik-Einrichtungen und das Leh-

[137] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1892, Verkoop Duitsland, Brief van Uhlenbroek, 28 maart 1892.
[138] AOG, t.a.p., Brief van Uhlenbroek, 16 april 1892.
[139] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1893, Diversen, Brief van J.C. Uhlenbroek, 16 januari en 8 februari 1893.
[140] AOG, t.a.p., 8 februari 1893.

ren der neuesten holländischen Methode".[141] Vanuit zijn nieuwe uitvalsbasis reisde Uhlenbroek in opdracht van Grasso naar margarinefabrieken in Duitsland, Nederland, België enzovoort. Menigmaal maakte hij een tussenstop in Venlo om met Lodewijk en Frans van der Grinten te overleggen. Door zijn verspreide contacten en promoten van het kleursel uit Venlo, was Uhlenbroek voor Van der Grinten een ideale figuur om aan leveranties te komen.
Niet alleen door zijn vele contacten met margarinefabrikanten in West-Europa was Uhlenbroek een zeer geschikte tussenpersoon, maar ook door de vele proeven die hij met kleursel van Van der Grinten ter plekke deed. Omdat de diverse ondernemers bij de margarinefabricage telkens weer andere grondstoffen toepasten, waren zijn contra-expertises voor Venlo van groot belang om tot de juiste kleursamenstelling te komen. Het gehele jaar 1895 door werkte Uhlenbroek met mengsels van rood en geel kleursel in wisselende verhoudingen en stuurde hiermee bewerkte monsters margarine naar Venlo. Omgekeerd maakte Van der Grinten met zijn nieuw kleursel ook monsters en stuurde deze op zijn beurt naar Uhlenbroek. Hoewel bij gebuik van katoenolie in de margarinefabricage meer rood in het kleursel moest zitten, diende dit ook weer niet te veel te zijn. De monsters werden genummerd, zodat Uhlenbroek schriftelijk kon aangeven, met welke hij de beste uitslag had verkregen. Dit telkens weer uittesten leidde in juni 1895 tot een 50% beter resultaat dan vroeger. Uhlenbroek gebruikte het nieuwe kleursel in een verhouding van 500 gram op 800 kilo margarine.[142] Het nieuwe kleursel demonstreerde hij op een aantal fabrieken, toen hij aan het eind van het jaar een reis maakte door Zweden, Noorwegen en Denemarken.[143]
Een half jaar vóór het overlijden van Lodewijk van der Grinten kon zijn compagnon, zoon Frans, in oktober aan J. Uhlenbroek, die toen in Hamburg bij een margarinefabriek aan het werk was, berichten dat in Venlo "de zaak goed voorwaarts gaat".[144] Met name na 1890 was het aantal afnemers snel gegroeid.
Het overlijden van Lodewijk van der Grinten in april 1895 schokte Uhlenbroek zeer. Frans zond hem ter herinnering een foto van zijn vader.

[141] AOG, t.a.p., 2 juli en 9 augustus 1893.
[142] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1895, Brieven van J.C. Uhlenbroek, 10 januari, 1 april, 12, 22 en 30 juni, 13 juli en 25 oktober 1895.
[143] AOG, t.a.p., Brieven van Uhlenbroek, 10 en 16 december 1895.
[144] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1894, Brief van J.C. Uhlenbroek, 5 oktober 1894, in antwoord op schrijven van Frans van der Grinten, 28 september 1894.

Uhlenbroek kocht daar een mooi lijstje bij en hing de ingelijste foto op in zijn woonkamer als aandenken aan "een goede en lieve vriend".[145] In de vriendschap was al eerder ook Frans van der Grinten betrokken. Uhlenbroek leefde oprecht mee met het opgroeien van de oudste zoon, die hij al als toekomstig assistent van Frans in de fabriek zag,[146] uitte zijn blijdschap in september 1895 met de geboorte van de tweede zoon[147] en eindigde vrijwel elke zakelijke brief aan Frans "met hartelijke groeten aan Uw lieve vrouw". Door de vriendschappelijke relatie met Lodewijk en Frans van der Grinten en door de betrokkenheid bij het wel en wee van de familie kwam de verhouding met Uhlenbroek boven het strikt zakelijke niveau. De firma L. van der Grinten is daar wel bij gevaren. Goede intermenselijke relaties loonden zich niet alleen in sociaal maar ook in economisch opzicht.

De gebroeders Renkens als springplank naar Amerika

Eind 1894 werden hernieuwde pogingen ondernomen om toegang te krijgen tot de Amerikaanse markt. Hiertoe maakte Lodewijk van der Grinten gebruik van bemiddeling via oude bekenden. Hij begon met een brief te schrijven aan J. Leenders te Lottum met daarin een verzoek om informatie over wat er was geworden van de twee neven Gerard en Hendrik Renkens, die respectievelijk 25 en 10 à 15 jaar geleden uit Lottum, behorend tot de gemeente Grubbenvorst, gelegen acht kilometer ten noorden van Venlo, naar de Nieuwe Wereld waren vertrokken om daar een nieuw bestaan op te bouwen. Uit het ontvangen antwoord bleek, dat zij beiden nu woonachtig waren in Depere in de staat Wisconsin.[148] Vraag is, hoe ze daar waren gekomen. De verklaring was te vinden bij de Limburger John Smith uit Swolgen, die zijn naam intussen een face-lift had laten ondergaan. Deze was al vroeger vertrokken en vervulde in Depere de functie van burgemeester, terwijl hij tevens het beroep van scheepsagent uitoefende. Hij was later weer naar zijn geboortegrond teruggekeerd om hier emigranten aan te werven voor zijn nieuwe woonplaats in de Verenigde Staten. Op 19 maart 1881 keerde

[145] AOG, t.a.p., Brief van Uhlenbroek, 13 juli 1895.
[146] AOG, t.a.p., Brief van Uhlenbroek, 10 januari 1895.
[147] AOG, t.a.p., Brief van Uhlenbroek, 2 september 1895.
[148] AOG, 75-1894, Brief van J. Leenders uit Lottum aan L. van der Grinten, 23 november 1894.

hij terug met 170 landverhuizers uit Limburg.[149]
Reeds op de dag dat Lodewijk de gevraagde informatie heeft ontvangen, ging er een brief uit naar het Amerikaanse adres. Hij schreef op 23 november 1894: "Behalve de oude apotheek heb ik eene fabriek van boterkleursel. Mijne tweede zoon die met mij geassocieerd is, heeft groote uitbreiding aan de fabriek gegeven. Wij leveren jaarlijks aan de meeste fabrieken in Holland en Duitsland en hebben ook vele klanten in Engeland, Oostenrijk en enkele in de overige staten van Europa. Zelfs naar Australië leveren wij gansche vaten boterkleursel, maar in Amerika hebben wij nog geene klanten en daarom kwam ik op de gedachte, of gij ons inlichtingen kunt geven". Na toezegging de gemaakte onkosten aan Renkens te zullen vergoeden, beëindigde Lodewijk zijn brief met de uitspraak: "Ons kleursel overtreft het Deensche boterkleursel".[150]
Op 31 december 1894 antwoordde G. Renkens met een nieuwjaarsgroet. Sedert zijn vertrek uit Limburg 31 jaar geleden noemde hij zich in zijn nieuwe vaderland Renking en ook wel Rankin. Hij herinnerde zich de contacten met Lodewijk van der Grinten bij vroegere ontmoetingen in Venlo nog zeer goed. Zijn advies luidde om vooral via de pers te adverteren met het kleursel. Dit was de aangewezen weg, wilde men in de Verenigde Staten iets verkopen. Rankin merkte op, dat de Amerikaanse boeren de boter veelal zelf maakten. Hij deelde mee, dat bij de meeste winkeliers boterkleursel was te verkrijgen. Het zou moeten blijken, of het kleursel uit Venlo beter of goedkoper was dan wat ter plekke werd gebruikt. Rankin verzocht hem een kleine hoeveelheid kleursel per post te sturen: "wij konden dan proberen of het betaalen zou daarin te handelen, eerst zelf, daarna in de nabuurschap, allengskens konde ik er hier en daar mede rondgaan en presenteren niet alleen aan farmers maar ook aan winkeliers". Wel was een voorwaarde daarbij, dat het kleursel van Van der Grinten superieur moest zijn aan dat wat in Amerika in gebruik was. Alleen dan was een afzetmarkt denkbaar.[151]

[149] C. van den Berg, *H.B.J. van Rijn, burgemeester van Venlo, pionier der milieuhygiëne*, Assen 1971, pag. 126; G.C.P. Linssen, Limburgers naar Noord-Amerika, in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, XXXV (1972), pag. 209-225. In Venlo werd rond 1880 een snel gerealiseerde nieuwbouwwijk Depere genoemd, waaruit blijkt dat men hier kennis had van deze Amerikaanse plaats, waar veel landverhuizers uit Noord-Limburg zich hebben gevestigd.
[150] AOG, 75-1894, Concept brief L. van der Grinten aan G. Renkens in de Verenigde Staten, 23 november 1894.
[151] AOG, 4 + 75, Cor.bo. 1895, Brief van G. Rankin, 31 december 1894.

Het antwoord van Lodewijk begin 1895 was Rankin niet duidelijk. Deze reageerde: "schrijf een weinig klaarder". Hij noemde Amerika "het land van belofte". Op het voorstel van Lodewijk om bij verzending van kleursel naar Amerika eerst te betalen, ging Rankin niet in: "vooruit betalen wil mijne vrouw niet toelaten".[152] Deze wist hoe weinig er met de boterhandel in Amerika te verdienen viel. Zij had zich hiermee beziggehouden, maar was wegens de geringe verdienste er mee gestopt.

Uit de hier gememoreerde contacten, gelegd door Lodewijk van der Grinten, kwam toch iets voort. Zoon Frans nam deze aangelegenheid in 1895 over en deed in april van dat jaar aan Gerard Renkens in Wisconsin een offerte voor de levering van boterkleursel à zes Engelse ponden per 100 kilo.[153] Ook later bleek het veroveren van de Amerikaanse markt een zeer moeizame zaak te zijn. Hier voorzagen eigen kleurselproducenten in de bestaande behoefte. Voor zover buitenlandse aanbieders van dit product op deze markt opereerden, hadden met name de Denen een vrijwel onaantastbare positie opgebouwd.

Opmerkelijk is dat Lodewijk van der Grinten niet alleen van familieleden en vrienden gebruik maakte voor het leggen van handelscontacten, maar ook van kennissen uit Venlo en omgeving die naar het buitenland waren vertrokken. Zo wist hij zich tientallen jaren later nog namen te herinneren van Limburgse jongens, die naar de Verenigde Staten van Amerika waren geëmigreerd. Hij knoopte het contact weer aan in de hoop, dat zij hem behulpzaam konden zijn bij het penetreren met kleursel op de Amerikaanse markt. Ook in andere gevallen trachtten Lodewijk en later ook Frans van der Grinten gebruik te maken van relaties met mensen van Nederlandse en gewoonlijk Limburgse komaf, in het buitenland verblijvend, om via hen contacten te leggen met potentiële afnemers aldaar. Het is opvallend dat het aanspreken van mensen op titel van hun geboortegrond effectief werkte. Verblijvend in den vreemde was men er erg gevoelig voor, wanneer vanuit Venlo door Van der Grinten een beroep op hen werd gedaan. Zeker in die tijd gold dat Limburgers elkaar behoorden te helpen. Op basis van dit principe hield men op de thuisbasis Venlo goed in de gaten naar welke windstreken allerlei bekenden waren uitgezwermd.

[152] AOG, t.a.p., Brief van G. Rankin, ongedateerd, begin 1895.
[153] AOG, 75-1894, Uitgaande correspondentie, Copieboek 1894-1903, offerte april 1895.

LITERATUUROVERZICHT

Jaarboek Stichting "Historische Studies" in en rond het Geuldal, dl I, Valkenburg aan de Geul 1991, 160 pag., foto's, kaarten, tabellen, indexen.

De lokale geschiedenis verheugt zich de laatste decennia in een groeiende belangstelling. Het aantal historische reeksen, jaarboeken en tijdschriften dat handelt over de geschiedenis van stad en streek neemt steeds verder toe, vooral in Midden- en Zuid-Limburg. Na de Roerstreek, Roermond, Meijel, Thorn, het land van Swentibold, Sittard, Geleen, Beek, Maastricht, Eijsden, Heerlen en Kerkrade, zijn nu ook Valkenburg en omliggende gemeenten gestart met een publicatiereeks, ditmaal in de vorm van een Jaarboek.
De toename van de interesse in de geschiedenis van de eigen woonplaats en haar directe omgeving bleef tot op heden onverklaard. Zonder twijfel is er samenhang met de groeiende afkeer van de nationalistische geschiedvorsing die Europa sedert het midden van de 19e eeuw overspoelde, met de toenemende zorg voor de eigen woonomgeving, ingegeven door een sterk geactiveerd milieubewustzijn, en met het maatschappelijk zelfrespect dat wordt gestimuleerd door de decentralisatie van de welzijnszorg in het kader van de sociale vernieuwing. Of er behalve samenhangen ook oorzakelijke verbanden zijn tussen deze sociaal-politieke veranderingsprocessen en het lokaal en regionaal historisch besef, is onzeker. Mogelijk spruiten alle tendenzen voort uit eenzelfde bron, bijvoorbeeld het zich in Europa van oost naar west verbreidend inzicht dat elk individu gebaat is met mogelijkheden tot zelfontplooiing op economisch, politiek, maatschappelijk en religieus vlak en weinig heil heeft te verwachten van op centraal bestuurlijk niveau uitgedachte oplossingen voor levensvraagstukken.
Hoe het zij, de initiatiefnemers voor lokaal-historische publicatiereeksen dragen zorg voor een hoog niveau. Zij putten met gretigheid uit een overal aanwezig reservoir van goed opgeleide en kundige onderzoekers. Dank zij de sterk verbeterde scholingsmogelijkheden en de hoge eisen die alom worden gesteld aan beroepskwalificaties, is het gevaar voor een knullige aanpak en het publiceren van artikelen die aan geen enkele standaard voldoen, inmiddels volledig afgewend. In Valkenburg zorgde de late start voor een wel heel opmerkelijk begin. De twee omvangrijke studies die in het eerste Jaarboek zijn opgenomen, zijn de vrucht van degelijk onderzoek; zij zijn goed geschreven en op passende

wijze gedocumenteerd. De uitgave is zeer verzorgd. De ruim 500 intekenaren hebben kennelijk voldoende geld in het laadje gebracht om ook nog een zestal kleurenillustraties te kunnen opnemen, waaronder enkele heel bijzondere artistieke impressies van het aanzicht van de stadjes Dalhem, Valkenburg en Herzogenrath uit het tweede kwart van de 15e eeuw.

Het Jaarboek opent met een artikel van A.C.M. Kappelhof over de heren en drossaarden van Valkenburg tussen 1365 en 1672, dat een eigen geschiedenis heeft. In het begin van de jaren zeventig vatte de stichting, die de kasteelruïne te Valkenburg beheert, het plan op een bundel artikelen te publiceren over de geschiedenis van Valkenburg en zijn kasteel. De bundel is nooit verschenen, onder meer omdat één van de bijdragen nog altijd niet gereed is. Eén van de auteurs die wel op tijd leverde, Severin Corsten, liet zijn bijdrage al spoedig elders verschijnen. Kappelhof hield de zijne zeventien jaar in portefeuille.

De eerste helft van de nu voorliggende versie is een bewerking van het oorspronkelijk manuscript, waartoe de auteur gebruik maakte van een tweetal sedert 1974 verschenen studies. De laatste drie paragrafen behielden grosso modo hun oorspronkelijke vorm. Een zekere mate van onevenwichtigheid was het gevolg. De alsnog geraadpleegde publicaties van Uyttebroeck en Avonds handelen over de Bourgondische tijd. Zij gaan niet verder dan tot de dood van Karel de Stoute. Dientengevolge slaagde Kappelhof er in de eerste van de door hem beschreven drie eeuwen grondig uit te werken. Over de laatste eeuw, die begint met de revolte tegen de Spanjaarden in 1568, vond hij het een en ander in oudere werken over de Nederlandse Opstand, maar over de tussenliggende periode 1477-1568, die ook ongeveer een eeuw omvat, kreeg hij geen pagina bij elkaar. Het lijkt wel of Philips de Schone, Karel V en Philips II vergaten dat zij ook in Overmaze en Limburg nog bezittingen hadden.

Het meest waardevolle deel van Kappelhofs onderzoek handelt over het tijdvak 1365 tot 1477. Hij bestrijdt de omstreeks 1900 door Henri Pirenne gelanceerde opvatting dat de belangstelling van de Brabantse hertogen voor Valkenburg en omgeving was ingegeven door de vaste wil de handelsroute Keulen-Antwerpen-Brugge in handen te krijgen. Kappelhof meent met Piet Avonds dat hun oostelijk gerichte interesse vooral was veroorzaakt door de noodzaak een nieuwe huismacht te creëren nadat de Brabantse steden in de kernlanden de dynastieke aspiraties aan banden hadden gelegd. Interessant is deze theorie zeker, overtuigend is ze echter geenszins voor wie kennis neemt van de door

Kappelhof weergegeven feiten. Die doen veeleer denken aan de door Georges Duby gelanceerde opvatting dat de geschiedenis van de adel tussen Maas en Rijn in de middeleeuwen een geschiedenis is van zware criminelen. Kappelhof biedt ons een schier onafgebroken opsomming van de wandaden van roofridders, die de lokale boeren, de kerkelijke instellingen en de handelaren uit de Brabantse, de Vlaamse en de langs de Rijn gelegen steden onophoudelijk uitschudden. In zo'n gebied konden de Brabantse hertogen persoonlijke aspiraties verwezenlijken met steun van hun stedelijke achterban, die groot belang had bij wat meer veiligheid. De interessesferen van alle betrokkenen liepen ogenschijnlijk parallel.
Helaas behaalde de hertog niet veel succes met zijn Limburgpolitiek. De inkomsten uit de domeinen ten oosten van de Maas bleken heel gering, terwijl de kosten die moesten worden gemaakt om enige orde te scheppen onder de adellijke criminelen, torenhoog oprezen. Er zat voor de Brabantse hertog niets anders op dan zijn belofte, neergelegd in de Blijde Inkomste, om de territoriale integriteit van zijn bezittingen in Limburg en Overmaze te handhaven, dadelijk te breken. Het ene gebied na het andere werd verpand aan een lokale bendeleider tegen cessie van de gemaakte schulden. Het geboefte roofde, zo blijkt uit de inventarisaties die de Bourgondische hertogen sedert 1389 met enige regelmaat lieten maken, de omgeving van Valkenburg, Herzogenrath, Dalhem en Limburg volledig leeg.
De Bourgondiërs stelden vervolgens hun politiek wat bij. Voortaan waren de pandheren geen zelfstandige bestuurders meer, maar lokale ambtsdragers, verbonden aan het hertogelijk huis. Succes leverde ook dit niet op: de roofridders bleven hun heil zoeken in zware criminaliteit. Het risico dat op enig moment hun eigen hoofd over het schavot zou rollen, namen zij op de koop toe. De geschiedenis van de plattelandsadel tussen Maas en Rijn lijkt als twee druppels water op die van de lagere adel in Noord-Italië, zo welsprekend door Macchiavelli beschreven in zijn geschiedenis van Florence. Het enige verschil was dat de adellijke criminelen in Italië als legerleider en in het Maasdal als bestuurder werden aangesteld, zodat de slachtoffers hier wel hun goed maar zelden hun bloed verloren.
Wij stonden lang stil bij de bijdrage van Kappelhof. Het dwingt ons korter te zijn over het artikel van pastoor Crutzen over plattelandsnotaris Kemmerling. Deze functionaris had een heel opmerkelijke geschiedenis. Interessant is in deze bijdrage vooral de cummulatie van functies en de opeenstapeling van inkomensbronnen door Kemmerling in de nada-

gen van het Ancien Régime, de Franse tijd en de eerste jaren van het Koninkrijk. Kemmerling verzamelde tussen 1780 en 1795 een hele reeks ambten, waarvan sommige goed betaalden. Bovendien hield hij zich naast het notariaat bezig met financieringen en koophandel. Het Franse bestuur maakte een eind aan de meeste bijbaantjes, maar opende tegelijk perspectieven op nieuwe. Kemmerling wist er enkele te verwerven. Onder koning Willem I moest hij zich opnieuw moeite geven. Al met al bleken de kosten tamelijk hoog en de opbrengst gering, zodat zijn vermogen niet al te vlot toenam. Zulke ervaringen hadden gevolgen. In de loop van de 19e eeuw zouden de plattelandsnotarissen hun belangstelling voor bijbaantjes verliezen en vooral door het verstrekken van hypotheken en het afsluiten van brandverzekeringen aan klantenbinding gaan doen. Die politiek was heel wat lucratiever. Mede door hun schulden bij de notaris was menige kleine boer gedwongen met korte tussenpozen een akte te laten opstellen in verband met koop of verkoop van een klein lapje grond, zo blijkt uit het archief van het notariskantoor van één van Kemmerlings opvolgers, een fonds dat Crutzen terecht niet meer onderzocht.

J.J.

Vrouwen tussen grenzen: Limburgse vrouwen in de 19e en 20e eeuw, onder red. van H. Vossen, B. Kruytzer en Y. de Vries, Roermond-Venlo 1990, 160 pag., ill.

Naar aanleiding van de aanwijzing van het thema Vrouwengeschiedenis als onderwerp voor het Centraal Schriftelijk Eindexamen op middelbare scholen in het cursusjaar 1990-1991, namen de Limburgse Vrouwenraad en de Werkgroep Emancipatiebeleid, werkzaam in de gemeente Roermond, het initiatief voor een bundel studies over de geschiedenis van de Limburgse vrouw. Het verschijnen van een boek over de Noordbrabantse vrouwen uit de 19e en 20e eeuw, dat de veelzeggende titel "Bij ons moeder en ons Jet" droeg, vormde een aanleiding van secundair belang: Limburg mocht niet achterblijven nu Noord-Brabant zijn vrouwen had geprofileerd.
De bundel omvat een zevental artikelen. Ingrid Evers beschrijft de liefdewerken van de Société des Dames de Charité de Maastricht tussen 1840 en 1940, overigens zonder enige archiefconsultatie, want van de oorspronkelijke documenten zijn slechts enkele drukwerkjes overgebleven. Carla Wyers behandelt het leven van mijnwerkersvrouwen tus-

sen 1910 en 1970, opnieuw zonder de geringste contemporaine documentatie.
Petra Janssen, van huis uit andragoge, maakt die fout in haar onderzoek naar het scholings- en vormingswerk ten plattelande in veel mindere mate. Dit geldt ook voor Annelies Dassen, die het heeft over Limburgse dienstmeisjes in België tussen 1900 en 1960, en voor Janneke Riksen, die de Vrouwenpagina van het dagblad De Limburger en zijn voorgangers opsloeg tussen 1908 en 1960, hoewel het tot 1938 eigenlijk slechts om een moderubriek ging, getiteld "Voor dames".
Nauwgezet historisch onderzoek treft men slechts aan bij Helene Vossen, die het ontstaan van de Mater Amabilisschool in Maastricht in 1945 schetst en de ontwikkeling van dit schooltype tot 1955 volgt, en bij Jacqueline van Reenen die de hulpverlening aan ongehuwde moeders in het Centraal Katholiek Moederhuis, verbonden aan de Vroedvrouwenschool te Heerlen, onderzocht.
Lezing van Vrouwen tussen grenzen stemt niet opgewekt. Dat komt niet alleen omdat enkele auteurs een gebrekkig onderzoek hebben ingesteld naar hun thema. Het wordt evenmin veroorzaakt door slordigheden die soms tot heel verrassende uitspraken leidden. Zo lezen wij op pagina 8 dat Limburg in de 19e eeuw achtereenvolgens tot Frankrijk, België en Duitsland heeft behoord en vernemen wij op pagina 51 dat pater Remigius Dieteren al als adolescent in de jaren dertig een complete maatschappijvisie ontvouwde. Ook de historiografische naïviteiten uit de inleiding, die de lezer attenderen op de geringe aandacht die de mannen als houders van een monopolie op het schrijven van "algemene geschiedenissen" in hun boeken besteden aan vrouwengeschiedenis, mogen niet leiden tot een slechte stemming bij een recensent.
Dat geldt in wat sterkere mate wel voor de talrijke vormingswerkcliché's die het boek her en der ontsieren. Te pas en te onpas wordt de lezer vergast op een beschavingsoffensief, een zedelijkheidsoffensief, het samenspannen van Kerk en kapitaal, het gebrek aan promotiekansen voor niet-katholieken in bedrijven en bemoeizuchtige pastoors. Het virulent anti-papisme in de eerste honderd pagina's is opmerkelijk. Bij allerlei gelegenheden worden de katholieke Kerk en haar bedienaren als zondebok ten tonele gevoerd. In dat opzicht volgen de schrijfsters een paar anthropologische tradities van West-Europa wel heel getrouw: geen maatschappelijk probleem of de oorzaak ligt wel bij een minderheidsgroep, lijders aan een besmettelijke ziekte, een aantal mismaakten of een andere buitenstaander. De keuze is bijna onbeperkt.
De kern van de zaak lijkt mij evenwel dat de auteurs zich volstrekt niet

bewust zijn van de fundamentele veranderingen die de positie van de vrouw in Limburg in de loop van de 20e eeuw onderging.
Omstreeks 1900 overheerste in deze provincie het gezinsbedrijf. Een enkele uitzondering daargelaten, was het gezinsbedrijf de organisatievorm bij uitstek in landbouw, ambacht, kleine nijverheid en handel. In zulke bedrijven was er wel een gezinshoofd, gewoonlijk een man, die formeel leiding gaf, maar hij was geen eigenaar van het familiebezit: daarover besliste men gezamenlijk. Ook was hij niet in staat het gezin alleen in stand te houden. De inzet van de arbeidskracht van vrouw, kinderen en soms nog een paar verwanten, was onontbeerlijk. In dergelijke bedrijven was de positie van de vrouw buitengewoon sterk. In ambacht en detailhandel zorgde zij voor de handelsgeest; de man werd slechts geraadpleegd bij technische kwesties. Hij was de vakman, zij de koopvrouw. In de landbouw waren de rollen nog preciezer verdeeld: akkerbouw en fruitteelt waren mannenzaken, de veeteelt – met uitzondering van de paarden die ten dienste van de akkerbouw stonden – en de moestuin hoorden de boerin toe. In de vollegrondstuinbouw – aardappelteelt, aspergeteelt en dergelijke – werkte men bij wieden en oogsten samen. Grosso modo werd 70% van het boerenwerk verricht door de man, 30% door zijn vrouw die daarnaast ook nog zorgde voor het huishouden en de kinderen. Haar overbelasting werd opgevangen door een inwonend familielid of een dienstmeid. Er waren twee- à driemaal zoveel meiden als knechten.
Het gezinsbedrijf volgde in hoge mate de biologische cyclus: geboorte, huwelijk, dood en gezin waren minstens zo belangrijk als werkgelegenheid, productiviteit en investeringen. De samenwerking van man en vrouw werd gekenmerkt door een hoge mate van saamhorigheid en een gedeelde verantwoordelijkheid.
De industrialisatie maakte een einde aan deze maatschappijstructuur. In alle economische sectoren verloor de vrouw een flink deel van haar economische verantwoordelijkheden. De industrie riep tegelijk zware maatschappelijke problemen op in allerlei sectoren: gezondheidszorg, jeugdwelzijnszorg, volkshuisvesting en onderwijs, om er maar enkele te noemen. Bij het oplossen van die vraagstukken schitterde de overheid tot 1950 vooral door afwezigheid. In Limburg ving de katholieke Kerk de hiaten zo goed mogelijk op. Het was begrijpelijk dat zij een beroep deed op de traditionele solidariteit en de verantwoordelijkheidszin van vrouwen. Niet alleen religieuzen werden ingeschakeld, maar ook de gehuwde vrouwen, die sedert kort over meer vrije tijd beschikten. Dientengevolge werden de in gezin en samenleving goed functionerende

vrouwen systematisch op een voetstuk geplaatst. Dat sommige kerkelijke voormannen bij het benadrukken van verantwoordelijkheid en saamhorigheid als bijzondere rol van de vrouw in de samenleving niet altijd getuigden van wijsheid en tact zal wel waar zijn. Het rechtvaardigt het benadrukken van de individualiteit van de vrouw en het vragen om meer aandacht voor een specifieke rol van vrouwen in arbeid en politiek niet zonder meer. Die kwamen pas in een volgende historische fase in beeld, nadat door de professionalisering van de maatschappelijke zorg tussen 1950 en 1975 ook de sociale rol van de vrouw scheen uitgespeeld. Nu gaat het er niet om, dat het in de voorgaande alinea's geschetste maatschappelijke proces het enig juiste is en niemand het anders mag zien. In Vrouwen tussen grenzen ontbreekt elk zicht op een historisch proces. Daar wordt de geschiedenis eenvoudig tegen het licht van de jongste Emancipatienota gehouden. Zo'n werkwijze is strijdig met de grondslagen van elk wetenschappelijk historisch denken.

J.J.

Angelika Schmidt, Agrargesellschaft am linken Niederrhein dargestellt am Beispiel des Amtes Kervenheim 1816-1913, Kevelaer 1990, VIII + 598 pag.

Angelika Schmidt onderzocht de bevolkingsstructuur in het Amt Kervenheim in de 19e eeuw. Dit Amt omvat slechts een drietal kleine gemeenten: Winnekedonk, Kervenheim en Kervendonk. Zij zijn gelegen in de Nederlands-Duitse grensstreek tussen de steden Geldern, Goch en Xanten. Te zamen omvatten de drie gemeenten omstreeks 1815 slechts een goede 2.300 inwoners. Bij het begin van de eerste wereldoorlog was dit aantal tot 3.300 gestegen.
Heel de 19e eeuw door was het Amt overwegend agrarisch. In 1861 beoefende 54% van de beroepsbevolking de landbouw als hoofdberoep. Van de overigen was nog 10% gedurende een deel van de dag in de landbouw werkzaam. In 1905 was het percentage agrariërs, die in de landbouw hun hoofdberoep vonden, tot 44% gedaald. Het aandeel van de personen die landbouw als nevenberoep beoefenden, was nagenoeg gelijk gebleven. Het type landbouw dat in dit deel van het Rijnland in de 19e eeuw werd beoefend, leek veel op dat in Nederlands Limburg: twee derde deel van de cultuurgrond werd gebruikt als akkerland, een derde als weiland. Het gaat derhalve om gemengde bedrijven, waar de graanteelt de belangrijkste inkomstenbron was.

Op het eerste oog lijkt het boek van mevrouw Schmidt een pendant te vormen van de studie die Th. Engelen enkele jaren eerder onder de titel "Fertiliteit, Arbeid, Mentaliteit" publiceerde over de vruchtbaarheidsdaling in Nederlands Limburg. Bij nader inzien blijkt dit toch niet het geval. Angelika Schmidt nam zelfs geen kennis van de studie van Engelen. Haar methode en vraagstelling wijken sterk af van die van de Nijmeegse auteur. Waar laatstgenoemde het accent legt op het verder ontwikkelen van kwantitatieve technieken en zeer genuanceerd denkt over de relatie tussen bevolking en samenleving, waarbij arbeid de ontwikkeling en mentaliteit het niveau van de geboortencijfers bepalen, legt Schmidt het accent op kwalitatieve aspecten, hoewel haar statistisch basismateriaal eigenlijk beter is dan dat van Engelen. Dank zij de aanwezigheid van een fraaie collectie Standesamtregister kon zij gezinskaarten aanleggen, waarop ook beroep en sociaal niveau zijn aangegeven. Ongelukkigerwijze benut zij de mogelijkheden van deze documentatie maar zeer ten dele, omdat alle berekeningen die met behulp van deze fiches zijn gemaakt, handmatig zijn uitgevoerd. De beperkingen die deze primitieve verwerkingstechniek met zich mee bracht, hebben de schrijfster verleid het accent te leggen op sociale mobiliteit. Vragen rond de rol van endo- en exogamie, de oriëntatie bij beroepskeuze van jonge mensen aan het beroep van hun vader en verandering van het beroep tijdens het werkzaam leven konden er mee worden opgelost. Zij leidden er toe dat de auteur opmerkelijke uitspraken kon doen over veranderingen in mentaliteit. Daar ligt dan ook de kracht van dit boek. Het werk ontleent er een bijzondere betekenis aan, omdat het de studie van Engelen, die juist op het vlak van mentaliteitsveranderingen weinig concreets had te melden, in belangrijke mate aanvult.
Een aantal voorbeelden kan hiervan getuigen. In de Franse tijd geraakte de landbouw in de Nederrijn in ernstige moeilijkheden. De gedwongen sluiting van de plattelandsstokerijen, die van oudsher veel extra veevoer hadden geleverd, maakte het onmogelijk de veemesterij voort te zetten. Het agrarische deel van het platteland raakte in een diepe crisis, die lang voortwoekerde omdat de treurige toestand van de wegen afzet van andere producten afremde. Tegelijk ontbraken door de deplorabele staat van het onderwijs de voorwaarden voor innovaties in de landbouw. Velen zochten hun heil in pluri-activiteit. Zij combineerden landbouw en ambacht. Daarbij deden zich evenwel grote onderlinge verschillen voor: op het verstedelijkt platteland rond Goch en Geldern konden boeren wat bijverdienen door zich in de wintermaanden op textiel toe te leggen, maar in de zuiver agrarische districten waren het juist

de ambachtslieden die, geconfronteerd met dalende afzetten, uit het bewerken van een lapje grond een aanzienlijk deel van hun inkomen moesten halen. Dit liep op tot 50%.
Deze gecompliceerde situatie had opmerkelijke gevolgen voor het bevolkingsverloop. De combinatie van landbouw met ambacht en nijverheid bond de plattelandsbevolking aan het dorp. Het geldend erfrecht, waarbij "geschlossener Hofübergabe" regel was, remde terzelfder tijd de huwelijkskansen, zodat de bevolking wel groeide, maar in golven die zeer nauw verband hielden met economische crises. Hoe slechter de tijden, des te later werd getrouwd en dus kwamen er weinig geboorten voor. Het geboortenpatroon vertoonde sterke Malthusiaanse trekken: de geboortencijfers correleren bijna nauwkeurig met de omvang van de openbare onderstand.
Rond 1860 kwam een einde aan dit systeem. De industrialisatie van het Roergebied en delen van het Rijnland bood jeugdigen perspectieven in de steden: hoewel de geboortencijfers stegen, stagneerde de omvang van de plattelandsbevolking als gevolg van vertrekoverschotten (pagina 84-132).
Alleen de dienstensector, die ook in de tweede helft van de 19e eeuw in deze landbouwstreken niet echt floreerde, vormde een uitzondering: daar daalden de geboortencijfers tussen 1860 en 1910. In die kring trof men de meeste gedwongen huwelijken aan. Voor het overige hingen de buitenechtelijke geboorten nauw samen met religie en bezit. De mentaliteit van de plattelandsbevolking begon verschillen naar sociale lagen te vertonen. De gezinsplanning vertoonde samenhang met de voedselsituatie en de verdeling van de werkzaamheden in het gezinsbedrijf tussen mannen en vrouwen (pagina 144-164).
Even complex is de toestand wanneer men de sterftecijfers bekijkt. De daling die rond 1880 inzette, hield nauw verband met de toenemende aandacht voor de veeteelt. Daardoor werd de eiwitverzorging van adolescenten en volwassenen aanzienlijk verbeterd, met gunstige gevolgen voor de weerstand tegen ernstige ziekten. Tegelijk hadden de innovaties in de landbouw negatieve gevolgen voor de zuigelingensterfte. De toenemende aandacht voor het vee belastte de boerin extra. Zij was geneigd na de geboorte van een kind de lactatieperiode te verkorten en huisgenoten te vragen de baby met pap en aardappelen te voeden. Dat was overigens niet de enige oorzaak van de toenemende zuigelingensterfte. Naarmate arbeidsintensieve landbouwtechnieken frequenter en intensiever werden toegepast, daalde de hygiëne op de boerderij tot groot nadeel van de zuigelingen. Als een kind evenwel de eerste levens-

fase wist door te komen, had het een uitstekende kans de vijftig- of zestigjarige leeftijd te bereiken. Met de zuigelingensterfte groeide derhalve ook de huwelijksmarkt, zodat de grondprijzen stegen en dus de landarbeiders minder kans hadden ooit op te klimmen tot keuterboer. Vanaf het moment dat die evenwel waren gedwongen hun heil te zoeken in de industrie in de steden, nam het chronisch tekort aan arbeidskracht in de steeds arbeidsintensiever wordende akkerbouw verder toe met als gevolg dat de boeren wel moesten streven naar grotere gezinnen. Op het platteland ontwikkelde zich een heel eigen demografisch patroon, dat verschilt naar gelang de sociale samenstelling van het dorp. In gebieden met een tamelijk hoog percentage ambachtslieden en bouwvakkers is het geboortenpatroon restrictiever dan in dorpen, waarin massaal de landbouw het hoofdberoep vormde (pagina 169-213).
Bijzonder boeiend is ook de geschiedenis van het huwelijkspatroon en de partnerkeuze. Rond 1860 bleken de dagloners vrij algemeen dure huizen te bezitten. Samen met de ambachtslieden bewerkten zij nogal wat eigen grond en hielden zij er enige koeien op na. Dat had samen met het vigerend erfrecht tot gevolg dat de huwelijkskansen gering waren, zij het iets minder slecht dan voor de boeren die ook nog hadden te maken met de lange levensduur van het agrarisch bedrijf. Gewoonlijk duurde het ruim 35 jaar voor een landbouwer zijn bedrijf weer neerlegde. Zulke situaties beïnvloedden niet alleen het investeringsgedrag, maar hadden effect op heel het leefpatroon. Men kon maatschappelijk toch niet vooruit komen en besloot liever te feesten. De begrafenissen, geboorten, huwelijken en schuttersfeesten kregen een steeds grotere omvang.
De partnerkeuze werd daarentegen uitermate terughoudend benaderd. Het was een familie-aangelegenheid, waarin sociale zekerheid en bedrijfscontinuïteit de belangrijkste overwegingen vormden. Toch had dit niet tot gevolg dat uitsluitend binnen de eigen groep werd gehuwd. Het was immers ook wenselijk de relaties met toeleveranciers en afnemers in het oog te houden, in het bijzonder wanneer men bij hen in het krijt stond. Boerinnen die weduwe waren geworden, verbonden zich graag met de oudste knecht, zodat langs dergelijke wegen toch enige sociale dynamiek bleef bestaan. Per sociale laag verschilden de belangen en dus ook de gebruiken bij partnerkeuze (pagina 393-418).
Op vele plaatsen geeft het boek van Angelika Schmidt waardevolle gedachten voor een meer sociaal- en mentaliteitshistorisch gericht verklaringsmodel van demografische veranderingen. Juist omdat het bronnenmateriaal in Limburg lang niet zo rijk is als in het Rijnland en zich

minder goed leent voor serieel onderzoek van sociaal-historische aard, is het van groot belang kennis te nemen van dit werk en te bezien of de hiaten in het bronnenmateriaal ten westen van de Nederlands-Duitse grens wellicht op enigerlei wijze kunnen worden gesloten door meer kwalitatieve bronnen bij het onderzoek te betrekken.

J.J.

R. Metz, Geld, Währung und Preisentwicklung. Der Niederrheinraum im europäischen Vergleich: 1350-1800, Frankfurt am Main 1990, XXXVIII + 480 pag. (= Schriftenreihe des Instituts für Bankhistorische Forschung, Bd 14).

Sedert 1874 is gepleit voor meer aandacht voor de geschiedenis van het geld. Vooral in territoriaal verbrokkelde landstreken, zoals het Maasdal en het Rijnland, is dat ook dringend nodig. Ieder staatje, iedere stad hield er daar lange tijd zijn eigen systeem op na. Vergelijking van prijzen, lonen, kosten en financiële uitkomsten van economische activiteiten is niet mogelijk zonder inzicht in de waardeverhoudingen tussen de in de rekeningen gebruikte monetaire systemen.
Ondanks alle pleidooien is het nooit tot een betrouwbare geldgeschiedenis gekomen. Historici die in het kader van een onderzoek en passant waardemeters voorstelden, vergisten zich ook nog herhaaldelijk. Geen wonder, de problemen zijn bijzonder gecompliceerd. Het doorzichtige systeem dat Karel de Grote in 779/781 had ingevoerd, waarbij het pond zilver werd verdeeld in 240 penningen, was spoedig ter ziele: weldra woog de penning bij lange na geen 1/240e deel meer van het pond zilver. In de 11e eeuw werd naast het pond als zilvergewicht de mark ingevoerd, onderverdeeld in 160 penningen. Korte tijd later was de betaalmark echter nog slechts 144 penningen waard. In de 13e en 14e eeuw kwamen diverse nieuwe muntstelsels in zwang, soms gebaseerd op goud, zoals de dukaat en de Florentijnse gulden, soms op zilver. Voorbeelden daarvan zijn de tournooise groot en Keulse witpenning. Al deze muntstelsels hadden gemeen dat zij hun stabiliteit vlug verloren.
Het toenemend aantal soorten muntgeld dat in omloop was en de sterk wisselende waardedaling waaraan zij onderhevig waren, noopten tot de introductie van een maateenheid, waarmee het mogelijk zou zijn alle verschillende soorten munten samen te tellen tot een enkel bedrag en de diverse muntstelsels naar elkaar om te rekenen. Naast het muntgeld ontstond het rekengeld, dat slechts maateenheid was. Hoewel het in het

echte betalingsverkeer niet kon worden gebruikt, bleek het rekengeld weldra een monetaire functie te vervullen, omdat het ook zelf aan waardevermindering onderhevig was.
Op diverse plaatsen in Europa ontstonden rekengeldsystemen, die onderling moeilijk vergelijkbaar zijn. Hun benamingen ontleenden zij gewoonlijk ook nog aan muntgeldstelsels, waardoor verdere complicaties ontstonden. Vooral in grensgebieden, waar meerdere rekengeldstelsels invloed uitoefenden, konden de meest verwarde toestanden ontstaan. Zo waren blijkens de Raadsverdragen van Maastricht en de rekeningen van het Sint-Servaaskapittel in die stad tussen 1367 en 1377 niet minder dan vijf rekengeldstelsels tegelijk in zwang. Vooreerst was er nog het oude pond penningen dat uit de Karolingische tijd stamde. Het pond bevatte 20 solidi en 240 penningen. Uit Vlaanderen kwam het pond groten, waarin 20 schellingen, 80 biermannen en 240 groten zaten; aan Keulen-Aken was de mark ontleend met 20 schillingen en 240 denarien; uit Luik kwam de gulden met 20 stuiver en 80 oortjes. Tenslotte was er een stelsel waarvan de herkomst nog onduidelijk is: de grijp. Die was onderverdeeld in 20 botdreger, 35 vrijmannen en 140 biermannen. De laatste werden later vlieguten genoemd. De diverse stelsels konden door elkaar worden gebruikt. Eén Luikse gulden was gelijk aan 2,133 mark, 2,2857 grijpen, 4 pond groten en 16 pond penningen. Die verhouding was te ingewikkeld om in een boekhouding te gebruiken. De meeste administraties hielden zich lange tijd aan één stelsel. Bovendien gold de hierboven geschetste relatie alleen in de stad Maastricht zelf. De Akense rekenmark heeft een andere waarde dan de Keulse en weer een andere dan de Maastrichtse. De Luikse gulden vertegenwoordigt een andere waarde in Luik dan in Maastricht of in de Loonse Steden.
Rainer Metz doet ons een bijzonder groot plezier door in zijn studie tenminste klaarheid te brengen omtrent de rekengeldstelsels in een aantal Nederrijnse en Zuidnederlandse steden, zoals Keulen, Aken, Jülich, Düren, Xanten en Antwerpen. Daarmee biedt hij een eerste aanzet voor de vergelijking van prijzen, markten, inkomens en bestedingspatronen in het Rijnland en het Maasdal.
Bovendien leert dit boek ons de economische gevolgen van het gecompliceerde monetaire stelsel te verstaan. De auteur merkt terecht op dat het muntgeld in de middeleeuwen en de nieuwe tijd per definitie aan voortdurende verdere inflatie onderhevig was. Karel de Grote en later de Florentijnen en Venetianen hadden de waarde van het geld gekoppeld aan de hoeveelheid zilver en goud die de tekenmunt bevatte. Evenwel, munten moesten eerst worden geslagen. Dat kon niet voor niets

gebeuren. Derhalve was de tekenwaarde van de munt in feite gelijk aan haar metaalwaarde, vermeerderd met de kosten van het slaan van munten en de winsten die muntheer en muntmeester daarbij maakten. De intrinsieke waarde van een munt is per definitie lager dan zijn tekenwaarde. Naarmate de behoefte aan munten steeg, naarmate de economie expandeerde, nam de inflatie toe: hoe meer er moest worden geslagen, hoe groter het verschil tussen intrinsieke waarde en tekenwaarde. Omdat slecht geld nu eenmaal goed geld verdrijft, ontstond in tijden van economische groei te allen tijde een toenemende behoefte aan nieuw geld, die de inflatie versterkte. Daarmee wordt alleen de waardevermindering van het tekengeld verklaard. Hoe kon het gebeuren dat ook de rekenmunt in waarde verminderde? Beide systemen, het rekengeld en het tekengeld, hanteerden gewoonlijk dezelfde basismunt: het pond, de mark, de gulden, om enkele voorbeelden te noemen. Die omstandigheid verleidde de overheden ertoe om van de bepaling van de waarde van de basismunt in beide systemen een instrument van monetaire politiek te maken. Door ook de rekenmunt systematisch in waarde te verlagen, ontstond een vorm van geldschepping die hielp voorkomen dat landsheren en stadsbesturen het gelag voor de economische groei moesten betalen.

Tot 1511 divergeerden officiële en feitelijke ontwikkelingen op monetair terrein nog nauwelijks. Tussen 1511 en 1560 vond een grote vermeerdering plaats van de hoeveelheid edelmetaal. Dit gaf aanleiding tot het massaal slaan van gouden munten met als gevolg de degeneratie van de pasmunt, zoals groot en stuiver, tot biljoenmunt. In het rekengeldsysteem kwamen deze munten veel voor om prijzen van eerste levensbehoeften en daglonen uit te drukken. Omdat er nu steeds meer stuivers in een gulden en groten in een pond gingen, waren de sociaal-economische consequenties ernstig. De stijging van de goud-zilverpariteit van 11 gram zilver voor een gram goud omstreeks 1560 naar 15 gram omstreeks 1650 deed het rekengeld zijn rol van waardemeter geleidelijk verliezen. Sedertdien zijn het de zware munten, zoals dukaat, pistool, Louis d'Or en Karolijn die de waarde van het geld beheersen.

Belangrijkste vraag blijft die naar de invloed van de monetaire inflatie op de prijzen. De auteur geeft daar een genuanceerd antwoord op. In de rangorde van steden met hoge prijsstijging staan steeds die vooraan, die ook de lijst van dalers in de waarde van het rekengeld aanvoerden. Toch lopen prijzen en muntinflatie niet gelijk op: op vele markten kent men tenminste perioden, waarin prijzen en inflatie uiteenlopen. Er moeten andere factoren mee in de beschouwingen worden betrokken, meent

Metz. Die opmerking is zonder twijfel juist, evenals de conclusie dat het voorliggende boek zich daar niet voor leent: het gaat slechts over één factor, de monetaire, niet over de structuur van de markt in de late middeleeuwen en de nieuwe tijd.
Het werk van Metz is in dubbel opzicht waardevol. Voor het eerst wordt een grondige analyse gemaakt van het rekengeld en een mogelijkheid geboden rekengeldsystemen en daarbinnen aanwezige lokale varianten met elkaar te vergelijken. Bovendien geeft Metz zich zeer veel moeite de rol van monetaire factoren in het economisch leven te verhelderen. Ook al is zijn keuze voor een kwantitatieve benadering van dit fenomeen niet helemaal overtuigend, in ieder geval wordt duidelijk gemaakt dat de zware inflatie in het territoriaal zo versnipperde Rijn-Maasgebied een heel gewichtige factor is geweest in het ontstaan van de flinke economische achterstand, die deze streken in de nieuwe tijd langzaam opliepen.

J.J.

JAARVERSLAG 1991

SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG

INLEIDING

Het verslag van het Sociaal Historisch Centrum dient voor het eerst te openen met een in memoriam. In het voorbije jaar overleden zes (oud)-bestuursleden. Onder hen was een zittend lid, L.J. Lucassen te Meijel, die aan een slopende ziekte bezweek.
De heer Lucassen was van 1975 tot 1991 een bijzonder actief bestuurslid. Vele jaren lang heeft hij de regio Midden- en Noord-Limburg ten westen van de Maas vertegenwoordigd. Van het begin af aan heeft hij telkens opnieuw contacten weten te leggen met de eigenaren van doorgaans kleine bedrijven in die regio en hen weten te overtuigen van het belang van deponering van de archieven van hun bedrijfjes bij het SHC, zodat zij als bron van historisch onderzoek konden worden gebruikt. Langs twee wegen verbreedde hij het bereik van het Centrum. Vooreerst droeg hij er zorg voor, dat ook het plattelandsgebied tussen Venray en Weert de aandacht kreeg die het verdiende. Vervolgens wist hij het belang van archiefbescheiden, afkomstig uit de agrarische en ambachtelijke sfeer, te onderlijnen. Vooral dank zij zijn inspanningen zijn nu voor historisch onderzoek ook allerlei verzamelingen met betrekking tot het verdwenen kleine gezinsbedrijf beschikbaar.
Van de oud-bestuursleden overleden Dr H.C.W. Roemen, J.H. Janssen, P.C.A. 't Hoen, Mr E.G.G.M. Rutten en Drs P.C. Tielrooij.
Dr H.C.W. Roemen was vele jaren lang directeur van het ETIL. Hij maakte al deel uit van het oprichtingsbestuur. Hij was tweeëndertig jaar lang, van 1949 tot 1981, bestuurslid; het merendeel van die jaren zat hij in het Dagelijks Bestuur. Zijn wijsheid, tact en stimulerende woorden kwamen Bestuur en Directie vooral in moeilijke ogenblikken zeer te stade.
P.C.A. 't Hoen, in het dagelijks leven directeur van de toenmalige Provinciale Planologische Dienst, was van 1961 tot 1986 lid van het Dagelijks Bestuur. Attent deelnemer aan menige discussie in het Bestuur bewaakte hij steeds de goede relatie met de provinciale overheid. Bij de soms moeizame harmonisering van het personeelsbeleid en de arbeidsvoorwaarden met die van de Provincie Limburg heeft hij zelf aan het uitvoerend deel willen deelnemen en zo in bijzondere mate bijgedragen aan het succes.
Ook de heer J.H. Janssen behoorde tot de eerste generatie bestuurders. Hij was van 1949 tot aan zijn pensionering in 1975 lid van het Bestuur. Hij vertegenwoordigde er het Studiefonds Limburg. Tot zijn overlijden op 89-jarige leeftijd behield hij zijn grote belangstelling voor het werk van het SHC. Telkenjare liet hij na het verschijnen van een boek uit één

van onze reeksen prompt weten het met aandacht en genoegen te hebben gelezen. Van het begin tot het einde was hij erop uit deze werkvorm te stimuleren.
Mr E.G.G.M. Rutten was van 1961 tot 1984 als burgemeester van de gemeente Tegelen vertegenwoordiger van de Vereniging van Limburgse Gemeenten in het Bestuur van het Sociaal Historisch Centrum. Hij heeft de relatie met de gemeenten steeds hoog in het vaandel gehouden en er toe bijgedragen, dat die niet verloren ging op het moment dat er tussen Rijk, Provincie en Gemeenten een afbakening van taken op de terreinen van cultuur en welzijn ontstond.
Drs P.C. Tielrooij vertegenwoordigde bij zijn aantreden als bestuurslid in 1967 de niet-katholieke gemeenschappen in Limburg. Met die bijzondere opdracht had hij het niet druk. De betrekkingen tussen katholieke en niet-katholieke gemeenschappen zijn in het werk van het SHC nooit van groot belang geweest. Heel zeker waren ze nimmer problematisch. Desondanks bleek de inbreng van de heer Tielrooij in het Bestuur zo groot, dat na de opheffing van de vertegenwoordigingen zijn bestuurslidmaatschap met veel vrucht werd gecontinueerd.
Alle overledenen hadden gedurende zeer lange tijd zitting in het Bestuur van het Sociaal Historisch Centrum, gemiddeld bijna vierentwintig jaar. Elk van hen leverde een grote bijdrage aan het welslagen van het werk van het instituut. Het Bestuur is hen meer dan dank verschuldigd. Het zal hun nagedachtenis in ere houden.

Medio 1990 werd een liëringsovereenkomst met de Rijksuniversiteit Limburg aangegaan. De RL nam de taak van de Minister van Onderwijs en Wetenschappen over als financier van het SHC en toezichthouder op haar werk. Beoogd werd, conform de wens van de Minister van Onderwijs en Wetenschappen, te streven naar versterking en verbetering van de samenhang van het wetenschapsbestel.
Er werd gekozen voor een samenwerkingsmodel – aangeduid met de term liëringsovereenkomst –, dat voornamelijk de financiële relatie tussen de RL en het SHC regelt zonder te raken aan de verhouding tussen het SHC en de andere grote subsidiënten, het Provinciaal Bestuur van Limburg en de Gemeente Maastricht.
De bestuurlijke en organisatorische zelfstandigheid van het SHC bleef onverlet. Aan de doelstellingen van het SHC werd niet getornd. Ook in de toekomst zal het instituut bronnenmateriaal verwerven, een archiefdepot onderhouden, een bibliotheek en een documentatiesysteem in stand houden, onderzoek verrichten, publicaties uitgeven en diensten

en inlichtingen verstrekken aan derden.
De hiervóór weergegeven uitgangspunten leidden tot een overeenkomst, die zich als volgt laat verwoorden:
Het SHC, dat voorheen zijn plannen door de minister liet toetsen en bij hem verantwoording aflegde voor het gevoerde financiële en wetenschappelijke beleid, doet dat voortaan bij de RL. Het volgt uiteraard in de toekomst de regels en gebruiken, in zwang bij de nieuwe subsidiënt. Goeddeels vloeien die voort uit de Wet op het Wetenschappelijk Onderwijs.
Het universiteitsbestuur heeft de toetsing van de plannen van het SHC volgens universitaire criteria opgedragen aan een College van Toezicht op de bijzondere leerstoel in de geschiedenis van de samenleving, in 1982 ingesteld door het SHC. Dit college zal elke vijf jaar ook bij de evaluatie van de prestaties van het SHC een belangrijke rol spelen.
Mochten wij in 1990 vaststellen dat de liëringsovereenkomst nieuwe perspectieven opende voor de toekomst, na anderhalf jaar ervaring kan daar aan worden toegevoegd dat de relaties aan de verwachtingen voldoen. Geen van de hiervóór genoemde zes taken van het SHC is in het gedrang gekomen. Integendeel, het College van Bestuur stelt zich zeer coöperatief op waar het de verbetering van mogelijkheden voor passende archiefzorg en uitbreiding van de bibliotheek betreft. De samenwerking met de bibliotheek van de RL, vanouds al voortreffelijk, staat op het punt zich te verbreden. De ambtelijke contacten worden als heel positief ervaren. De onderzoekers hebben gelegenheid gekregen zich met fundamentele vraagstukken te occuperen. Het aantal en het niveau van de publicaties stemt, mede dank zij een uitstekend verlopen samenwerkingsproject, tot tevredenheid en de interesse voor zorgvuldige dienstverlening is stimulerend.

ORGANISATIEVERSLAG

Bestuur

In 1991 hebben zich in het Bestuur van het Sociaal Historisch Centrum enkele wijzigingen voorgedaan. Zoals hiervóór gememoreerd, overleed de heer L.J. Lucassen. Wegens drukke werkzaamheden legde Drs Th. Wöltgens zijn bestuurslidmaatschap neer; R.J.J. Baron van Voorst tot Voorst deed het vanwege vertrek uit de provincie. In de vacatures die ontstonden in het najaar van 1991 zal in 1992 worden voorzien. Hier-

vóór zijn de verdiensten van de heer Lucassen al gememoreerd. De heren Wöltgens en Van Voorst tot Voorst dankt het Bestuur voor hun grote interesse en hun onvolprezen diensten.
Het Bestuur vergaderde op 11 juni 1991. Tijdens de vergadering werd voornamelijk van gedachten gewisseld over de archiefacquisitie, die dreigt te stagneren als gevolg van ruimtegebrek. Het Bestuur betuigde zijn instemming met de maatregelen die het Dagelijks Bestuur heeft getroffen om voorlopig toch urgente gevallen te kunnen afhandelen. Het Bestuur benadrukte evenwel dat het niet bij tijdelijke oplossingen mag blijven. De realisatie van een groter magazijn is urgent. Voorts stelde het Bestuur de begrotingen, de jaarstukken en de plannen voor de toekomst vast.
Het Dagelijks Bestuur kwam bijeen op 18 februari, 8 april, 11 juni, 14 oktober en 16 december. Het Dagelijks Bestuur hield zich behalve met de voorbereiding van de Algemene Bestuursvergadering vooral bezig met de beperking van de acquisitie van archieven en de aanwas van de bibliotheek, de huisvestingsproblematiek in brede zin, de samenstelling van het Algemeen Bestuur, het onderhoud van de gebouwen, de afronding van het Woordenboek van de Limburgse Dialecten, een partiële statutenwijziging, de bibliothecaire samenwerking met het informatiseringsproject van de Hogescholen in Limburg IHOL, de registratie van persoonsarchieven en de mogelijkheden tot intensivering van de contacten met de donateurs.
De strenge quorumbepalingen bij vergaderingen van het Algemeen Bestuur dreigden al enige tijd tot moeilijkheden te leiden. Herhaaldelijk kwam het voor dat maar nipt het quorum werd gehaald. Een minder rigide formulering van het betreffende artikel werd al in 1986 door het Algemeen Bestuur voorgesteld. Pas in 1991 bereikte de vice-voorzitter, Mr H.J.J.M. van der Bruggen, met de Minister van Binnenlandse Zaken en het Provinciaal Bestuur van Limburg overeenstemming over een nieuwe tekst van het betreffende artikel. Voordien hadden Gedeputeerde Staten hun fiat geweigerd, omdat zij er eerst zeker van wilden zijn dat de liëring met de Rijksuniversiteit Limburg niet zou leiden tot verdergaande aanpassing van de statuten.
Goede contacten werden onderhouden met Gedeputeerde Staten en vertegenwoordigers van de beide andere grote subsidiënten, de RL en de Gemeente Maastricht. De contacten tussen voorzitter, secretaris, penningmeester en directie waren frequent. Voor de samenstelling van het Bestuur zij verwezen naar de lijst, die als bijlage bij dit verslag is opgenomen.

Bureau

In de samenstelling van het personeel, in dienst van de Stichting, hebben zich in 1991 slechts kleine wijzigingen voorgedaan. Mevrouw I.J.L. Frints sloot medio 1991 haar M.O.-A studie Frans met goed gevolg af. Zij opteerde voor voortzetting van die studie. De opleiding Frans M.O.-B is echter inmiddels te Tilburg geconcentreerd. De grote afstand dwong haar haar arbeidsverhouding met een halve dag per week te beperken. Mevrouw A.M.Th. Peeters bleek bereid tijdelijk een aanstelling voor drie dagen per week te accepteren in plaats van 2,5 dag, zodat de vacature intern kon worden vervuld. De beide part-time AIO's, Mr F.J.M.G. Maenen en Drs H.P.M. Hillegers, van wie afscheid werd genomen op 31 augustus 1990, omdat hun aanstellingstermijn van vier jaar was verstreken, konden in het voorjaar van 1991, nadat aan de wachtgeldverplichtingen was voldaan, worden vervangen door mevrouw Drs C.A.J.M. Wijnen.
De Stichting Vrienden van het Sociaal Historisch Centrum bleek bereid op te treden als werkgeefster voor een drietal personen, die historisch onderzoek verrichtten en bijdroegen aan de versnelde uitvoering van het Woordenboek van de Limburgse Dialecten.
Alle afdelingen kregen ondersteuning van vrijwilligers en medewerkers in het kader van de Wet Sociale Werkvoorziening. De bibliotheek en de algemene dienst hadden elk hulp van twee personen. De archiefdienst werd door vier personen ondersteund, het onderzoek door een zestal, waaronder vier met een voltooide academische opleiding. Zij werkten gezamenlijk 9,5 mensjaren.
Mutaties doen zich bij de hulpkrachten, aangesteld in het kader van de sociale wetgeving, bijna niet meer voor. Zowel de uitvoeringsorganen van de Wet Sociale Werkvoorziening als de diensten voor arbeidsvoorziening zijn getroffen door ingrijpende bezuinigingen, zodat geen nieuwe krachten konden worden aangetrokken. De vrijwilligers zijn vooral ingezet bij het onderzoek en incidenteel bij archiefordening. Dank zij de Regeling behoud c.q. bevordering van beroepskwalificaties konden hun reiskosten worden vergoed en konden onderzoeksfaciliteiten worden verleend.
Sedert 1 januari 1980 is het bureau georganiseerd in vier afdelingen: algemene dienst, bibliotheek, archief en onderzoek. Voor een organogram wordt verwezen naar de bijlage. Aan het einde van het verslagjaar was de formatieve personeelssamenstelling als volgt:

- Drs J.J.F. van den Boogard, onderzoek
- Mevr. T.A.G. Brockbernd-Wijts, bibliotheek
- Mevr. M.E.J. Charpentier, bibliotheek
- Dr H.J.G. Crompvoets, onderzoek, gedetacheerd
- Mevr. Drs E.C.M. Fleré, hoofd bibliotheek
- Mevr. I.J.L. Frints, algemene dienst
- Mevr. M. Hanssen, algemene dienst
- Prof. Dr J.C.G.M. Jansen, directeur
- W.A.A. Mes, hoofd archief
- Mevr. M.C. Mommers-Bakker, hoofd algemene dienst
- Mevr. E.M. Muyres-Schilder, algemene dienst
- Mevr. H.H.M. Okrogelnik Nagornik-Willems, bibliotheek
- Mevr. A.M.Th. Peeters, archief
- Dr J.F.R. Philips, onderzoek
- Drs W.J.M.J. Rutten, hoofd onderzoek
- Mevr. M.H.H.E. Volkers-Geuskens, bibliotheek
- Mevr. Drs C.A.J.M. Wijnen, onderzoek
- M.I.M.A. Wijnen, archief
- Drs H.H.A. van de Wijngaard, onderzoek, gedetacheerd.

Negen van de negentien personeelsleden hebben een part-time dienstverband. Het gehele personeel bezet 15,7 formatieplaatsen.
De diverse afdelingen werden geassisteerd door de volgende personen: A.H. Bleeser, Drs M. Bohnen, E.J.G. Boshouwers, Drs A.P.M. Cammaert, Drs P.J.M. Dautzenberg, Drs R.P.W.J.M. van der Heijden, F.H. Heijnen, mevrouw A.M.L.G. Janssen, H.M. Janssen, mevrouw Drs Y. Kokee, I. Mandaat, Drs P.Th.R. Mestrom, E.L.G.H. Smeets, N.H.J. Soeters, G.A.B. Steijn en Drs S.H.M. Vaessen.
Enige genoemde personen waren slechts gedurende een deel van het jaar bij het SHC werkzaam. Onze erkentelijkheid gaat uit naar de Regionale Toetsingscommissie Heuvelland en naar de directie van de Stichting Maastrichtse Toeleveringsbedrijven, die zich inspanden arbeidskrachten beschikbaar te stellen.
Voor het personeel was de rechtspositieregeling van de Provincie Limburg, voor zover mogelijk, van toepassing. De salarisadministratie werd verzorgd door de dienst Personeelszaken en Organisatie van de Provincie Limburg. De controle op het ziekteverzuim is opgedragen aan de Districts Geneeskundige Dienst te Maastricht.

Vertegenwoordigingen

Prof. Dr J.C.G.M. Jansen werd na zijn aftreden als voorzitter van de commissie regionale en lokale geschiedenis van de Stichting voor Historisch Onderzoek (SHO) verzocht op te treden als voorzitter van de commissie, belast met de omvorming van de werkgemeenschap regionale en lokale geschiedenis tot Vereniging voor regionale en lokale geschiedenis, tevens optredend als sectie van SHO. Hij hoopt deze taak, die in nauwe samenwerking met het Bestuur van de Nederlandse Vereniging voor Rechtsgeschiedenis wordt uitgevoerd, omdat de op te lossen vraagstukken voor beide identiek zijn, medio 1992 te kunnen afronden. Daardoor maakt hij ook deel uit van het Beleidsadviesorgaan van de SHO.

Hij had zitting in het Dagelijks Bestuur van het Mijnmuseum tot de overdracht van dit museum per 01.10.1991 aan het Museum voor Industrie en Samenleving en in het Dagelijks Bestuur van het Limburgs Volkskundig Centrum. Bij deze laatste stichting vervult hij de functie van penningmeester. Hij zette zijn activiteiten in een Begeleidingscommissie van het Post-Universitair Centrum in Diepenbeek voort en trad toe tot de Besturen van het Nederlands Economisch Historisch Archief en de Vereniging voor Sociale en Economische Geschiedenis. Hij is lid van de Redactie van het Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek, van de Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis en secretaris van de Stichting Maaslandse Monografieën.
Het lidmaatschap van de Begeleidingscommissie van het Monumenteninventarisatieproject in Limburg, opgezet door de Rijksdienst voor Monumentenzorg en het Provinciaal Bestuur van Limburg, vergde veel aandacht. Dat gold ook voor de deelname aan de commissies die wetenschappelijke publicaties over de geschiedenis van het verzet in Limburg, Limburgs Verleden III, de geschiedenis van de Roermondse Spaarbank 1880 en de geschiedenis van de verpleging in het APZ-Vijverdal begeleidden. Eén van deze projecten kon in 1991 worden afgerond, de andere zullen in 1992 of later gereedkomen. Op verzoek van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant trad hij toe tot de adviescommissie van het driedelig werk "Traditie en Modernisering in Noord-Brabant 1796-1996".
Drs W.J.M.J. Rutten maakt deel uit van het Bestuur van de Nederlandse Vereniging voor Sociale Geschiedenis. Hij is secretaris van de Redactiecommissie van het Limburgs Biografisch Repertorium. Ten behoeve van een onderzoeksproject van Prof. H. Brinks (Grand Rapids, Michi-

gan, U.S.A.) coördineerde hij het opsporen van ego-documenten van emigranten in Limburg. De heer W.A.A. Mes is voorzitter van de Stichting Historische Reeks Maastricht en van de Werkgroep Industriële Archeologie Maastricht. Dr J.F.R. Philips is lid van de Adviesraad van het Nederlands Economisch Historisch Archief. Dr H.J.G. Crompvoets is secretaris van de Stichting Nederlandse Dialecten, bestuurslid van de Limburgse Vereniging voor Dialect- en Naamkunde te Hasselt, voorzitter van de heemkundevereniging Medelo te Meijel en hoofdredacteur van het tijdschrift Veldeke. Drs J.J.F. van den Boogard is secretaris van de Redactie van Limburgs Verleden III.
Ter bevordering van de regionale geschiedenis werden de contacten met werkgroepen in Eijsden, Valkenburg, Beek, Thorn en Meijel voortgezet. De relaties met de universiteiten van Luik, Leuven, Diepenbeek en Bonn werden ook dit jaar onderhouden.

Huisvesting

Sinds april 1974 is het Sociaal Historisch Centrum gehuisvest in een gebouwencomplex aan de Boschstraat te Maastricht. Dit complex is eigendom van de Stichting en vergt veel onderhoud. Tot 1990 werd het merendeel der werkzaamheden in eigen beheer verricht. Door de directeur van de Stichting Maastrichtse Toeleveringsbedrijven werd in WSW-verband een vakman beschikbaar gesteld. Ook in het verslagjaar werden door hem heel wat onderhoudswerkzaamheden op prijzenswaardige wijze uitgevoerd.
Hij draagt vooral zorg voor het klein onderhoud. Groot onderhoud, zoals het bijhouden van de daken, herstel van voegwerk aan de buitenmuren en buitenschilderwerk, behoort niet tot zijn competentie. Daaraan kon vanwege de geringe begrotingsruimte jaren lang maar weinig aandacht worden besteed. Er is een aanzienlijke achterstand ontstaan. Op basis van rapporten van architectenbureau Satijn en de Monumentenwacht Limburg kon een plan worden opgesteld voor het inlopen van de onderhoudsachterstand tussen 1990 en 1992. In dat kader herstelde Verkoelen BV te Weert de daken, de goten, de afvoerkanalen voor hemelwater en enkele muurvlakken. Aan het timmerbedrijf Volkers te Eijsden werd opdracht verleend een deel van het houtwerk aan de voorgevel te vervangen. Het buitenschilderwerk is in 1991 grotendeels uitgevoerd. Het restant zal in 1992 volgen.
Sedert juli 1984 is het gebrek aan depotruimte aan de Boschstraat op-

gevangen door de ingebruikname van de Andrieskapel, gelegen Achter de Barakken op loopafstand van het kantoor. De totale depotcapaciteit is daardoor op ongeveer negen kilometer gekomen, waarvan zeven kilometer in gebruik is. Vanaf 1990, zo is gebleken, zal voor onderhoud van deze kapel jaarlijks een wat groter bedrag nodig zijn. De meest noodzakelijke werkzaamheden, bestaande uit herstel van het zinkwerk en enig voegwerk, werden inmiddels uitgevoerd.
De totale depotcapaciteit is nog slechts tot 1994-1995 toereikend. Het Bestuur begon in 1991 de mogelijkheden te verkennen om te voorzien in de ruimtebehoefte gedurende de daaropvolgende decennia, zo mogelijk onder opheffing van de dislokatie die een efficiënte bedrijfsvoering remt.

Financiën

De financiële zaken van het Sociaal Historisch Centrum hadden een minder bevredigend verloop. In tegenstelling tot vorige jaren was de exploitatie niet sluitend, al onderging de vermogenspositie weinig verandering. De oorzaak was het deels uitblijven van compensaties voor de loonkostenstijgingen in 1990 en 1991. Van de loonsverhogingen ad 8% over de beide jaren samen werd nauwelijks de helft gecompenseerd.
De bijdragen van de grote subsidiënten in de exploitatie stemden daardoor niet geheel overeen met de verwachtingen. De Provincie Limburg financierde 50% van de uitgaven tot een totaalbedrag van *f* 622.800,-- inclusief de bijdrage voor één arbeidsplaats in het kader van het 100-plaatsenplan en de tijdelijke medewerker voor het WLD. Het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen bepaalde het Rijkssubsidie, te verstrekken via de RL, op *f* 555.000,--.
Omstreeks 10% van de uitgaven kon worden bestreden uit middelen, verworven via de zogenaamde derde geldstroom, in hoofdzaak bestaande uit particuliere bijdragen en incidentele bijdragen voor bepaalde projecten. Hiermee was een bedrag van *f* 140.000,-- gemoeid. De Gemeente Maastricht nam 3% van de uitgaven voor haar rekening, waaraan zij, zoals gebruikelijk, een vestigingssubsidie van *f* 5.000,-- toevoegde. Als gevolg van bezuinigingen wordt al jaren minder uitgekeerd. In 1991 kwam het totaal neer op *f* 28.725,--. De gevolgen van bezuinigingsoperaties bij de diverse overheden bleven, buiten de reeds genoemde vertragingen bij de compensatie van algemene loonkostenstijgingen, beperkt.

De overige inkomsten bleven op het de laatste jaren gebruikelijk niveau. Zij kwamen ook in 1990 ongeveer *f* 40.000,-- hoger uit dan geraamd. Toch is deze middelenstroom niet structureel. De gelden worden voor een belangrijk deel verkregen als vergoeding voor incidentele diensten. Een positief effect had vooral de overeenkomst met de bankier. Daardoor daalden de bankkosten tot vrijwel nihil en werden met enige regelmaat rentes ontvangen. Of de financiële injectie die het instituut van particuliere zijde krijgt, voldoende zal zijn om tekorten in de komende jaren op te vangen, hangt mede af van de mogelijkheid de telkens terugkerende bezuinigingen van overheidswege te ontlopen.
De financiële administratie werd gevoerd door mevrouw M. Mommers-Bakker en voldeed geheel aan de daaraan te stellen eisen. De accountantscontrole werd als gebruikelijk verricht door VB Accountantskantoor VNG. De loonadministratie werd verzorgd door de Centrale Personeelsdienst van de Provincie Limburg.

WETENSCHAPPELIJK VERSLAG

Historisch onderzoek

Het historisch onderzoek van het Sociaal Historisch Centrum kent sinds lang een grote spreiding en differentiatie, omdat het instituut een steunpunt voor een brede groep onderzoekers is. Het draagt bij aan vernieuwingen in het historisch onderzoek en geeft tevens antwoord op zeer uiteenlopende historische vragen, die vanuit de Limburgse samenleving worden gesteld.
In het kader van de voorgenomen liëring van het SHC aan de Rijksuniversiteit Limburg zijn in 1988 de uitgangspunten geherformuleerd. Voorop stonden de continuïteit van de onderzoekstraditie en de inbedding van het onderzoek in het totaal van de activiteiten van het SHC als waarborg voor een gezonde toekomst. Omdat perspectieven ontstonden voor onderzoeksprojecten van langere adem, konden nieuwe elementen als samenhang, specialisatie en kristallisatie rond vragen van groot wetenschappelijk belang worden toegevoegd.
Het bleek zeer wel mogelijk al deze elementen te verenigen en te concretiseren tot een centraal thema: de interactie tussen economische ontwikkeling en sociale verandering in Limburg tussen 1450 en 1980.
Het thema is breed en veelomvattend. In één planperiode is het niet af te ronden. Er dient immers rekening mee te worden gehouden dat het

aantal medewerkers van het SHC, belast met historisch onderzoek, beperkt is: voor ambitieuze plannen is geen ruimte. Daarom is allereerst een beperking in de tijd aangebracht. Gekozen is voor beperking tot een tijdvak, waarin slechts twee samenlevingstypen worden aangetroffen: het agrarisch-ambachtelijk patroon uit de nieuwe tijd en de industriële samenleving uit de negentiende en twintigste eeuw. In beide samenlevingstypen was de spanning tussen sociale structuur en economische golfbewegingen evident aanwezig. Dit spanningsveld staat centraal.
De realisatie van het plan dient in drie stappen gestalte te krijgen: a) Op tal van onderdelen is detailonderzoek nodig. b) De samenhang tussen dit detailonderzoek dient bij voortduring te worden gewaarborgd door generaliserend onderzoek, waarin niet alleen verkregen inzichten worden samengevat, maar tevens nieuwe, vaak achterliggende vragen worden opgeworpen en waar mogelijk beantwoord. c) De rol van het SHC als punt van waaruit stimulansen uitgaan voor diepgaand historisch onderzoek, heeft het SHC genoopt een derde stap toe te voegen. Het is noodzakelijk onderzoek te verrichten, dat het derden mogelijk maakt fundamentele vragen te beantwoorden. Derhalve wordt aandacht besteed aan infrastructuur versterkend onderzoek.
In 1991 werd met een aantal detailonderzoeken voortgang geboekt. Op het vlak van het detailonderzoek kreeg een tiental projecten in het meerjarenplan aandacht. Daartoe behoort een aantal dissertatieprojecten.

1. Uurwerken in Limburg (1650-1825). Van 1650 tot 1825 werden door kleine ambachtslieden en handelaren in Limburg uurwerken gefabriceerd, voornamelijk als bijverdienste. Deze activiteit heeft gevolgen gehad voor de ontwikkeling van de nijverheid, de dienstverlening en de sociale stratificatie.
2. H.P.M. Hillegers, De Heerdgang in de Euregio. Uit toponiemen en op schraallanden nog aanwezige plantengroei is de wijze, waarop het vee in het verleden werd geweid te reconstrueren. De typische vorm van veeteelt, waarmee deze gebruiken verband hielden, heeft het sociale leven op het platteland lange tijd diepgaand beïnvloed.
3. Bokkerijders in rechtshistorisch perspectief (1770-1776). Behandelt de repressie van bendecriminaliteit in de achttiende eeuw.
4. Limburg en Nederland 1839-1848. Achtergronden en verloop van het Limburgs separatisme. De algemene voorwaarden en achtergronden van het separatisme in Limburg waren voor een belangrijk

deel van sociale of economische aard. Zij hebben opkomst en neergang van het separatisme in hoge mate bepaald.

5. Kloosterintrede en gezondheidszorg in Limburg (1840-1900). Zustercongregaties leverden in de negentiende eeuw het personeel voor allerlei nieuwe instellingen voor intramurale gezondheidszorg. Er wordt een nauwe samenhang tussen agrarische crisis, toenemende instroom van kloosterlingen en uitbreiding van de intramurale gezondheidsinstellingen vermoed. Er werd een onderzoeksschema ontwikkeld.
6. Onder leiding van Prof. Dr J.A.J. Vervloet, LUW, wordt met J.C.G.M. Jansen als co-promotor een dissertatie voorbereid, getiteld: Het oude cultuurlandschap in Noord- en Midden-Limburg. Aan de hand van enige historisch-geografische kernproblemen, zoals ontwatering, ontginningen en nederzettingsvormen, wordt het verloop van de relatie mens-milieu in het noorden en midden van de provincie onderzocht.
7. W.J.M.J. Rutten brengt zijn dissertatie-onderzoek "De mens belaagd door pokken, de pokken belaagd door de mens" in. Promotor Prof. Dr A.M. van der Woude. Het betreft een historisch onderzoek naar de vervlechting van biologische en sociale processen. Welke demografische gevolgen hadden de pokken? Had medische interventie resultaat?
8. J.C.G.M. Jansen draagt bij met een onderzoek naar de geschiedenis van de Joden in Limburg (1680-1820). Deze minderheidsgroep leverde een bijdrage aan de modernisering van het distributiesysteem van goederen, beïnvloedde het consumptief gedrag en creëerde de nieuwe kredietfaciliteiten. Als minderheid hadden de Joden af te rekenen met weerstanden tegen hun aanwezigheid. Zij reageerden daarop door zich te assimileren.
9. J.C.G.M. Jansen en W.J.M.J. Rutten voltooiden hun Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw. Daarin wordt een beeld gegeven van recente demografische, technische, economische en sociale transformatieprocessen ten plattelande. Dit project valt deels ook onder de rubriek generaliserend onderzoek. Verschijnt april 1992.
10. In 1991 is door Drs C.A.J.M. Wijnen een AIO-onderzoek gestart naar één van de oudste vormen van industrialisatie in Limburg, de achttiende-eeuwse textielnijverheid op basis van het archief van de firma H. Pélerin (1760-1783). Als voorbeeld van een decentraal ge-

organiseerde nijverheid had deze bedrijfstak heel bijzondere economische en sociale gevolgen.

Van deze doorgaans langlopende detailonderzoeken was einde 1991 20% gereed en 10% in druk. Een vijftal onderzoeken uit het plan 1989-1993 is van evaluerende aard.

11. J.C.G.M. Jansen en W.J.M.J. Rutten, Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1900-1975. Zie hiervoor ad 9. Samenvattend zijn in dit geval alleen de beschouwingen over aspecten, waarover voldoende vooronderzoek is verricht.
12. J.C.G.M. Jansen en W.J.M.J. Rutten spraken tijdens het congres Eenheid en Scheiding, gehouden bij gelegenheid van de viering van 150 jaar Limburg, over respectievelijk de ontwikkeling van industrie en mijnbouw en de migratie en de huwelijksmarkt over de grenzen heen. In deze bijdragen gaven zij inzicht in aspecten van de economische en sociale verbanden tussen twee aangrenzende provincies die in 1839 om politieke redenen tot verschillende staten gingen behoren. Publicatie heeft in 1989 plaatsgevonden.
13. J.C.G.M. Jansen rapporteerde op het congres "De Brabantse Stad" in 1990 over de economische en culturele achteruitgang in Maastricht tussen 1540 en 1650. Hij toetste een aantal zestiende- en zeventiende-eeuwse mercantilistische theorieën omtrent de oorzaken van de crisis en stelde vast, dat de aanvankelijk milde recessie rond 1570 uitmondde in een crisis van ongekende omvang, die slechts door een ingrijpende herstructurering was op te lossen. Het artikel is in 1991 in de Bijdragen voor de Geschiedenis verschenen.
14. J.C.G.M. Jansen, De armoedigste provincie des Rijks. Korte samenvatting van onze kennis omtrent het niveau van het regionaal inkomen per hoofd van de bevolking in Limburg tussen 1850 en 1940, een verkenning van haar evolutie en de oorzaken van de achterstand. In 1990 verschenen.
15. In het kader van de sedert vele jaren voorgenomen publicatie van Limburgs Verleden, deel III, handelend over de periode 1800-1975, zal J.C.G.M. Jansen in 1993 een bijdrage leveren, waarin de economische ontwikkeling wordt beschreven. W.J.M.J. Rutten is verzocht de sociale geschiedenis te belichten. Publicatie is voorzien in 1995.
16. Toegevoegd is inmiddels J.C.G.M. Jansen, Economische wisselvalligheden in een achterstandssituatie. Zuid-Limburg tussen 1780 en 1820, een beschouwing over stagnatie van de economie in gebieden met achterstanden in een periode die elders als voorspoedig te

boek staat en de daarmee samenhangende veranderingen in de structuur van de samenleving. Verschijnt in 1992.

Uit deze rubriek zijn vijf van de zes publicaties gereed en verschenen er tot einde 1991 vier.

Onder infrastructuur versterkend onderzoek wordt in het meerjarenplan onderzoek verstaan dat er toe bijdraagt de aanwezige bronnen op het terrein van de sociale en economische geschiedenis van Limburg beter bruikbaar te maken voor verdere studies, waarin innoverende methoden, technieken en vraagstellingen worden toegepast. Tot dit type onderzoek behoren onder andere de realisering van het Woordenboek van de Limburgse Dialecten (WLD), waarover hierna in een afzonderlijke paragraaf verslag wordt gedaan, de kritische verwerking van statistisch materiaal uit de periode waarin nog geen samenvattende statistieken verschenen, het ontsluiten van gegevens betreffende de waarde van munten, het bewerken van loon- en prijsgegevens en het samenstellen van een biografisch woordenboek. Het Bestuur geeft er de voorkeur aan dit soort onderzoek te doen uitvoeren in samenwerking met andere wetenschappelijke instellingen, zodat ook comparatieve aspecten aan de orde kunnen komen. Jaarlijks worden resultaten van onderzoek van dit type gepubliceerd. Einde 1991 waren tien van de 32 afleveringen van het WLD gereed en lagen er negen gedrukt voor; van de prijsreeksen waren vier van de zes verschenen; de voorziene drie afleveringen van het Biografisch Woordenboek lagen alle gedrukt voor; van het statistisch onderzoek is een volgende aflevering in bewerking; de verschijning van het muntonderzoek wordt in 1992 voorzien.

Buiten het programma rondt Drs A.P.M. Cammaert nog zijn sedert 1983 onder medeverantwoordelijkheid van het SHC uitgevoerd onderzoek naar de geschiedenis van het verzet in Limburg tijdens de tweede wereldoorlog af. Hij legde ook in 1991 weer concepten voor van enkele hoofdstukken. Rond de jaarwisseling waren van dit omvangrijk onderzoek 1.100 pagina's tekst gereed.

De versterking van de onderzoekstaak sedert 1989 heeft niet alleen in kwantitatief opzicht gevolgen gehad. Het inzicht in de centrale vraagstelling van het onderzoeksplan, de verhouding tussen economische ontwikkelingen en sociale veranderingen is verdiept. Een paar facetten kunnen hier slechts worden aangestipt. De samenhangende studie van de economische en de sociale facetten van de geschiedenis van een regio van beperkte omvang heeft geleerd dat voor beide onderdelen, de economie en het sociale leven, verklaringen van veranderingsprocessen mogelijk zijn binnen eigenstandige kringlopen, waarin endogene facto-

ren gewoonlijk volstaan ter verklaring van veranderingen. De interactie tussen beide kringlopen verschilt van historische periode tot historische periode. Het is mogelijk samenlevingstypen te onderscheiden die gewoonlijk een eeuw of langer hebben voortbestaan. Achterstandssituaties, zoals in Limburg langdurig zijn voorgekomen, geven aan deze analyse een bijzondere dimensie: economisch-geografische en sociaal-geografische differentiaties kunnen worden verhelderd. Zij maken het mogelijk onderscheiden te maken in aard en richting van de interacties tussen de economische en de sociale kringlopen in randgebieden en streken, die in maatschappelijk opzicht een voortrekkersrol speelden gedurende een en dezelfde tijd.
In 1991 werden tweeëntwintig onderzoeken gepubliceerd, waaronder acht van monografische aard. Zestien publicaties worden gerekend tot de wetenschappelijke publicaties, zes tot de vakpublicaties.

Monografische werken

H.J.G. Crompvoets en H.H.A. van de Wijngaard, Imker en stro- en buntgrasvlechter (= Woordenboek van de Limburgse Dialecten, II, afl. 6), Assen-Maastricht 1991, XX + 107 pag., ill., reg.

J. Kruijsen en J. Goossens, Weidebouw (= Woordenboek van de Limburgse Dialecten, I, afl. 3), Assen-Maastricht 1991, XIV + 119 pag., ill., reg. Het SHC draagt voor deze aflevering alleen planverantwoordelijkheid.

H.H.A. van de Wijngaard en H.J.G. Crompvoets, Molenaar (= Woordenboek van de Limburgse Dialecten, II, afl. 3), Assen-Maastricht 1991, XXIX + 203 pag., ill., reg.

Y. Kokee en C. aan de Stegge, "Over kakkerlakken en case-management", Twintig jaar verpleging in Vijverdal, Maastricht 1991, 110 pag. Neerslag van een gezamenlijk onderzoeksproject van een RL-medewerkster en een tijdelijk medewerkster van het SHC.

H.J.G. Crompvoets, m.m.v. J. van Schijndel, Méels Woordenboeik, (= Medelo 6), Meijel 1991, X + 131 pag.

S.F.G. Buytendijk en A.M.Th. Peeters, Inventaris van het archief van

het klooster Maria Weide te Venlo (1339) 1405-1798, (= Rijksarchief in Limburg 45), 333 pag.

J.C.G.M. Jansen, J.M. Lemmens, D.I. van Gelder en J.M.G. Aussems, Joods Beek. Een geschiedenis van drie eeuwen joods leven in een Limburgse plattelandsgemeente, (= Wat Baek ós bud 15), Beek 1991, 144 pag.

[J.J.F. van den Boogard, red.], Museum voor Industrie en Samenleving. Presentatieplan, 2 delen, Maastricht 1991, [26 + 115] pag. + map tekeningen.

Artikelen

H.H.A. van de Wijngaard, Die Fachsprache des Niederländischen Bergarbeiters, in: Volkskultur an Rhein und Maas, jrg. 10, 1991, pag. 9-22.

J.C.G.M. Jansen, Rerum Novarum en de sociale vernieuwing in Limburg, Roermond 1991, in: Werkverband Katholieken in sociale organisaties; 100 jaar Rerum Novarum en Limburg, Roermond 1991, pag. 3-16.

W.J.M.J. Rutten, Een van de tweehonderd. C.G.A. Mertens (geb. 1918), in: Een loopbaan in de landbouw. Twaalf portretten van markante figuren in agrarisch Nederland, o.r.v. P.C.M. Hoppenbrouwers, (= Historia Agriculturae 23), Groningen 1991, pag. 157-167.

J.C.G.M. Jansen, Crisis en Herstructurering in en rond Maastricht (1560-1640), in: Bijdragen tot de Geschiedenis, jrg. 73, 1990 (sic!), (= De Brabantse Stad. Negende colloquium, Antwerpen 9-10 november 1990), pag. 141-163.

J.F.R. Philips, Gezondheid en ziekte in Limburg in de jaren 1800-1865; een tijd van geruisloze stilstand?, in: Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg (S.S.E.G.L.), XXXVI, 1991, pag. 1-86.

R.P.W.J.M. van der Heijden, Bedreigd Maastricht. De dreiging van het Limburgs separatisme en de reactie van de Maastrichtse bevolking, in: S.S.E.G.L., XXXVI, 1991, pag. 87-108.

J.C.G.M. Jansen, Rerum Novarum en de sociale vernieuwing in Limburg in de loop van honderd jaar (1891-1991), in: S.S.E.G.L., XXXVI, 1991, pag. 109-140.

Th. Oberndorf, Lodewijk de Vrome's openbare boetedoening in 833: een kwestie van ministeria, in: Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis, jrg. 71, 1991, pag. 1-36.

J.C.G.M. Jansen, Geschiedenis van de blaasmuziek in Nederlands Limburg 1800-1980, in: Verslag Symposium "Blaasmuziek in Limburg" 18 nov. 1989 in Kasteel Limbricht, (Diepenbeek, Limbricht, Thorn 1991), pag. 7-32.

Vakpublicaties

M. Wijnands-van Someren en J. van den Boogard, Het vaandel van de R.K. Werkliedenvereniging St. Joseph, in: Uit Eijsdens Verleden, nr 53, 1991, pag. 4-9.

H.J.G. Crompvoets, Das "Woordenboek van de Limburgse Dialecten", in: Volkskultur an Rhein und Maas, jrg. 10, 1991, pag. 33-44.

J.C.G.M. Jansen, Das Sozialhistorische Zentrum in Maastricht als Firmenarchiv, in: Der Archivar. Mitteilungsblatt für deutsches Archivwesen, jrg. 44, 1991, pag. 230-234.

H.J.G. Crompvoets, Etymologische varia: plenke, in: Veldeke. Tijdschrift voor Limburgse volkscultuur, jrg. 66, 1991, nr 1, pag. 13-15.

H.J.G. Crompvoets, Veldeke 65 jaar: identiteit en idealen, in: Veldeke. Tijdschrift voor Limburgse volkscultuur, jrg. 66, 1991, nr 3-4, pag. 98-103.

H.H.A. van de Wijngaard, Uit het Woordenboek van de Limburgse dialecten, in: Veldeke. Tijdschrift voor Limburgse volkscultuur, jrg. 66, 1991, nr 6, pag. 182-186.

Mede dank zij redactionele werkzaamheden van medewerkers van het SHC verschenen in 1991 nog enkele hierboven niet vermelde publica-

ties, te weten het 54ste deel van het Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek (Amsterdam 1991, 227 pag.), alsmede twee deeltjes in de reeks Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis. Het waren: A.J. Schuurman, Historische Demografie: bevolkings- en gezinsgeschiedenis (Zutphen 1991, 72 pag.), en P.Th.F.M. Boekholt, Onderwijsgeschiedenis (Zutphen 1991, 64 pag.).

Woordenboek der Limburgse Dialecten

Aan de Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde (NCDN) wordt sedert 1965 gewerkt aan de totstandkoming van een Woordenboek der Limburgse Dialecten. Het project omvat drie onderdelen: de agrarische vaktaal, de niet-agrarische vaktaal en de algemene woordenschat, die elk plus minus tien afleveringen zullen omvatten. De eerste aflevering uit het onderdeel agrarische vaktaal is in 1983 verschenen. Deze publicatie werd in 1984 gevolgd door een tweede aflevering en pas in 1987 door een derde. De bijzonder lange duur van het project heeft er toe geleid, dat maatregelen zijn beraamd om de uitvoering te versnellen. Daartoe is een beroep gedaan op het Provinciaal Bestuur van Limburg. Gedeputeerde Staten besloten begin 1983 een arbeidsplaats te financieren op voorwaarde, dat deze medewerker werd aangesteld door het Bestuur van het Sociaal Historisch Centrum en gedetacheerd bij de NCDN te Nijmegen, zodat gebruik kon worden gemaakt van de daar aanwezige expertise en documentatie. In 1987 voegden Provinciale Staten er voor de duur van zes jaar nog een tweede medewerker aan toe: Drs H.H.A. van de Wijngaard. In 1991 werd de projecttijd verlengd tot 6¾ jaar. De door ons Bestuur aangestelde medewerkers, Dr H.J.G. Crompvoets en Drs H.H.A. van de Wijngaard, nemen het tweede deel van het WLD, de niet-agrarische vaktaal, voor hun rekening. Er werd een begeleidingscommissie ingesteld, bestaande uit Dr J.G.H. Tans, voorzitter, Prof. Dr J. Goossens en Dr J. Cajot als vertegenwoordigers van Belgisch Limburg, Prof. Dr A. Weijnen, oud-directeur van de NCDN, Prof. Dr A.M. Hagen, directeur NCDN, Drs F.A.G. Walraven, voorzitter van de Vereniging Veldeke en de directeur van het SHC. In 1991 zag Dr Tans zich genoopt om gezondheidsredenen terug te treden uit deze commissie. Hij werd tot ere-voorzitter benoemd. De voorzittersstoel werd ingenomen door Mr J. Smeets, op dat moment waarnemend burgemeester van Valkenburg.
Sedert 1985 kon telkenjare een aflevering van deel II verschijnen. De

voortgang van deel I liet evenwel nog te wensen over, zodat verdere versnelling nodig werd geacht. Diverse instanties zijn daarvoor benaderd. Pogingen steun te verwerven van de Belgische overheid – het WLD behandelt immers ook het dialect van de Belgische provincie Limburg – leverden aanvankelijk slechts toezeggingen op. In oktober 1991 besloot de Provincieraad een krediet te voorzien vanaf 1992. Intussen werd door de Nederlandse Taalunie medewerking verleend aan de voorbereiding van deel III, handelend over de algemene taalschat. De uitvoering van dit deel van het project kan weliswaar pas in de loop van de jaren negentig worden aangevat, maar omdat deel III van het woordenboek in tegenstelling tot de delen I en II over een levende taal zal handelen, diende de voorbereiding tijdig te worden aangevat. In 1991 is het rapport over deel III gereedgekomen. Besloten werd dit deel met behulp van geautomatiseerde systemen voor te bereiden, zodat na het gereedkomen van het WLD de taalvernieuwing eenvoudig kan worden verwerkt en tegelijk de beschrijving in het woordenboek te beperken tot heteroniemen. Een klankinleiding zal informatie verstrekken over de wetmatigheden die zich voordoen bij de vorming van homoniemen. De efficiency en de beperkingen die uitgangspunt hebben gevormd voor dit plan, maakten het mogelijk op 6 december 1991 een plan aan te bieden voor de afronding van het WLD vóór de eeuwwisseling. Voordat een begin wordt gemaakt met deel III, zal deel II gereed dienen te zijn, want in de herfst van 1987 stelden Provinciale Staten van Limburg onder strikte voorwaarden aanvullende middelen beschikbaar om de uitvoering van het deel betreffende de niet-agrarische vaktaal te versnellen. De belangrijkste voorwaarde is, dat einde 1993 twaalf afleveringen van deel I en II in druk voorliggen. Aan deze voorwaarde kan niet worden voldaan, tenzij het deel betreffende de niet-agrarische vaktaal energiek wordt uitgevoerd. De Katholieke Universiteit van Nijmegen heeft immers pas vanaf 1 oktober 1988 een nieuwe voltijdse arbeidskracht voor dit onderdeel gedurende vijf jaar, een periode die – naar het zich laat aanzien – tot negen jaar zal worden verlengd, beschikbaar gesteld. Al deze ontwikkelingen hebben ertoe geleid dat einde 1991 een nieuw werkplan werd opgesteld. Het gaat ervan uit dat aan het einde van het project Versnelling WLD op 1 april 1994 achttien afleveringen gereed zijn en tenminste vijftien gedrukt. In de loop van 1995 zullen alle 22 afleveringen van WLD I en II voltooid zijn en dat, als dan ook de klankinleiding van deel III gereed is. Dan resten nog ruim vier jaar, waarin tenminste drie en een half en zo mogelijk vier redacteuren het derde deel ter perse kunnen leggen. Dit deel zal tien afleveringen omvatten.

Inmiddels zijn negen afleveringen verschenen en tien gereed. In 1991 verschenen de afleveringen van Dr Crompvoets over de taal van de imker, die van Drs Kruijsen over het boerenhuis en die van Drs Van de Wijngaard over de taal van de molenaar. Drs Kruijsen voltooide de aflevering over het boerenerf; Drs Van de Wijngaard kwam nagenoeg gereed met de aardewerker en Dr Crompvoets met de textielbewerkers. Ook in de loop van 1992 kunnen drie afleveringen verschijnen, indien de drukkosten kunnen worden gefinancierd. In dit opzicht heeft NWO in 1991 bijzondere hulde verdiend door zijn genereuze publicatiesteun.

Bijzondere leerstoel

Medio 1983 werd de directeur van het instituut, Dr J.C.G.M. Jansen, tot bijzonder hoogleraar benoemd in de Geschiedenis van de westerse samenleving met bijzondere nadruk op structurele verandering in Limburg en aangrenzende regiones.
In het College van Toezicht hebben zitting vanwege de RL Prof. Dr G. de Vries en vanwege het SHC Dr G.C.P. Linssen en Prof. Dr A.M. van der Woude, voorzitter. Dit college stelde zich regelmatig op de hoogte van de activiteiten.
De bijzonder hoogleraar heeft zijn aandacht verdeeld over het onderwijs en de begeleiding van onderzoeksprojecten, waaronder een zevental dissertaties. Die inspanningen loonden. De uitkomsten zijn gewoonlijk heel opmerkelijk. Dat geldt al voor de onderwijsactiviteiten. Zij namen in 1991 de vorm aan van wetenschapsstages, waarvoor tweemaal een blokperiode werd ingeruimd. Zoals gebruikelijk moest daarbij worden uitgegaan van een heel beperkte historische voorkennis, zodat een intensieve begeleiding nodig was. Het voordeel is evenwel dat de studenten zeer goed op de hoogte zijn van actuele ontwikkelingen in hun eigen vakgebied en met speels gemak oude toestanden vanuit die discipline analyseren en interpreteren. Spectaculair was in het verslagjaar de studie naar de doorwerking van gezondheidswetenschappelijk en hygiënistisch onderzoek in de negentiende eeuw en in de huidige tijd bij verbeteringen in volkshuisvesting, verwijdering van afvalstoffen en drinkwatervoorziening. Terwijl in de negentiende eeuw de inspanningen van bestuurscolleges in deze bijna geheel door hygiënisten werden aangestuurd, bleken in recente beleidsstukken alleen economische en technische aspecten nog een rol te spelen.
Langdurig en intensief was de begeleiding van het onderzoek van de da-

mes Kokee en Aan de Stegge over de geschiedenis van de verpleging in het APZ-Vijverdal. De auteurs brachten in het boek "Over kakkerlakken en case-management" verslag uit van hun bevindingen. Zij stelden vast dat de sterk gewijzigde psychiatrische inzichten, die opgeld deden in de jaren rond de opening van Vijverdal, ingrijpende consequenties hadden voor de taak van de verpleging, de haar geboden ruimtelijke mogelijkheden, de organisatie van de dienst en de beroepsattitude van verpleegkundigen zonder dat jaren lang daaruit enige consequentie werd getrokken. Zelfs nadat daarin verbetering was gekomen, was geen sprake van een samenhangend verpleegkundig beleid. Opmerkelijk was vooral, dat bij verpleegkundigen flexibiliteit als gegeven werd verondersteld, ook nadat de organisatie was gebaseerd op een hoge mate van verpleegkundige specialisatie.
Regelmatig wordt ten behoeve van meerdere faculteiten inhoudsdeskundige ondersteuning gegeven, voornamelijk ten behoeve van onderzoeksprojecten. Vanwege het grote belang dat moet worden gehecht aan uitbreiding van het onderzoek en voortdurende verhoging van de kwaliteit ervan is veel aandacht besteed aan de begeleiding van dissertaties, in het bijzonder aan die welke bij de RL kunnen worden verdedigd. Momenteel lopen zes dissertatieprojecten die elk wekelijks begeleiding vergen. Zij dragen de navolgende titels:
- Uurwerken in Limburg (1650-1825).
- De Heerdgang in de Euregio.
- Bokkerijders in rechtshistorisch perspectief (1770-1776).
- Limburg en Nederland 1839-1848. Achtergronden en verloop van het Limburgs separatisme.
- Het oude cultuurlandschap in Noord- en Midden-Limburg.
- Kloosterintrede en gezondheidszorg in Limburg 1840-1900.
- Proto-industriële textielnijverheid in Limburg: het bedrijf Pélerin te Maastricht.

Voor andere dissertatieprojecten worden voorbereidingen getroffen. Van één van deze dissertaties is in 1991 de eindversie gepasseerd. Van enkele andere werden concepten besproken. De drie laatstgenoemde projecten bevinden zich nog in de voorbereidingsfase. Slechts in één geval wordt een verdediging van de dissertatie buiten Maastricht voorzien. De hoogleraar had zitting in promotiecommissies te Tilburg en Wageningen.

Jaarboek

De Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg verheugen zich in een grote belangstelling. Hoewel ook in 1991 een zeer klein aantal geïnteresseerden om economische redenen zijn abonnement opzegde en enkele trouwe lezers overleden, nam het aantal contribuanten dank zij de spontane meldingen en wervingsactiviteiten niet af. Een zestigtal abonnees is afkomstig uit het buitenland. De oplage werd op 1.350 gehandhaafd. Dank zij efficiency verhogende maatregelen verscheen het XXXVIe deel van de Studies al in oktober 1991. In deel XXXVI waren drie bijdragen opgenomen, te weten:
J.F.R. Philips, Gezondheid en ziekte in Limburg in de jaren 1800-1865; een tijd van geruisloze stilstand?
R.P.W.J.M. van der Heijden, Bedreigd Maastricht. De dreiging van het Limburgs separatisme en de reactie van de Maastrichtse bevolking.
J.C.G.M. Jansen, Rerum Novarum en de sociale vernieuwing in Limburg in de loop van honderd jaar (1891-1991).
Aan het Jaarboek werd het Jaarverslag 1990 van het SHC toegevoegd. Het Jaarboek werd typografisch verzorgd door de Handelsdrukkerij van 1874 te Leeuwarden. De omvang was VIII + 196 pagina's. Door het gebruik van een geautomatiseerd procédé daalden de kosten aanmerkelijk. Daar staat wel tegenover dat door diverse medewerksters van het SHC heel wat editing-werkzaamheden moesten worden verricht. Zij hebben die taak met toewijding uitgevoerd.

Maaslandse Monografieën

De activiteiten van de Stichting Maaslandse Monografieën waren als gebruikelijk omvangrijk. Als gevolg van financiële problemen en vertragingen bij de aanlevering van manuscripten, verscheen in de reeksen, die door deze stichting worden uitgegeven, in 1991 evenwel slechts één deel. De belangstelling voor de uitgaven bleef groot. Het aantal vaste afnemers beliep 1.400. In de reeks Maaslandse Monografieën verscheen als deel 51:

P.J.M. Teeuwen, Uit aarde geschapen. Aspecten van bedrijfsbeleid in de keramische nijverheid binnen het oude industriegebied van Noord-Limburg 1815-1965, Eisma Leeuwarden-Maastricht, 1991, XLI + 432 pag.

Aan het einde van het verslagjaar was de kaart, behorend bij de vijfde

aflevering uit de reeks Historische Atlas van Limburg en aangrenzende gebieden uit de reeks kerkelijke kaarten, nog steeds in druk. De kaartbladen worden gedrukt door IFAG te Frankfurt, een drukkerij die voor haar hoog kwalitatief drukwerk helaas een zeer tijdrovend technisch proces toepast. Het bijbehorend tekstdeel, getiteld Historische Atlas van Limburg en aangrenzende gebieden, II serie Kerkhistorische kaarten, deel 4, W.A.J. Munier, Kerkelijke circumscriptie van de tegenwoordige provincie(s) Limburg en omliggende gebieden (1821-1840), Van Gorcum Assen-Maastricht, XIII + 166 pag., verscheen wel al in 1991. De distributie moest worden verschoven naar de eerste helft van 1992.
De samenstelling van het Bestuur en de Raad van Advies onderging geen wijziging, evenmin als die van de Redactie.
Het Bestuur van de Maaslandse Monografieën zag zich geruggesteund door de samenwerking met Eisma BV te Leeuwarden die sedert medio 1988 optreedt als uitgever van de publicaties van de stichting.
De dames M.C. Mommers-Bakker, I.J.L. Frints en E.M. Muyres-Schilder verwierven zich ook dit jaar grote verdiensten bij het persklaar maken van manuscripten en de controle van de proeven. De editingwerkzaamheden waren tijdrovend en werden met bewonderenswaardige nauwgezetheid uitgevoerd. Door de automatisering van de drukprocessen is de taak van de editors aanzienlijk verzwaard. Steeds meer facetten van het publicatieproces worden aan hen overgelaten. Mede dank zij de hulp van de heer N.H.J. Soeters was de verkoop van publicaties bevredigend en verliep de administratieve afwikkeling van de activiteiten vlot.

Samenwerking op wetenschappelijk terrein

De samenwerking met de RL heeft veel aandacht gevergd. Tussen beide instellingen is in de loop van de jaren een aantal ad-hoc samenwerkingsverbanden tot stand gebracht. Zij spitsten zich toe op medewerking aan onderwijs en onderzoek en op bibliothecaire samenwerking. Ook in 1991 namen deze samenwerkingsvormen in intensiteit toe. Dat gold in het bijzonder voor de bibliothecaire samenwerking. Overeengekomen werd dat SHC zou toetreden tot de nieuwe vorm waarin het IHOL-samenwerkingsverband wordt gegoten. Als gevolg daarvan zullen docenten en studenten van de meeste Limburgse hogescholen de catalogus van de RL en het SHC in eigen omgeving kunnen consulteren en

vanaf hun bureau boeken kunnen lenen. Ook bij het SHC wordt een terminal geplaatst, zodat de verbeterde dienstverlening ook de eigen medewerkers en de bezoekers van ons Centrum ten goede komt.
De uitvoering van de liëringsovereenkomst van 12 juni 1990, die met terugwerkende kracht per 1 januari 1990 in werking trad, verliep voorspoedig. Dank zij de medewerking van functionarissen van diverse diensten van de RL deden zich in administratief-organisatorische zin geen fricties voor. Het Bestuur betuigt daarvoor gaarne zijn bijzondere erkentelijkheid.
De samenwerking met andere onderwijsinstellingen werd voortgezet. Contacten met de dagopleiding geschiedenis aan de Hogeschool Katholieke Leergangen te Sittard hebben er toe geleid, dat het SHC voor geschiedenisstudenten van deze instelling mogelijkheden schept voor praktisch onderzoek, waarvan in 1991 minder veelvuldig gebruik werd gemaakt dan in voorgaande jaren, omdat het aantal studenten aan deze opleiding jammer genoeg sterk is gedaald. De contacten met diverse historische verenigingen en instellingen, met pers, televisie en radio ontwikkelden zich voorspoedig. Alle leden van de wetenschappelijke staf hielden spreekbeurten. Bij diverse gelegenheden werkten zij mee aan radio-uitzendingen en perspublicaties.
Evenals in voorgaande jaren werd deelgenomen aan wetenschappelijke bijeenkomsten, vergaderingen, studiedagen en congressen in binnen- en buitenland om zo het contact met collega's in Nederland, België en het Rijnland te intensiveren. Sinds vele jaren wordt er naar gestreefd deze contacten vooral te benutten voor meer actieve vormen van samenwerking. Voor het onderzoek impliceert dit, dat wordt gestreefd naar gezamenlijke onderzoeken met andere instituten en naar actieve medewerking aan nationale en internationale congressen. In de praktijk betekent dit, dat voordrachten worden gegeven.
W.J.M.J. Rutten hield op 4 juli een voordracht in het kader van de Workshop Arbeid in transformatie te Nijmegen. Van 11 tot 13 september woonde hij een congres bij te Southampton, georganiseerd door de British Society for Population Studies onder de titel Historical Epidemiology and the Health Transition. Hij hield er een referaat, getiteld "Smallpox, subfecundity and sterility. The nineteenth century Dutch experience".
J.C.G.M. Jansen sprak op 18 april 1991 tijdens een studiedag, georganiseerd in Roermond door het Werkverband Katholieken in Maatschappelijke Organisaties, over Rerum Novarum en de sociale vernieuwing in Limburg.

J.J.F. van den Boogard sprak op 3 mei 1991 voor een groep Finse studenten over "De stedendriehoek Luik-Aken-Maastricht, een cultuurhistorische schets van de relaties tussen deze drie steden" en op 4 november te Maastricht voor studenten van de Hogeschool Holland over "Geschiedenis van Maastricht. Culturele en sociaal-economische aspecten".
H.J.G. Crompvoets getroostte zich grote moeite het Woordenboek van de Limburgse Dialecten onder de aandacht van wetenschappers en het grote publiek te brengen. Hij hield een viertal dialectologische voordrachten te Boxmeer, Valkenburg, Meijel en Liessel. Hij wist zich tevens te verzekeren van de actieve steun van de besturen en leden van de Vereniging Veldeke en van de Limburgse Vereniging voor Dialect- en Naamkunde te Hasselt.
De dagbladen en het regionale radiostation wijdden meermalen aandacht aan facetten van het werk van het SHC. De werkzaamheden aan het Woordenboek van de Limburgse Dialecten kregen grote aandacht in de Belgische pers.

VERSLAG VAN DE DIENSTVERLENING

Archief

De explosieve groei van de archiefbestanden, bewaard door het Sociaal Historisch Centrum, in de jaren 1984-1990 heeft het Bestuur genoopt maatregelen te treffen om te voorkomen dat de depots volledig verstopt raken. Er zal een strenge afweging plaatsvinden van het historisch belang, voordat tot overname wordt overgegaan. De schoning van de over te nemen bestanden krijgt meer aandacht. Zelfs in geval historisch zeer waardevolle bestanden worden aangeboden, zal worden bezien of de overdracht enige tijd kan worden uitgesteld, dan wel of er mogelijkheden bestaan om het archief elders op gelijkwaardige manier onder te brengen. Dit nieuwe beleid heeft medio 1991 gestalte gekregen. Spectaculaire resultaten mag men er daarom in het verslagjaar nog niet van verwachten. Bovendien zijn er tegenkrachten opgetreden. Gemeentelijke archiefdiensten tonen toenemende weerstanden tegen opname van particuliere archieven en in het bijzonder tegen bedrijfsarchieven. Soms proberen zij zelfs door hen reeds verworven archieven door te sluizen naar het SHC. Het ligt niet in ons voornemen aan dergelijke oproepen dadelijk gevolg te geven, tenzij het gaat om fragmenten van archieven

waarvan het grootste deel door het SHC wordt bewaard.
Ondanks de hiervóór gemaakte kanttekeningen bedroeg de reductie van de archieftoevloed in 1991 toch nog 44%. Zij ging van 380 naar 214 meter. In de komende jaren zal de teruggang nog aanmerkelijk groter kunnen zijn, omdat 142 van de overgenomen 214 meter afkomstig waren van twee bedrijven, waarmee in 1990 al deponeringsafspraken waren gemaakt. Behalve die twee omvangrijke collecties, waarvan één, het archief van de Koninklijke Sphinx, van uitzonderlijk groot historisch belang is, werd nog slechts één omvangrijke collectie overgenomen, te weten het archief van de Katholieke Plattelands Jongeren, voorheen Jonge Boeren- en Tuindersbond te Roermond. Dit was een fonds dat ook bij het nieuwe beleid zeker in aanmerking kwam voor plaatsing, omdat het platteland in onze collecties slechts marginaal is vertegenwoordigd.
In totaal werden negen nieuwe archieven verworven met een gezamenlijke omvang van 177 meter. Daarnaast kwamen negen aanvullingen binnen op reeds aanwezige archieffondsen, te zamen 40 meter omvattend. De omvang van de aanwinsten was weer ongeveer gelijk aan die van 1989.
De meest omvangrijke fondsen die werden verworven, hadden betrekking op de archieven van de Koninklijke Sphinx te Maastricht, architectenbureau Schwencke, Bosch en Vandehoek te Maastricht en Katholieke Plattelands Jongeren Limburg te Roermond. Omvangrijke aanvullingen kwamen van wijlen J. Hansen te Roermond en IKOL-Raad voor het Jeugdbeleid aldaar. Door schoning van reeds aanwezige bestanden kon 50 m' worden afgevoerd. Per saldo steeg het aantal archieffondsen tot een totaal aantal van 434. Te zamen beslaan zij een gezamenlijke lengte van 4.150 strekkende meter.
Sedert medio 1988 is een magazijnbeheerder beschikbaar. Dit bood de gelegenheid extra aandacht te besteden aan de schoning en verzorging van een achttal bedrijfsarchieven, waarin vrij veel documenten voorkwamen zonder historisch belang. Uit de archieven van Hennekens Beek, de Culturele Raad Limburg, R. Hummel te Heerlen, J. Hansen te Roermond, Willemsen te Reuver, LOZO afdeling Venlo, de welzijnsorganisaties te Venray en Tyndall te Maastricht kon 50 meter worden verwijderd.
In het verslagjaar zijn zeven archieven definitief ontsloten door middel van plaatsingslijsten en inventarissen. De heer Mes ordende met assistentie van stagiairs het archief van de Stichting Scholings- en Vormingswerk voor Vrouwen te Heerlen en de Diocesane Commissie van Samen-

werking te Roermond. Mevrouw Peeters ordende de archieven van J.A.A. Hermans te Sittard en Bakkerij/Slijterij Mulkens te Maastricht. De heer Wijnen droeg zorg voor de archieven van de LOZO, afdeling Venlo, de Bank Haffmans en Steegh te Venlo en de Stichting Combinatiebouw te Maastricht. Er wordt naar gestreefd de inventaris van het archief van de Diocesane Commissie van Samenwerking, waarvoor stagiair Drs S.H.M. Vaessen zich bijzonder inzette, op korte termijn te publiceren.
Het Bestuur acht het wenselijk te voorkomen dat het grote aantal aanwinsten de ordeningswerkzaamheden verdringt. Derhalve is een plan voor ordeningswerkzaamheden opgesteld. Het plan voorziet in een evenwichtige verdeling tussen overname, schoning, opstellen van plaatsingslijsten, afronden van inventarissen en materiële verzorging op zodanige wijze, dat een groot deel van de verworven archieven binnen enige jaren goed toegankelijk wordt.
Mevrouw Peeters beheerde in goede samenwerking met de bibliotheek de studiezaal. Zij begeleidde samen met mevrouw Okrogelnik Nagornik-Willems een aantal studenten en projecten van de dagopleiding voor docenten geschiedenis te Sittard. De heer Wijnen verzorgde de uitleenadministratie.
De Limburgse overheidsarchieven en de archivaris van het SHC kwamen in 1984 overeen enige lijn te brengen in het acquisitiebeleid en te proberen tot een taakafbakening te komen. Die afspraken werken uitstekend voor zover het de zorg voor kerkelijke archieven aangaat. Voor meer dan 95% zijn dat documenten, afkomstig van r.-k. parochiebesturen. De werkafspraken tussen de archivarissen konden dan ook op eenvoudige wijze door middel van een overeenkomst met de bisschop van Roermond worden vertaald naar schenkers en bruikleengevers. Ook voor de parochiebesturen is duidelijk waar hun archief thuis hoort. Dat ligt anders bij bedrijven en particulieren. De ervaring leert dat niet de archivaris uitmaakt waar een bedrijfsarchief moet worden bewaard, maar dat de ondernemer dit bepaalt. Indien geen gehoor wordt gegeven aan zijn wensen, dreigt al te vaak vernietiging van de stukken en is er geen keuze. Privépersonen zijn gelukkig in meerderheid gevoelig voor de argumentatie van de archivaris. Indien een enkeling per se anders wil, kan men zich troosten met de gedachte dat het slechts gaat om een fonds van bescheiden omvang.

Evenals in vorige jaren ging de bibliotheek in 1990 selectief te werk bij de collectievorming. De toevloed aan bibliotheekmateriaal was ongeveer even groot als in het voorafgaande jaar. Zij besloeg 86 m' plankruimte. Van de Rabobank Nederland en de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Venlo werden belangrijke schenkingen verworven.
Door de Minister van Onderwijs en Wetenschappen is enkele jaren geleden gesteld, dat de groei van de bibliotheekbestanden in Nederland dient te worden teruggebracht tot nul procent. Hoewel die doelstelling vanwege het karakter van onze bibliotheek, die een typische bewaarfunctie heeft, niet haalbaar is, wordt een beleid gevoerd dat erop is gericht ook bij het SHC de groei van de bibliotheek te beperken. Daarom wordt bij de collectionering de nadruk gelegd op de zogenaamde grijze literatuur, waaronder publicaties worden verstaan die niet langs de gebruikelijke kanalen in de handel werden gebracht. Aan opvang van dergelijke publicaties is grote behoefte. 60% van de aanwinsten heeft betrekking op deze zeldzame publicaties.
Door ontdubbeling, het aanleggen van strenge selectiecriteria en het afstoten naar andere bibliotheken kon de feitelijke toename van het bestand worden gereduceerd tot 3%. De omvang van de bibliotheek is thans 2.850 m'. De boeken beslaan 430 m', de brochures 225 m', de statistische publicaties 155 m', de naslagwerken, bibliografieën en dergelijke 95 m'. Het overgrote deel, 1.945 m', komt voor rekening van de periodieken (tijdschriften, jaarverslagen, seriewerken en dergelijke).
De samenwerking met de overige wetenschappelijke bibliotheken in Nederland krijgt gestalte door de deelname van het SHC aan de Gezamenlijke Geautomatiseerde Catalogus; als zodanig fungeert het Pica-samenwerkingsverband van de Koninklijke Bibliotheek en de bibliotheken van universiteiten en hogescholen. Om financiële en organisatorische redenen gaf ons Bestuur de voorkeur aan toetreding tot dit systeem via de Rijksuniversiteit Limburg. In 1984 is een overeenkomst tot bibliothecaire samenwerking tussen RL en SHC afgesloten, die tot gevolg heeft gehad dat van medio 1985 af de titelbeschrijvingen via het Pica-systeem worden verricht. In 1988 is het samenwerkingsverband verlengd tot 1991. In dat jaar is een nieuwe verlenging overeengekomen. Ook is overleg gevoerd over een uitbreiding van deze samenwerking door plaatsing van on-line publiekscatalogusapparatuur en toetreding tot de Regionale catalogus van IHOL, uit te voeren in samenwerking

met de Stichting Informatie en Bibliotheekvoorziening Limburg (SIBL). De gesprekken met SIBL en het samenwerkingsverband van instellingen voor hoger onderwijs IHOL openen perspectieven voor verdergaande automatisering en de directe beschikbaarheid van informatie omtrent een paar miljoen titels. Jammer genoeg heeft de Europese Gemeenschap geen medewerking willen verlenen aan een uitbreiding van deze samenwerking tot de universitaire bibliotheken te Aken, Diepenbeek, Luik en Antwerpen. De Angelsaksische oriëntatie van de aankopen van Nederlandse wetenschappelijke bibliotheken in de laatste decennia dwingt welhaast tot het openen van aanvullende informatiekanalen omtrent voor het onderzoek wezenlijke literatuur uit het Duitse en Franse taalgebied.
Met IHOL is al sedert enkele jaren een eerste vorm van samenwerking operationeel. Tot 1991 konden ongeveer 15.000 titels worden aangeleverd.
De omvang van het bibliotheekpersoneel bij het SHC is gering, zoals blijkt uit een vergelijking van de beheerskosten per aanwezige titel, die slechts een derde bedragen van het landelijk gemiddelde. Het is evident dat zo'n groot verschil niet uitsluitend door lage huisvestingskosten kan worden veroorzaakt. De bibliotheek kampt dan ook met een ernstig tekort aan personeel. Voor zover mogelijk wordt dit manco ondervangen door een uiterst efficiënte inzet van het personeel. Sedert 1 september 1988 wordt 1,8 mensjaar ingezet voor titelbeschrijving, 1,5 voor ontsluiting en algemene organisatie en 0,5 voor dienstverlening. Deze organisatiestructuur heeft geleid tot verhoging van de output.
De aanwas van boeken en tijdschriften kwam – zoals voorheen – voor een belangrijk deel tot stand via schenking. Hieronder volgt een overzicht van de van publicerende instellingen ontvangen jaarverslagen, rapporten, nota's en dergelijke naar sectoren over de jaren 1988-1990.

	1989	1990	1991
volkshuisvesting	5	4	4
handel, nijverheid, bankwezen	37	31	32
arbeidszaken	4	3	5
overheid, incl. openbare nutsbedrijven	20	16	22
transport en vervoer	3	6	4
land- en tuinbouw	1	1	2
onderwijs, vorming	2	1	2

cultuur, recreatie	6	7	7
maatschappelijke dienstverlening en samenlevingsopbouw	12	11	7
gezondheidszorg	8	6	5
uitvoeringsorganen sociale wetgeving en verzekering	5	4	3
archiefdiensten en wetenschappelijke instellingen	55	46	40
vrouwenbeweging	2	2	2
pers en uitgeverijen	2	–	2

De schommelingen werden deels veroorzaakt door het toenemend gebruik om uit zuinigheidsoverwegingen slechts tweejaarlijkse verslagen te publiceren. Voor de lijst van schenkers zij verwezen naar bijlage I. Het Bestuur dankt alle schenkers hartelijk voor hun bijdrage aan de opbouw van de bibliotheek.

Documentatie

Door de jaren heen is er een steeds groter wordende hoeveelheid documentatie verzameld, die noch tot het archiefgoed noch tot het bibliotheekmateriaal kan worden gerekend. Het gaat behalve om pamfletten en affiches vooral om audio-visueel materiaal. Een steeds groeiende vraag naar dit documentatiemateriaal dwingt ruim aandacht te besteden aan de verzorging van deze collecties. Van de pamfletten en affiches is een trefwoordenlijst samengesteld. De documenten van belang voor biografisch onderzoek zijn alfabetisch ontsloten. De vaandels zijn beschreven. Zij zullen te zijner tijd worden overgedragen aan het Limburgs Museum voor Geschiedenis en Volkskunde. Verwacht wordt dat dit museum beter in staat is de vereiste materiële verzorging te bieden. Intussen kon toch het een en ander worden gedaan aan verbetering van de berging. Van het voormalig kloosterbejaardenoord Sint Franciscus werd een kast ten geschenke ontvangen, die had gediend voor berging van textilia. Het was mogelijk daarin de vaandels op een meer geëigende wijze op te bergen.
Bijzondere aandacht vraagt telkenjare de verzorging van het beeldmateriaal. Het wordt doorgaans in twijfelachtige staat overgedragen. Alle foto's, albums en films zijn zorgvuldig geconserveerd. Doordat ook in 1991 een fotograaf ter beschikking stond, konden de plannen om van

oude foto's contactafdrukken te maken, zodat de originelen bij gebruik niet langer kunnen worden beschadigd, deels worden gerealiseerd. Een 5.000 afdrukken kwamen gereed. De beschrijving van de fotocollectie is voortgezet. 1.500 foto's, een zesde deel van de collectie, zijn in 1991 toegankelijk gemaakt en beschreven. Op de kaart, waarop een beschrijving van de foto staat, wordt een afdruk in klein formaat geplakt, op grond waarvan onderzoekers hun selectie uit het beeldmateriaal kunnen bepalen. De heren A.H. Bleeser en G.A.B. Steijn werkten samen met de heer M.I.M.A. Wijnen gestaag aan dit project verder.

Inlichtingen

Er wordt frequent gebruik gemaakt van de diensten van het Centrum. De faciliteiten van de studiezaal en de bibliotheek worden gewaardeerd. De automatisering van de catalogus van het bibliotheekbezit attendeert steeds meer onderzoekers op uniek documentatiemateriaal. Het aantal bezoekers en gebruikers neemt langzaam toe.

Jaar	Aantal bezoekers
1988	320
1989	341
1990	345
1991	352

Deze cijfers zijn ontleend aan de bezoekersadministratie in de studiezaal en aan de uitleenadministratie van de bibliotheek. Telefonische en schriftelijke informaties zijn daarin niet begrepen.
In overleg met het personeel is een rooster van werktijden opgesteld, dat het mogelijk maakt de studiezaal van maandag tot en met vrijdag ononderbroken open te stellen van negen uur in de ochtend tot vijf uur in de namiddag. Deze vorm van dienstverlening is vooral van belang voor bezoekers, die een lange reis naar Maastricht moeten maken, ongeveer de helft van het totale aantal.
Intensief, langdurig en hoogkwalitatief onderzoek heeft tot 1990 vele bezoekers voor financiële problemen gesteld. Het gros van de jonge historici dat hier onderzoek deed, moest vanwege de afstand tussen Maastricht en de universiteitsstad, waar zij studeren, hoge kosten maken om hier langdurig onderzoek te verrichten. Het invoeren van de OV-jaar-

kaart voor studenten heeft een einde gemaakt aan deze problemen en zal naar verwachting steeds meer bijdragen tot verbetering van de kwaliteit van het onderzoek.
De gebruikersgroep kan in een aantal categorieën worden onderscheiden.

	1989	1990	1991
studenten en medewerkers van universiteiten	130	138	142
studenten en medewerkers van hogescholen	112	101	98
andere instellingen van onderwijs	18	24	25
instellingen en bedrijven	50	48	50
privé-belangstellenden	31	34	32
onbekend	–	–	4
totaal	341	345	351

De samenstelling van de gebruikersgroep heeft de laatste jaren slechts geringe wijziging ondergaan. Drie vierde van de bezoekers is studerend aan een of andere instelling van onderwijs. Onder hen overweegt de groep die zich voorbereidt op universitaire examens of examens aan hogescholen. Het aandeel van de "liefhebbers" blijft stabiel op 10%. De groep die namens een bedrijf of instelling een bezoek aan het instituut brengt, vertoont nauwelijks schommelingen.
Een aanzienlijk deel van de gebruikers, afkomstig uit de sector van het HBO en het wetenschappelijk onderwijs, studeerde geschiedenis. Naast historici kwamen nog geografen, kunsthistorici, juristen, andragogen, economen, bouwkundigen, sociologen, theologen, medici, bouwkundigen, landbouwkundigen, cultureel antropologen, biologen en gezondheidswetenschappers.
De onderwerpen, waarover gegevens werden gezocht, vertonen veel spreiding. De eenzijdige oriëntatie op de mijnbouw, de herstructurering van Limburg en de daarmee samenhangende sociale problematiek, die kenmerkend was voor de jaren zeventig, is voorbij, al wordt, opmerkelijkerwijze, thans door buitenlanders, Belgen, Amerikanen en Oost-Europeanen geïnformeerd naar literatuur en scripties over dit soort kwesties, omdat men zelf, geconfronteerd met economische herstructureringen, hoopt te leren van de Limburgse ervaringen. Thans overwegen onderzoeken, waarin de eerste helft van de twintigste eeuw aan de

orde komt. Speciaal de belangstelling voor emancipatie, gezondheidszorg, industriële archeologie en nijverheid neemt toe. Onderstaande tabel geeft daar een gespecificeerd overzicht van.

	1989	1990	1991
Sociale geschiedenis:			
vakbeweging	15	12	10
arbeidsvoorwaarden	9	10	7
onderwijs, pers, vorming, jeugd	16	13	10
emancipatie van bevolkingsgroepen	15	17	19
gezondheidszorg	18	16	18
arbeidsmarkt	9	10	6
overige sociale geschiedenis	10	6	9
Economische geschiedenis:			
geschiedenis van de mijnindustrie	15	11	10
overig bedrijfsleven	28	32	35
industrialisatie en herstructurering Zuid-Limburg	8	5	6
handel en prijzen	6	6	4
landbouw en ambacht	17	14	10
industriële archeologie	12	14	10
verkeer en vervoer	10	10	7
volkshuisvesting en ruimtelijke ordening	11	13	10
Geschiedenis van bestuur, cultuur, kerk en recht:			
politieke partijen en stromingen	17	21	10
verzet tijdens de tweede wereldoorlog	12	8	9
kunst en cultuur	23	26	18
biografie en genealogie	10	10	9
historische geografie	8	9	7
kerkgeschiedenis	11	14	6
lokale geschiedenis	19	17	19
historische demografie	2	3	2
natuur en milieu	8	11	7
Diversen:			
algemene onderwerpen	4	5	2
onbekend	3	3	1

Het is verheugend dat onderzoekers vaak bereid zijn het resultaat van hun onderzoek te deponeren. De aanwezigheid van een groot aantal

scripties, concept-artikelen en werkstukken voorkomt het herhalen van hetzelfde onderzoek door studenten van verschillende wetenschappelijke instellingen. Bovendien bevordert het de integratie van de resultaten in algemene studies. Op die manier wordt een geleidelijke voortgang van het onderzoek mogelijk.

BESLUIT

Het jaar 1991 verliep voor het Sociaal Historisch Centrum voorspoedig. Er werden veel resultaten bereikt. Het aantal publicaties van medewerkers en de vraag naar begeleiding was niet onaanzienlijk. Ook landelijk neemt het besef toe, dat een regionaal historisch instituut een belangrijke plaats inneemt in het historisch onderzoek in Nederland. De groeiende samenwerking met de Rijksuniversiteit Limburg zal in dit opzicht zeker positief uitwerken.
Velen in Limburg en daarbuiten waren bereid het instituut financieel te steunen. Dank zij hun inspanningen kon het jaar ook in financieel opzicht bevredigend worden genoemd. Graag spreekt het Bestuur daarvoor zijn dank uit.

BIJLAGE I
SCHENKERS VAN BIBLIOTHEEKGOED IN 1991

Provinciaal Bestuur Belgisch Limburg	Hasselt
Katholiek Documentatie- en Onderzoekcentrum (KADOC)	Leuven
Rabo-Bank Nederland	Eindhoven
DSM	Heerlen
Nederlands Christelijk Instituut voor Volkshuisvesting (NCIV)	Heerlen
Economisch Technologisch Instituut Limburg (ETIL)	Maastricht
Medisch en Maatschappelijk Informatiecentrum van de Rijksuniversiteit Limburg (MEMIC)	Maastricht
Provinciaal Bestuur van Limburg	Maastricht
Rijksuniversiteit Limburg	Maastricht
Stichting Historische Reeks Maastricht	Maastricht
Stichting Kunst en Cultuur Limburg	Maastricht
IKOL	Roermond
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Limburg	Venlo
K. Stevaux	Brustem (B)
K. Jongkind	Meppel
H. Knippenberg	Geleen
A.J.J. Bonnemayer	Maastricht
Ir N.A.J.H.C. Brüll	Maastricht
Dr Remigius Dieteren OFM	Maastricht
Drs Ch.J. Gemmeke	Maastricht
L.J. Geurden	Maastricht
Drs R. Mestrom	Maastricht
Dr J.F.R. Philips	Maastricht

BIJLAGE II
LIJST VAN AANWINSTEN VAN ARCHIEVEN 1991

Ean

1011	Schwencke, Bosch en Vandehoek Architekten te Maastricht, circa 1951-1982	30 meter
1012-1013	Koninklijke Sphinx N.V., circa 1834-1960, en Société Céramique, circa 1860-1958	112 meter
1014	Stichting Informatie- en Adviescentrum voor Jonge Mensen te Maastricht, 1970-1990, voorheen R.K. Ver. Meisjesbelangen, afdeling Maastricht 1963-1970, daarvóór R.K. Ver. ter Bescherming van Meisjes (vanaf 1945), 1945-1990 (Afkomstig van mevrouw J. Gielen-Drehmanns, Maastricht)	1 doos
1015	J.A.A. (Fons) Hermans, 1935-1985 (Afkomstig van mevrouw M. van Hommerich te Maastricht, via de Stadsbibliotheek alhier)	1 meter
1016	Limburgse Federatie van Amateurtoneelverenigingen (LFA) te Sittard, 1967-1986	4 meter
1017	Th.G.J. Lemmens, huisarts te Maastricht, circa 1969-1987 (Afkomstig van mevrouw A.M.E. Lemmens te Maastricht)	6 dozen
1018	Katholieke Plattelands Jongeren Limburg, voorheen Jonge Boeren en Tuindersbond van de LLTB te Roermond (bevat ook archiefstukken van de Kring Roermond vanaf 1922), 1954-1986	25 meter
1019	Stichting R.K. Bejaardenzorg St. Franciscus te Maastricht, 1981-1990 (Afkomstig van Pater Remigius Dieteren OFM)	1 meter

1020 L. Wagemans, aannemer te Roggel, 1901-1940 2 dozen

Aanvullingen:

R.K. Muziekbond, 2 meter
J. Hansen, Roermond, 20 meter
IKOL-Jeugdraad, Roermond, 10 meter
Bank Haffmans en Steegh, Venlo 1949-1960, 1,5 meter
LOZO, afdeling Venlo, 1924-1985, 4 dozen
Regionale Raad voor de Arbeidsmarkt, 3 meter
Pater Remigius Dieteren OFM, 0,5 meter
A.G. Tyndall, 0,3 meter
H. Wishaupt, 0,1 meter

Documentatie:

Collectie verkiezingen in Limburg, afkomstig van J. Vankan te Geleen

Verliezen:

Het archief van de Parochie H. Landricus te Echt en dat van de Parochie H. Petrus te Roggel werden in de loop van het verslagjaar overgedragen aan het Gemeentearchief van Roermond.

BESTUUR SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG

DAGELIJKS BESTUUR

DR G.C.P. LINSSEN, voorzitter (1973)	Roermond
CH.H.F. FRIJNS, secretaris (1988)	Maastricht
DRS J.J.C. HUYBEN, penningmeester (1980)	Weert
MR H.J.J.M. VAN DER BRUGGEN (1987)	Roermond
IR A. PETERS (1986)	Maastricht
DR REMIGIUS DIETEREN OFM, adviseur (1949)	Maastricht

ALGEMEEN BESTUUR

DRS J.C.A. BASTIAANSEN (1985)	Maasbree
P.A. BOOIJ (1990)	Stein
MR J.H.J. DANIËLS (1985)	Roermond
DR L.L.M. FREDERIX (1991)	Munstergeleen
PROF. DR A.FL. GEHLEN (1989)	Heerlen
L.J.A. HEYENRATH (1990)	Kerkrade
DRS A.J. HUTSCHEMAEKERS (1953)	Roermond
DRS J.W. JANSEN (1985)	Maastricht
MR R.M.L.A. LEENDERS (1991)	Maastricht
DRS B.C.M.E. NIESSEN (1979)	Maastricht
DRS H.R. VAN OMMEREN (1972)	Maastricht
H. PAUWELS (1989)	Maastricht
DR J.F.R. PHILIPS (1983)	Maastricht
MR E.J. RONGEN (1989)	Herkenbosch
DR IR J. STUFFKEN (1973)	Heerlen
TH.L.C. THIJSSEN (1991)	Belfeld
J.M. WEIJERS (1952)	Hoensbroek
PROF. DR A.M. VAN DER WOUDE (1979)	Wageningen

ORGANISATIESCHEMA

Adres: Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht
Tel.: 0 43 – 25 01 41 / Fax: 0 43 – 25 57 88
Directeur: Prof. Dr J.C.G.M. Jansen

Afdeling Archief, hoofd:	W.A.A. Mes
dienstverlening:	mevrouw A.M.Th. Peeters
ordening:	M.I.M.A. Wijnen
magazijnbeheer:	F.H. Heijnen
Afdeling Bibliotheek, hoofd:	mevrouw Drs E.C.M. Fleré
dienstverlening:	mevrouw H.H.M. Okrogelnik Nagornik-Willems
	mevrouw T.A.G. Brockbernd-Wijts
catalogisering:	mevrouw M.E.J. Charpentier
	mevrouw M.H.H.E. Volkers-Geuskens
Afdeling Onderzoek, hoofd:	Drs W.J.M.J. Rutten
historisch onderzoek:	Drs J.J.F. van den Boogard
	Dr J.F.R. Philips
	Drs C.A.J.M. Wijnen
Woordenboek Limburgse Dialecten	Dr H.J.G. Crompvoets
	Dr J. Molemans
Tel.: 0 80 – 61 56 70:	Drs H.H.A. van de Wijngaard
Algemene Dienst, hoofd:	mevrouw M.C. Mommers-Bakker
secretariaat:	mevrouw I.J.L. Frints
	mevrouw E.M. Muyres-Schilder
huishouding:	mevrouw M. Hanssen
Maaslandse Monografieën:	N.H.J. Soeters

BEGUNSTIGERS EN CONTRIBUANTEN

Gemeenten

Gemeentebestuur Baexem (1973)	Baexem
Gemeentebestuur Beek (1950)	Beek
Gemeentebestuur Beesel (1951)	Beesel
Gemeentebestuur Born (1961)	Born
Gemeentebestuur Brunssum (1951)	Brunssum
Gemeentebestuur Echt (1957)	Echt
Gemeentebestuur Eijsden (1950)	Eijsden
Gemeentebestuur Gennep (1961)	Gennep
Gemeentebestuur Grathem (1977)	Grathem
Gemeentebestuur Heerlen (1950)	Heerlen
Gemeentebestuur Heythuysen (1977)	Heythuysen
Gemeentebestuur Hunsel (1976)	Hunsel
Gemeentebestuur Kerkrade (1952)	Kerkrade
Gemeentebestuur Kessel (1962)	Kessel
Gemeentebestuur Maasbracht (1954)	Maasbracht
Gemeentebestuur Maastricht (1950)	Maastricht
Gemeentebestuur Margraten (1976)	Margraten
Gemeentebestuur Meerlo-Wanssum (1952)	Meerlo-Wanssum
Gemeentebestuur Meerssen (1951)	Meerssen
Gemeentebestuur Meijel (1956)	Meijel
Gemeentebestuur Onderbanken (1951)	Onderbanken
Gemeentebestuur Posterholt (1976)	Posterholt
Gemeentebestuur Roermond (1951)	Roermond
Gemeentebestuur Roggel (1972)	Roggel
Gemeentebestuur Simpelveld (1951)	Simpelveld
Gemeentebestuur Sittard (1951)	Sittard
Gemeentebestuur Stein (1951)	Stein
Gemeentebestuur Swalmen (1950)	Swalmen
Gemeentebestuur Tegelen (1977)	Tegelen
Gemeentebestuur Thorn (1976)	Thorn
Gemeentebestuur Vaals (1950)	Vaals
Gemeentebestuur Valkenburg aan de Geul (1953)	Valkenburg aan de Geul
Gemeentebestuur Venray (1956)	Venray
Gemeentebestuur Voerendaal (1951)	Voerendaal
Gemeentebestuur Wittem (1972)	Wittem

Bedrijven

Aannemersbedrijf Sondermeijer B.V. (1985)	St. Odiliënberg
Aannemingsbedrijf J. Geraedts en Zonen B.V. (1978)	Swalmen
Akzo Chemie Nederland B.V. (1959)	Herkenbosch
ABN-Amro-Bank N.V. (1958)	Maastricht

ABN-Amro-Bank N.V. (1961)	Venlo
Ankersmit Holding B.V. (1978)	Maastricht
Architectenbureau Schinkel-Benning B.V. (1974)	Sittard
Bakker, Versteegh en Co. Accountants (1974)	Maastricht
Bates-Cepro B.V. (1958)	Maastricht
Bierbrouwerij 'De Leeuw' B.V. (1957)	Valkenburg aan de Geul
Boekhandel 'Winants' (1975)	Heerlen
Bouw- en Aannemings Mij. Laudy B.V. (1966)	Sittard
Boven & Van der Bruggen, Van, Advocaten (1988)	Roermond
Brouwerij 'De Ridder' B.V. (1957)	Maastricht
Buro Kragten B.V. (1988)	Roermond
CCV Landbouwbelang B.A. (1988)	Roermond
Dassen Electrotechniek B.V. (1978)	Stein
D.S.M. (1978)	Heerlen
Eerste Nederlandse Cement Industrie N.V. (1951)	Maastricht
Elisastichting (1961)	Venlo
Fischer B.V., P. (1958)	Maastricht
Fonds voor Sociale Instellingen, Stichting (1988)	Brunssum
Gorcum-Zuid, Van (1983)	Maastricht
Gulpener Bierbrouwerij, Distilleerderij en Azijnfabriek B.V. (1961)	Gulpen
Hasselt's Baggermaatschappij B.V., Van (1988)	Echt
Hobru Hoensbroek B.V. (1978)	Hoensbroek
Hostellerie 'De Hamert' B.V. (1979)	Wellerlooi
Ingenieursbureau Van Kleef B.V. (1988)	Roermond
Koninklijke Brand's Bierbrouwerij B.V. (1961)	Wijlré
Koninklijke Sphinx N.V. (1961)	Maastricht
Kultuurtechniek H. Dolmans B.V. (1988)	Bunde
Laura, Stichting Jubileumfonds (1978)	Eijgelshoven
Lindeboom Bierbrouwerij B.V. (1988)	Neer
Linden & Co. B.V., Van der (1988)	Panningen
Maaslands Antiquariaat (1961)	Maastricht
Machinefabriek & IJzergieterij P. Konings B.V. (1949)	Swalmen
Moraco (1978)	Maastricht
'Mosa' B.V. (1949)	Maastricht
Muyres Algemene Bouw B.V., Marcel (1959)	Sittard
Nedcar Production B.V. (1969)	Sittard
Ornatex B.V. (1988)	Kerkrade
Public Relationskommissie van de Rabobanken in de regio Roermond (1970)	Roermond
Rabobank Maastricht (1988)	Maastricht
Roermond Papier B.V. (1988)	Roermond
Roosmalen's Transport en Handel Mij. B.V., Van (1961)	Maastricht
Schuffelers B.V., P. (1982)	Maastricht
Scott Page N.V. (1958)	Gennep
Sekisui Alveo B.V. (1978)	Roermond
Solvay Chemie B.V. (1950)	Roermond
Spaarbank Limburg (1988)	Maastricht

Teewen B.V. (1958)	Tegelen
Thomas Regout N.V. (1988)	Maastricht
Tummers-Cremers Installatiebedrijven B.V. (1987)	Roermond
Verenigd Streekvervoer Limburg (1958)	Heerlen
Verfindustrie Jac Eyck B.V. (1978)	Heerlen
Vissers' Wegenbouw - en Aannemingsbedrijf C.V. (1961)	Drunen
Waterleiding Mij. Limburg N.V. (1958)	Maastricht
Wolf en Hertzdahl Beheer B.V. (1958)	Maastricht
Worms Techniek B.V. (1988)	Sittard
Zinkwit Nederland B.V. (1953)	Eijsden

Organisaties en instellingen

Aalmoezeniers van Sociale Werken van het Bisdom Roermond (1990)	Roermond
Alphonsianum Paters Redemptoristen (1959)	Wittem
Archiefdienst Heerlen (1979)	Heerlen
Bisdom Roermond (1949)	Roermond
Bisschoppelijk College (1958)	Sittard
Bouwvereniging St.-Servatius (1977)	Maastricht
Buro voor Stedebouw Maastricht Hoen-Ubachs-Roomans B.V. (1970)	Maastricht
Centrale Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Leuven (1972)	Leuven (B)
College 'Sancta Maria' (1977)	Kerkrade
'Collegium Carolinum' der Paters Oblaten (1961)	Valkenburg aan de Geul
Depot van Nederlandse Publikaties K.B. (1976)	's-Gravenhage
Dienst Kunst, Cultuur en Onderwijs, afdeling Archief (1979)	Maastricht
Economisch Technologisch Instituut Limburg (1958)	Maastricht
Elisabeth Strouven, Stichting (1958)	Maastricht
Erasmus Universiteit (1959)	Rotterdam
Eijkhagen College (1966)	Schaesberg
Eijsdens Verleden, Stichting (1976)	Eijsden
F.N.V.-Limburg (1961)	Heerlen
Fontes Rodenses, Stichting (1976)	Kerkrade
Franciscanen (1967)	Venray
Franciscanessen (1979)	Maastricht
Geerlingshof, Volkshogeschool en Europahuis, Stichting (1978)	Valkenburg aan de Geul
Gemeente Maastricht, Bestuurs- en Beheersdienst (B.B.D.) (1957)	Maastricht
Gemeentearchief Venlo (1973)	Venlo
Gemeentekrediet van België (1976)	Brussel (B)
Gemeentelijke Bibliotheek (1979)	Lanaken (B)
Geschied- en Heemkundige Kring 'Het Land van Thorn' (1988)	Thorn
Gewest Noord-Limburg (1970)	Venlo-Blerick

Groot Seminarie Rolduc (1986)	Kerkrade
Heemkunde-Museum Beek, Stichting (1979)	Beek
Heemkundevereniging Geleen (1980)	Geleen
Heemkundevereniging Helden (1984)	Panningen
Heemkunde Vereniging Maas- en Swalmdal (1981)	Reuver
Heemkundevereniging 'Medelo' (1984)	Meijel
Heemkunde-Vereniging 'Roerstreek' (1969)	St. Odiliënberg
Historische Werkgroep Arcen-Lomm-Velden (1982)	Lomm
Historischer Verein für Geldern und Umgegend (1975)	Geldern (D)
Hoeseltse Geschiedkundige Studiegroep (1976)	Hoeselt (B)
Hogeschool voor Economisch en Administratief Onderwijs (1992)	Sittard
Huisvesting Alleenstaanden, Stichting (1986)	Heerlen
Industriebank LIOF N.V. (1976)	Maastricht
Industriebond F.N.V. (1981)	Amsterdam
i&b centrale (1978)	Roermond
Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis (1969)	Roermond
Janscollege, Sint (1979)	Hoensbroek
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken (1949)	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Midden-Limburg (1956)	Roermond
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Mijnstreek (1956)	Heerlen
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Limburg (1955)	Venlo
Katholieke Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1970)	Hoensbroek
Koninklijke Bibliotheek (1974)	's-Gravenhage
Kreisarchiv Viersen (1959)	Kempen (D)
Kristelijke Vereniging van Mijnbeambten (1949)	Heerlen
Kunst en Cultuur Limburg, Stichting (1959)	Maastricht
LEAO-School (1978)	Kerkrade
Liefdezusters van de H. Carolus Borromeus (1949)	Maastricht
Limburgse Groene Kruis (1950)	Sittard
Limburgse Land- en Tuinbouwbond (1951)	Roermond
Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers (1951)	Venlo
Limburgse Werkgeversvereniging (1958)	Roermond
Mediatheek Katholieke Leergangen (1965)	Tilburg
Mediatheek Katholieke Lerarenopleiding (1980)	Sittard
Middelbare Landbouwschool (1978)	Horst
Milieu- en Heemkundevereniging (1982)	Swalmen
Missionarissen van het H. Hart (1979)	Bree (B)
Montfortanen (1959)	Valkenburg aan de Geul
Mijnmuseum, Stichting (1984)	Kerkrade
NCIV, Regio Limburg (1988)	Heerlen
Nederlands Openluchtmuseum (1979)	Arnhem
Openbare Bibliotheek (1958)	Heerlen
Openbare Bibliotheek (1979)	Venlo

Openbare Bibliotheek en Leeszaal Valkenburg (1979)	Valkenburg aan de Geul
Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1960)	Venray
Pedagogische Academie Dr Van Gils (1966)	Roermond
Peutz Architecten B.V. (1974)	Heerlen
P.O.B. (1979)	Hamont-Achel (B)
Provinciale Bibliotheek (1979)	Hasselt (B)
Provinciale Inspectie der Archieven (1973)	Maastricht
Provinciale Vereniging voor Vreemdelingenverkeer in Limburg (1960)	Valkenburg aan de Geul
Rooms-Katholiek Gymnasium 'Rolduc' (1978)	Kerkrade
Rooms-Katholieke MAVO-School Bergen (1978)	Bergen
Rooms-Katholieke Scholengemeenschap St. Ursula voor Gymnasium, Atheneum en HAVO (1978)	Horn
Rijksarchief in Limburg (1964)	Maastricht
Rijksarchief in Noord-Brabant (1976)	's-Hertogenbosch
Rijksdienst voor de Monumentenzorg (1982)	Zeist
Rijkshogeschool Maastricht, afdeling Pabo (1978)	Maastricht
Scholengemeenschap Albert Schweitzer (1975)	Geleen
Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO 'Groenewald' (1978)	Stein
Scholengemeenschap voor Atheneum, HAVO en MAVO 'Bouwens van der Boye College' (1978)	Panningen
Scholengemeenschap voor Gymnasium, Atheneum en HAVO van het Bisschoppelijk College Schöndeln (1978)	Roermond
Sociaal Pedagogisch Onderwijs voor Limburg, Katholieke Stichting (1978)	Sittard
Stadsbibliotheek Antwerpen (1982)	Antwerpen (B)
Stadsbibliotheek Maastricht (1958)	Maastricht
Streekarchief regio Eindhoven-Kempenland (1974)	Eindhoven
Universitätsbibliothek (1982)	Münster (D)
Universiteitsbibliotheek (1973)	Amsterdam
Vrije Universiteit (1974)	Amsterdam
Zusters Arme Kind Jezus, Nederlandse Provincie (1990)	Simpelveld

Persoonlijke contribuanten

Aalbregt, W.C.L.G. (1977)	Nieuwstadt
Aben, J.M. (1988)	Geysteren
Abrahams, A.G.J. (1979)	Maastricht
Acker, B.M.J. van (1981)	Heerlen
Admiraal, Mr W.A.M. (1979)	Heiloo
Adriaens, Drs F.H.M.C. (1960)	Horn
Ahsmann, M.J.M. (1988)	Heerlen
Akkermans, M. (1988)	Wijnandsrade
Anckaer, J. (1990)	Londerzeel (B)
Aretz, J.A.W. (1980)	Ubach over Worms

Augustus, Drs L. (1975)	Heerlen
Backbier, H.A.M. (1974)	Vessem
Baerts, M.W.P. te (1973)	Brunssum
Baeten, Mr A.M.I.H. (1958)	Maastricht
Baldewijns, Mevr. Ch. (1992)	Borgloon (B)
Baltis, C.H.J.M. (1974)	Sittard
Baltus, C.J. (1975)	Sittard
Banens, J.H.M. (1987)	Maastricht
Barse, A.J.H. de (1988)	Rotterdam
Bartelds, J.H. (1988)	Meppel
Bartels, Mr J.M.A.L. (1988)	Maastricht
Bastiaansen, Drs J.C.A. (1977)	Maasbree
Batenburg, D.J.C. van (1987)	Utrecht
Becker, Drs H.J.G. (1982)	Maastricht
Beckers, J.J. (1974)	Ubach over Worms
Beek, Chr.W. ter (1974)	Venray
Berden, Drs J.V.C.M. (1977)	Gouda
Berebrouckx, H.A.R. (1979)	Ekeren (B)
Berger, Mr E.A. (1974)	Ottersum
Bergers, H. (1981)	Maastricht
Bergh, J.E. van de (1979)	Beek
Bergmans, N.H.M. (1974)	Haelen
Bertens, Drs J.W. (1975)	Maastricht
Bertrand, C. (1979)	Wijlré
Betteray, Mevr. J.J.H. van (1979)	Haarlem
Beugels-Brassee, mevrouw F.V. (1982)	Amstenrade
Beumer, Mej. W.G.M. (1988)	Amsterdam
Biggelaar, J.C. van den (1977)	Wintelre
Block, Ed.J. (1982)	Kerkrade
Bloemen, H.A.C. (1966)	Enschede
Bloemen, M. (1979)	Kaulille (B)
Blok, Prof. Dr A. (1974)	Soest
Boelens, F.P. (1966)	Groningen
Boersma, Drs H.J.L.M. (1976)	Banholt
Boersma, M.Th.L.W. (1982)	Valkenburg aan de Geul
Boesten, H.M.P.L.B. (1979)	Buchten-Born
Bogman, B. (1974)	Hamme-Merchtem (B)
Bokken, H.L.M. (1979)	Thorn
Bonnet, J.J. (1979)	Maastricht
Boom, Th.M.P.M. (1982)	Roermond
Boonstra, B.P.A. (1970)	's-Hertogenbosch
Boreas, W.J.G.M. (1989)	Voerendaal
Bos, N.J.P.M. (1989)	Geleen
Bosman, Prof. Dr H.W.J. (1969)	Tilburg
Bosmans, Dr J.L.J. (1974)	Nijmegen
Botman, S.G.J.M. (1974)	Valkenburg aan de Geul

Bots, Dr A.C.A.M. (1976)	Nijmegen
Bouwens, J.G.T. (1967)	Maastricht
Boven, J.H.H. van (1981)	Nuth
Bovens jr. Th. (1979)	Maastricht
Brans, Dr Med. H.O. (1988)	Stolberg (D)
Brassee, Ch.J.P. (1973)	Landgraaf
Brassée, J.H.J. (1958)	Oirsbeek
Broens, J.W. (1974)	Roermond
Brokamp R.A., Drs P.P. (1988)	Venlo
Brouwer, Ir J.F.H. (1979)	Heythuysen
Brouwers, E.H. (1974)	Klimmen
Bruekers, A.W.J. (1988)	Weert
Bruggen, Mr H.J.J.M. van der (1986)	Roermond
Bruin, L. de (1989)	Maastricht
Brylka, M.F.A. (1987)	's-Gravenhage
Buchem, G.J. van (1981)	Mheer
Buchem, Mevr. I. (1989)	Munstergeleen
Bult, C. van de (1974)	Heerlen
Buren, F. van (1988)	Sweikhuizen
Can, Drs A.J.M.L. van (1959)	Roosendaal
Castermans, W.P. (1979)	Maastricht
Celen, A. (1985)	Borgloon (B)
Chambille, Ing. H. (1974)	Maastricht
Charpentier, P.H.M. (1983)	Eijsden
Cillekens, Drs C.M.H. (1978)	Maastricht
Claessens, Drs Th.J.A.H. (1960)	Valkenswaard
Claessens, V.Th.J. (1982)	Maastricht
Closset, Drs P.L.J.L. (1982)	Maastricht
Cluitmans, Drs J.H. (1958)	Swalmen
Cobben, H.P.M. (1988)	Beek
Coenegracht, J.N.J.A. (1987)	Maastricht
Coenen, Prof. Dr H.L.M. (1973)	Tilburg
Coenen, J. (1988)	Heers (B)
Coenen, Prof. Ir J.M.J. (1986)	Maastricht
Coenen, L.W. (1958)	Hoensbroek
Cohlst, J.M.F. (1982)	Vaals
Colsen, J.H.M. (1959)	Venray
Coolen, G.M.A. (1987)	Maastricht
Cornips, J.H.A. (1979)	Breda
Corten, Alb.J.A.M. (1960)	Heerlen
Corten, G.J.P.M. (1985)	Munstergeleen
Courtens, Dr N.G.M. (1974)	Maastricht
Cox, Drs G.W.H. (1958)	Goirle
Cox, Prof. Dr H.L. (1989)	Rheinbach (D)
Cozijnsen, W. (1979)	Maastricht
Crolla-Baggen, de heer en mevr. A.M.G. (1964)	Noorbeek
Crombach, H. (1982)	Voerendaal
Crousen, Dr A.M.F.B. (1960)	Roermond
Crugten, Mr O.W.J.H. van (1986)	Roermond

Crutzen, F.G.H.M. (1979)	Wijlré
Crijns, Ir A.W.N.J. (1967)	Bunnik
Cuijpers, J.M.M. (1989)	's-Gravenhage
Daniëls, A.L.M.J. (1977)	Maastricht
Daniëls, Mr J.H.J. (1987)	Roermond
Darley, W. (1968)	Maastricht
Debats, M. (1974)	Maastricht
Debets, Drs R.M.C. (1974)	Haarlemmermeer
Defesche, H.F.H.G. (1981)	Venlo
Defesche, Mr H.J.M. (1974)	Bunde
Delissen, Th.M.J. (1958)	Simpelveld
Deumens, T.C.G.M. (1991)	Brunssum
Dewez, Dr J.Th.M. (1960)	Sittard
Diederen, Drs J.A.M. (1958)	Monnickendam
Diederiks, Dr H.A. (1973)	Amsterdam
Dierick-Van Loo, Mevr. M.C.G. (1977)	Stein
Dieteren, H. (1971)	Maastricht
Dieteren, J.J.G. (1984)	Sittard
Dieteren, J.W. (1964)	Spaubeek
Dieteren, P.E.M. (1982)	Ubach over Worms
Dinjens, G. (1988)	Maastricht
Donker, Mr J.G. (1974)	Afferden
Dorenbosch, M.K.W. (1975)	Roermond
Dormans, E.H.M. (1979)	Uden
Douben, Prof. Dr N.H. (1987)	Eindhoven
Drenth, J.H. (1981)	Kerkrade
Duynstee, Mr J.E.F.F.M. (1988)	Maastricht
Dijk-Regout, Mevr. Drs L. van (1965)	Heerlen
Dijksman, C. (1982)	Neer
Eerenbeemt, Prof. Dr H.F.J.M. van den (1968)	Tilburg
Einig, Drs P.C.A. (1974)	Roermond
Engelen, C.F.M. (1979)	Sittard
Engelen, J.P.J. (1975)	Klimmen
Engelen, Drs Th.L.M. (1982)	Cuijck
Ensinck, J.H. (1958)	Maastricht
Erens, F. (1992)	Elsloo
Erps, J. (1979)	Zutphen
Essers, H. (1979)	Maastricht
Eurlings, Mr P.A.H. (1988)	Voerendaal
Eussen, R. (1984)	Terneuzen
Faessen, J.H. (1977)	Arcen en Velden
Feller, Drs J.C. (1979)	Venlo
Franssen, Drs G.H. (1977)	Tilburg
Franssen, M. (1979)	Vaals
Frantzen, J.W.H. (1959)	Sittard
Frederiks, Dr P.W.J.M. (1974)	Geleen
Frederix, Drs L.L.M. (1980)	Munstergeleen
Frijns, Ch.H.F. (1988)	Maastricht
Gales, B. (1975)	Groningen

Geelen, Ch.H. (1974)	Voerendaal
Geenen, Drs W. (1982)	Wijlré
Gemmeke, Drs Ch.E.A. (1960)	Maastricht
Gerards, A.J.M. (1979)	Sittard
Gerrits, H.P.A.J. (1958)	Blerick
Geurts, A.J. (1977)	Veenendaal
Geurts, J.H.J. (1974)	Nijmegen
Geux, A.J. (1972)	Helden
Ghelen, J.D. (1979)	Neerharen (B)
Ghijzen, Drs J.W.J.M. (1989)	Maastricht
Gielen, P.M.P.J. (1978)	Simpelveld
Gillessen R.A., J.H.M.J. (1979)	Weert
Glaudemans, F.J.T.H. (1982)	Cadier en Keer
Goes, Mevr. H.M. (1974)	Maastricht
Goossens, H.M.H. (1979)	Ubach over Worms
Gootzen, P.J. (1969)	Melick
Gulikers, J.H.J. (1982)	Maastricht
Gijbels, G. (1968)	Maastricht
Gijsen, Chr. (1958)	Maastricht
Gijsen, Mgr Dr J.M. (1969)	Roermond
Haanen, Drs E.P.H.P.T. (1974)	Swartbroek
Haas, Dr J.A.K. (1963)	Maastricht
Haegen, Prof. Dr H. van der (1971)	Heverlee (B)
Hamans, P. (1986)	Kerkrade
Hamburger, Dr M. (1984)	Schin op Geul
Hameleers R.A., Drs M.V.C.H. (1991)	Berg en Terblijt
Hamelers, Ing. H.H.M. (1982)	Bunde
Hanckx, J.Th.F.G.M. (1981)	Maastricht
Hardy, L.V.H. (1958)	Epen
Hautvast, J.P.G. (1979)	Heerlen
Heiligers, G.J. (1988)	Gulpen
Hélin, Prof. Dr E. (1975)	Luik (B)
Helsen, J. (1981)	Tongeren (B)
Hendriks, W.Th.M. (1958)	Venlo
Henquet, K.J.M. (1991)	Oosterhout
Henrar, A.F. (1975)	Maastricht
Hermans, J.J. (1991)	Hoensbroek
Hermens, P. (1982)	Schinnen
Herp, Drs P.J. van (1964)	Treebeek
Hertog, C.G. (1979)	Heerlen
Heus, G.M. de (1974)	Valkenburg aan de Geul
Heuts, W.G. (1990)	Eijsden
Heijboer, Drs H.J. (1959)	Heerlen
Heyden, Drs R.P.W.J.M. van der (1974)	Heerlen
Heythuysen-Corstjens, Mevr. A. (1979)	Kerkrade
Hillen, Drs A. (1979)	Neer
Hodiamont, Mej. E. (1979)	Maastricht
Hoebers, P.C.M. (1974)	Horst

Hoen, J.G.H. (1975)	Maastricht
Hoen, J.H.M. (1988)	Beek
Hommes, Mej. Mr A.H.M.H. (1958)	Maastricht
Hon, A.P. de (1988)	Munstergeleen
Honings, M.J. (1985)	Venhorst
Houben, Drs C.J.M. (1974)	Roermond
Houben, Mr Drs P.N.J. (1988)	Maastricht
Hout, Ir. L.W.M. van (1991)	Blerick
Hucht, C.A. van der (1986)	Elshout
Hummel, R.P. (1975)	Brunssum
Hupperts, Mr A.J.M. (1982)	Maastricht
Hustinx, Mr F.P.J. (1958)	Maastricht
Hutschemaekers, Drs A.J. (1987)	Roermond
Huyben, Drs J.J.C. (1975)	Weert
Huijs, Drs T.P.M. (1978)	Venlo
Huijts, F.L. (1974)	Cadier en Keer
Jacobi, H. (1991)	Sittard
Jacobs, J.H.M. (1960)	Geleen
Jacobs-Bouwens, Mevr. H.H.M. (1976)	Maastricht
Jadoul, Drs F.L.J.F. (1986)	Ulestraten
Jaegers, A.P.J.M. (1973)	Schinnen
Jamar, Drs J.T.J. (1972)	Heerlen
Jammers, M. (1974)	Maastricht
Jansen, C.J. (1988)	Mook
Jansen, Drs J.W. (1987)	Eijsden
Janssen, Drs A.M.P.P. (1988)	Sittard
Janssen, B.G.Chr. (1979)	Sittard
Janssen, Mr C.M.J.M. (1958)	Nijmegen
Janssen, E.M.L. (1981)	Heerlen
Janssen, Drs H.A.J. (1966)	Nederweert
Janssen, Drs J.A.J. (1974)	Nuth
Janssen, J.H.A.G. (1988)	Sint-Oedenrode
Janssen, Drs J.P. (1982)	Obbicht
Janssen, J.P.H.M. (1979)	Molenhoek
Janssen, Mr J.W.A.M. (1974)	Nijmegen
Janssen, R. (1979)	Maaseik (B)
Janssen, W.P.M. (1980)	Eijsden
Jenniskens, Drs A.H. (1975)	Maastricht
Jessen, Mevr. L. (1989)	Stevensweert
Jetten, J.M.A. (1982)	Gulpen
Jochems, Dr D.B. (1988)	Schin op Geul
Jongen, J.M.G. (1979)	Heerlen
Jongh, A. de (1974)	Maastricht
Jonkergouw, A.E.L. (1979)	Sittard
Joosten, E.A. (1988)	Swalmen
Jorritsma, H.H.M.D. (1976)	Amsterdam
Jurriëns, Drs R. (1971)	Brussel (B)
Kasdorp, J.M.A. (1988)	Maaseik (B)
Kasdorp, M.M.J. (1988)	Lanaken (B)

Kerckhoffs, Drs J.H.H. (1974)	Spaubeek
Kerkhofs, M. (1979)	Schimmert
Kersten, F.J. (1988)	Haelen
Kessels, F.A.H. (1974)	Venlo
Kicken, R.J.A. (1986)	Schimmert
Kirkels, L. (1979)	Meerssen
Klaassen, Drs W.J.M. (1974)	Alphen a/d Rijn
Klaassens, D.H.P. (1979)	Venlo
Klep, Prof. Dr P.M.M. (1978)	Nijmegen
Kleuters, Mej. M.H. (1959)	Roermond
Kleutghen, A. (1979)	Overpelt (B)
Klomp, J.A.H.M. (1974)	Kerkrade
Knapen, Drs J.G.J. (1975)	Bunde
Knoors, H.J. (1979)	Roermond
Knoors, J.A. (1972)	Grevenbicht
Kockelkoren, J.M.H. (1979)	Haelen
Koelman, Drs J.B.H. (1979)	Heerlen
Kokkelmans, J.J.M.F. (1979)	Eys
Koldeweij, Dr J. (1982)	Buren
Koops, Drs H.A.B. (1988)	Eijsden
Korsten, Drs H.S.M. (1974)	Venlo
Kreuwels, Ir W.G.J. (1984)	Geldrop
Kunder, J. de (1988)	Heythuysen
Kusters, J. (1984)	Eisden-Maasmechelen (B)
Kuypers, Drs H.M.M. (1974)	Heerlen
Lakmaker, Mevr. F. (1986)	Gronsveld
Lambriex, P.H.M.J. (1988)	Maastricht
Lardinois, P.M.J.P. (1975)	Maastricht
Latten, H.F. (1991)	Kerkrade
Lauwers, P. (1979)	Beringen (B)
Leclercq, R.M.F.M. (1981)	Stein
Leenders, Chr. (1973)	Maastricht
Lem, W.F.Th. (1969)	Maastricht
Lemmens, B.M.P. (1974)	Nijmegen
Lemmens, W.L.M. (1976)	's-Gravenhage
Lendfers, J.M. (1972)	Maastricht
Lenssen, A.J.T. (1991)	Kerkrade
Leunissen, H.J. (1980)	Heerlen
Leurs, Ing. C.J.P. (1974)	Venray
Leyen, C.J.M. (1974)	Heerlen
Lieshout, J.W.V. van (1981)	Jabeek
Linden, Prof. Dr A.S. van der (1981)	Maastricht
Linden, Drs P.R.H.M. van der (1971)	Nuth
Linschoten, P. van (1989)	Geleen
Linssen, Mr A.J.C. (1974)	Oirsbeek-Schinnen
Linssen, Dr C.A.A. (1962)	Groningen
Linssen, Dr G.C.P. (1960)	Roermond
Linssen, H.H.J. (1974)	Weert

Loo, A.J.W. van (1982)	Klimmen
Loo, T.F.J. van de (1979)	Venlo
Louer, R.P.M. (1987)	Tilburg
Lucassen, Prof.Dr J.M.W.G. (1974)	Gouda
Lücker, B.P.L. (1974)	Landgraaf
Luthjens, Ir L.H. (1976)	's-Gravenhage
Luykx, P.M. (1975)	Nijmegen
Luyn, Drs P.B.N. van (1980)	Limbricht
Maas, P. (1979)	Hoensbroek
Machielsen, F. (1982)	Meerssen
Maenen, Dr A.J.Fr. (1958)	Maastricht
Maenen, Mr F.J.M.G. (1986)	Maastricht
Maenen, J. (1979)	Lanaken (B)
Maes, J. (1979)	Maastricht
Maesen, Dr Fr. (1981)	Heerlen
Manders, W.G.A. (1974)	Tienraij
Mantel, J.L. (1967)	Brunssum
Marres, E.C.W.L. (1969)	Helmond
Martens, Ir A.H.W. (1960)	Simpelveld
Martens, M.J.M. (1979)	Nijmegen
Mast, Drs E.R.J. van der (1974)	Warmond
Mathijsen, Mr H.J.M.E. (1977)	Wanssum
Matti, Mr J.L. (1979)	Weert
Maussen, Drs M.J. (1972)	Schaesberg
Meessen, H.L. (1981)	Ulestraten
Meeuws, J.B.R.G. (1974)	Nijmegen
Melssen, J.Th.M. (1988)	Eindhoven
Mennens, P.G.H. (1974)	Beek
Mertens, C.G.A. (1958)	Blerick
Mertens, Dr F.J.H. (1987)	's-Gravenhage
Mertens, Ir P.A.M. (1974)	Hoensbroek
Mestrom, W.H. (1974)	Pey-Echt
Meuwissen, J. (1984)	Einighausen
Meijer, Ir J.B.M.A. (1961)	Lanaken (B)
Meijsing, Mej. J.C. (1978)	Valkenburg aan de Geul
Mingels, A.P.Y.M. (1982)	Maastricht
Minis, Drs S. (1981)	Maastricht
Mobers, H. (1979)	Hoogezand
Moelaert, J. (1982)	Wijchen
Molemans, Dr J. (1979)	Hasselt (B)
Mommers, L. (1973)	Maastricht
Mooren, L.W.H. (1981)	Linne
Moorer, W.T. (1982)	Brunssum
Mosmuller, Drs J.M.H. (1972)	Bosch en Duin
Muisenbergh, Mr C.W.F.H. van den (1958)	Goirle
Mulken, W. van (1975)	Bunde
Mulleners, J. (1979)	Amstenrade
Mijland, H.J.M. (1976)	Oirschot

Narinx, J.M.G. (1979)	Maastricht
Naus, J.H. (1975)	Panningen
Naus, J.M.A.M. (1979)	Sittard
Naus, J.S.M. (1990)	Herkenbosch
Neer, L.P.G. van (1979)	Maastricht
Neukirch, Dr R. (1967)	Köln (D)
Neven, J.C.J. (1987)	Gulpen
Nies, F.F.N.J.W. (1981)	Melick
Niessen, B. (1981)	Bunde
Niessen, H.F. (1974)	Delft
Niesten, J.J.C.M. (1973)	Roermond
Nieuwenhuis, M. (1980)	Venlo
Nieuwhof-Reul, M. (1960)	Hoensbroek
Nissen, Drs P.J.A. (1980)	's-Hertogenbosch
Notenboom, Drs H.A.C.M. (1958)	Venlo
Notten, J.G.M. (1980)	Valkenburg aan de Geul
Nusteling, Dr H.P.N. (1974)	Bemmel
Nijsten, Mevr. Dr M. (1988)	Maastricht
Offermans, Drs J.P.L.G. (1981)	Sittard
Okhuysen, H. (1988)	Achel-Hamont (B)
Oldenbeuving, G.L.J. (1980)	Elsloo
Olieslagers, Drs P.J.J.H. (1964)	Maastricht
Ommeren, Drs H.R. van (1973)	Maastricht
Oojen, P.W.A. van (1981)	Gulpen
Op den Kamp, H.J. (1979)	Munstergeleen
Op het Veld, A.J.G. (1975)	Helden-Panningen
Oppen, Mr M.A.W. van (1960)	Maastricht
Oppenhuis de Jong, H.W.M. (1985)	Maastricht
Ortjens, W. (1988)	Maastricht
Palmen, C.J.M. (1963)	Heerlen
Palmen, Ir H.M.J. (1974)	Sittard
Palmen, J.Ch. (1963)	Tervuren (B)
Palmen, Mr P.M.M.C. (1958)	Heerlen
Panhuysen, J.F.M. (1982)	Maastricht
Parren, Drs H.P.C.M. (1974)	Heerlen
Patelski, A.S.M. (1982)	Valkenburg aan de Geul
Peerboom, P.E.H.G. (1990)	Eijsden
Peeters, Drs J.G.H. (1958)	Boxmeer
Peeters, Mevr. M.E. (1986)	Schimmert
Pelzer, Dr L.H. (1958)	Maastricht
Penners, W.J.A.M. (1982)	Nieuwstadt
Pernot, R.A.J.G. (1982)	Sittard
Perry, Dr J. (1976)	Maastricht
Peters, H.W.J.R. (1976)	Beek
Philippe, A. (1979)	Hasselt (B)
Pierey, Drs L.J.M. (1974)	Heerlen
Pieters, H. (1981)	Stein

Piets, J.P.M. (1983)	Maastricht
Pleumeekers, Drs J.B.V.N. (1987)	Simpelveld
Pluijmen, L.J.H. (1979)	Valkenburg aan de Geul
Poell, Drs W.A.G. (1974)	Ulestraten
Prett, Ing. P.J. (1987)	Koedijk
Prevaes, P. (1980)	Utrecht
Purnot, J.H.M.G. (1982)	Cadier en Keer
Put, M. (1991)	Heerlen
Puts, H.P. (1979)	Rijswijk
Puijenbroek, Dr F.J.M. van (1974)	Eindhoven
Pijls, V. (1970)	Gouda
Pijpers, Drs J.H.F. (1982)	Maastricht
Quaedvlieg, Drs N.T.J. (1982)	Heerlen
Quint-Maagdenberg, Mevr. Drs M.J.I. (1983)	Geulle
Raedts, Ir C.J.B.M. (1984)	Overijse (B)
Ramaekers, J.M.G. (1988)	Ransdaal
Renes, J. (1988)	Wageningen
Rensch, Mr T.J. van (1975)	Maastricht
Roberts, P. (1979)	Nijmegen
Roebroeck O.S.A., Prof. Dr E.J.M.G. (1967)	Utrecht
Roebroeck, J.M.G.F. (1981)	Maastricht
Roll, J. (1978)	Gulpen
Ronckers, E.M.A. (1979)	Banholt-Mheer
Ronden, M. (1989)	Sittard
Roost, P.M. (1982)	Ittervoort
Ros, Joh. (1979)	Reuver
Rosenboom, E. (1979)	Zoetermeer
Royen, E.J.G. van (1979)	Eijsden
Ruyters, Mevr. M.H. (1981)	Berg en Terblijt
Rijcken, R.J.L.M. (1979)	Heeze
Saes, Drs J.L. (1964)	Cadier en Keer
Salden, A.H. (1989)	Venlo
Scaf, A. (1964)	Maastricht
Schaaf, G. (1980)	Maastricht
Schatorjé, J.M.W.C. (1980)	Horst
Schefman, P. (1979)	Maastricht
Schellinx, Ing. J.H.W. (1979)	's-Hertogenbosch
Schinck, Drs P.J.G. (1991)	Baarlo
Schlösser, Ir J.C. (1959)	Heerlen
Schreuder, P.F.J.M. (1975)	Maastricht
Schreurs, Mej. Maria J.J.G. (1973)	Eindhoven
Schreurs, J.W.J. (1976)	Herten
Schroten, Ir H.M. (1987)	Rotterdam
Schrijnemakers, L. (1979)	Geleen
Schrijnemakers, Prof. Dr M.J.H.A. (1974)	New York (USA)
Schümmer, P.C.H. (1976)	Valkenburg aan de Geul
Schunck-Brouwers, Mevr. J.H.L.M. (1979)	Mheer

Schutgens, N.H.J. (1966)	Maastricht
Schwanen, H.M.M. (1975)	Kerkrade
Schwartz, Drs G.A.H. de (1960)	Stein
Schijven, L.J. (1992)	Maaseik (B)
Seelen, Drs Th.L.A.M. (1959)	Venlo
Seems, J.H.B. (1974)	Horn
Seerden, Mevr. W. (1990)	Maastricht
Segers, L. (1983)	Maastricht
Semmeling, R.J.J. (1982)	Maastricht
Senden, F. (1988)	Maastricht
Severens, J.J. (1979)	Amstenrade
Sillekens, J.P.H. (1979)	Heerlen
Sillekens, Drs J.Th. (1972)	Nijmegen
Simonis, J.G.C. (1977)	Maastricht
Sleijpen, G. (1988)	Berg en Terblijt
Sliepen, Ing. W.L.A.G. (1960)	Geleen
Slootweg, G.J. (1980)	Limbricht
Smeets, Mr C.G. (1979)	Maastricht
Smeets, H.M.A.A. (1974)	's-Hertogenbosch
Smeets, Ir J.J.W.M. (1982)	Merkelbeek
Smeets, Drs M.K.J. (1967)	Maastricht
Smeets, N.H. (1972)	Maastricht
Smeets, Mr S.H.F. (1971)	Weert
Smeets, V. (1979)	Hasselt (B)
Smeijsters, Drs E.M.A. (1974)	Spaubeek
Smisdom, R. (1979)	Antwerpen (B)
Specker, C. (1968)	Waubach
Speth, L.J.H. (1979)	Maastricht
Spierts, P.J.G. (1968)	Landgraaf
Spiertz, L.J. (1974)	Kerkrade
Spiertz, Prof. Dr M.Ph.G. (1972)	Nijmegen
Spitz, E.J.C. (1958)	Maastricht
Spoelstra, B. (1988)	Oirsbeek
Spreuwenberg, J.Th.C.M. (1977)	Voorhout
Stals, L. (1979)	Weert
Standaert, C.M.H. (1982)	Thorn
Stappers, Mej. M. (1982)	Sevenum
Starmans, Drs J.C.J.M. (1988)	Maastricht
Stassen, Mr R.J. (1969)	Roermond
Steeghs, W.J.H. (1982)	Mijdrecht
Steen, Mevr. Drs I.M. (1985)	Barendrecht
Steen, F.M.J. van der (1970)	Helden
Stehmann, Chr.H. (1979)	Cadier en Keer
Stekelenburg, M. (1982)	Maastricht
Steur, A.G. van der (1968)	Haarlem
Stevelmans, F. (1976)	Groningen
Stevens, H. (1988)	Maastricht
Stevens, M.F.M.N. (1981)	Landgraaf
Stevens-Heinen, Mevr. A. (1975)	Venray

Steijvers, J.L. (1974)	Eelde
Stikkelbroek, Mevr. J. (1989)	Utrecht
Stille, Mr A.L.G.A. (1979)	's-Gravenhage
Stoel, Mej. J.G.M. (1979)	Lomm
Stouthart, Drs L.G.M. (1964)	Maastricht
Straatman, R. (1986)	Amsterdam
Stratum, Drs J.C.M. van (1965)	Rosmalen
Straus, C.P.L. (1981)	Valkenburg aan de Geul
Stroom, A.M.G.G. (1974)	Maastricht
Stuffken, Dr Ir J. (1978)	Heerlen
Stuurman, J.A.G.M. (1967)	Hoensbroek
Stijnen, P.J.J. (1979)	Maastricht
Suylen, H.H.G. (1987)	Berg en Terblijt
Swelsen, J.J.P.M. (1979)	Amsterdam
Tagage, Pastoor S. (1982)	Maastricht
Teeuwen, Dr P.J.M. (1980)	Venlo
Theelen, J.E. (1974)	Roermond
Theunissen, R.J. (1983)	St. Odiliënberg
Thewissen, Drs E.J.C.G. (1982)	Wijlré
Thewissen, R. (1988)	Gellik-Lanaken (B)
Thoelen, J. (1979)	Hasselt (B)
Thijs, Drs P. (1975)	Singapore
Thijssen, J.H.F. (1979)	Born
Timmermans, H.J. (1979)	Stein
Tonnaer, J.J.G. (1958)	Sittard
Tonnaer, F.J.G.J. (1981)	Nederweert
Trier, Dr W.G.J.M. van (1974)	Venray
Tulden, M. van (1977)	Roermond
Tummers, Dr P.M.J.E. (1971)	Arnhem
Turlings, J. (1982)	's-Gravenhage
Vaessen, J.S.G. (1976)	Ridderkerk
Vaessen, J.W. (1972)	Sittard
Valk, J.P. de (1982)	Voorburg
Vanderbeeken, G. (1979)	Heerent-Winksele (B)
Veelen, M.J. (1990)	Posterholt
Vellenga, Dr S.Y.A. (1988)	Utrecht
Velzen O.F.M., Drs M.J. van (1974)	Utrecht
Venner, Dr J.G.C. (1982)	Grathem
Verbeet, Dr G.J.B. (1960)	Maastricht
Verbong-Giesen, Mevr. A. (1979)	Tegelen
Verhagen, Drs Th.J.P. (1977)	Maastricht
Verheggen, A. (1982)	Roermond
Verheggen, H.A.J.A. (1974)	's-Gravenhage
Verheggen-Crousen, Mevr. E.W.M. (1982)	Sittard
Verheijen, G.F. (1973)	Horst
Verheijen-Zach, Mevr. M. (1979)	Heerlen
Verhoeven, L.M.H. (1974)	Venlo

Verhofstadt, J.H. (1987)	Venlo
Vermeere, H.M.H. (1986)	Heerlen
Vermeulen, L.P. (1975)	Heerlen
Versteeg, J.H.W. (1974)	Maastricht
Verstraelen, Drs J.H.H. (1989)	Weert
Veugen, F.L.G. (1982)	Sittard
Vinckenroye, Dr F. van (1974)	Hasselt (B)
Visée, J. (1982)	Heerlen
Vissers, Drs F.A. (1975)	Aerdenhout
Vleeshouwers, J.M.E. (1979)	Munstergeleen
Vlerken, Drs J.P. van (1974)	Aarle-Rixtel
Vorbach, A.H.J. (1975)	Venlo-Blerick
Vossen, Mevr. H. (1988)	Amsterdam
Vrencken, Ir Drs J.H.A.M. (1979)	Leidschendam
Vries, Prof. Dr Joh. de (1974)	Amersfoort
Vromen, G.J. (1975)	Eersel
Vroomen, R.J.P.M. (1971)	Echt
Vugt, Th. van (1986)	Klein-Doenrade
Waes, Ir D.J. van (1988)	Maastricht
Waltmans, Dr H.J.G. (1958)	Landsmeer
Waltmans, R.F.B. (1979)	Klimmen
Wanders, Mr J.W.M. (1968)	Brunssum
Wanders, Mr R.M.H. (1971)	Venlo
Warreburg, W.F.M. van de (1974)	Nederweert
Warrimont, A. de (1989)	St. Martens-Voeren (B)
Welten, R.G. (1985)	Maastricht
Weltens, H.A.J. (1988)	Maastricht
Werf, G.H.F. van de (1981)	Neerbeek
Westerhuis, W.A.A. (1968)	Venlo
Westrene, E.J.W. van (1989)	Utrecht
Wetering, J.L.H. van (1964)	Maastricht
Wetzels, P.J.M. (1975)	Maastricht
Weusten, H.A.M. (1980)	Valkenburg aan de Geul
Weijer, J.J. van de (1979)	Maastricht
Weijers, J.M. (1987)	Hoensbroek
Weijnen, J.P.H. (1986)	Maastricht
Widdershoven, A.J.H. (1982)	Susteren
Wieërs, J.L.L.J. (1979)	Hasselt (B)
Wieland, Drs J.H.M. (1984)	Lelystad
Willems, H.A.E. (1986)	Meijel
Willems, J.H. (1979)	Beek
Wintgens, D. (1981)	Heerlen
Wintgens, Mej. E.M.A. (1979)	Maastricht
Wöltgens, Drs Th. (1987)	Kerkrade
Worms, G. (1982)	Oirsbeek-Schinnen
Woude, Prof. Dr A.M. van der (1987)	Ede
Wouters, Dr Mr H.H.E. (1988)	Maastricht

Wouw, N. van de (1991)	Brunssum
Wijers, Drs J.J.M. (1959)	Brunssum
Wijnands, H.J.G. (1982)	Eijsden
Wijnen, M.H.M. (1988)	Maastricht
Wijnen, Prof. Dr W. (1981)	Bunde
Wijngaarden-Briërs, Mevr. M. van (1982)	Heerlen
Xhonneux, Ir G.S.J.A. (1982)	Gulpen
Zanders, Dr H.L.G. (1969)	Lage Mierde
Zeekaf, Ing. J.G.M.E.H. (1962)	Well
Zeguers, Mej. D.P.M.H. (1975)	Maastricht
Zeijen, M.P.J. (1982)	Swalmen
Zuidam, J. (1991)	Schimmert
Zijlstra, N. (1982)	Hoensbroek